ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 3

Eesti sündimusareng ja perepoliitika . . . . A. Puur, H. Vseviov

Läänemere piirkonna majandus . . . . . Alari Purju

Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul . . . . . Urmas Bereczki

"Pääsuke" . . . . . Georg Tõnisson

Eesti Heal ja "Meie aeg" . . . . . Mart Kuldkepp

Où est ça, amm Eerika? . . . . . Toomas Kiho

Ühest keelekõnelusest . . . . . Martin Heidegger

Ma näen aega . . . . . Eve Pormeister

Arvustus . . . . . Leo Luks

Päevik 1944–1961 . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee

www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2019

Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 3 (360)

Eesti sündimusareng ja perepoliitika võimalused
Allan Puur, Hanna Vseviov . 387

Läänemere piirkonna majandus. I
Alari Purju 430

Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul
Urmas Bereczki 442

"Pääsuke"
Georg Tõnisson 465

Eesti Heal ja "Meie aeg": Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal. II
Mart Kuldkepp 473

Où est ça, amm Eerika?
Toomas Kiho 487

Ühest keelekõnelusest: Jaapanlase ja küsija vahel. I
Martin Heidegger 489
Tõlkinud Janar Mihkelsaar

Ma näen aega
Eve Pormeister 518

Arvustus: Igav on, härrased vannutatud mehed! Bruno Mölder, Roomet Jakapi, Marek Volt. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 304 lk.
Leo Luks 529

Abstracts
..... 542

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. X
Herbert Normann 551

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fotod lk 441, 464, 472, 488, 517:

TÕNU NOORITS PhD (1952) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogina (1975), oli aspirantuuris NSV Liidu Teaduste Akadeemia Loomade evolutsioonilise morfoloogia ja ökoloogia instituudis (Moskva, 1980–1984). Ta on töötanud teadlasena Zooloogia ja Botaanika Instituudis, ajakirjanikuna, kunstniku ja kirjastajana, avalike suhete ohvitserina, osalenud ÜRO ja rahvusvahelise tsiviilmilitaarkoostöö valdkonna kursustel mitmel pool maailmas ning ka sõjalisel missioonil Afganistanis; praegu ametis kunstnikuna OÜ-s Kyna.

EESTI SÜNDIMUSARENG JA PEREPOLIITIKA VÕIMALUSED

Allan Puur,
Hanna Vseviov

1. SISSEJUHATUS

Eesti käsi ei ole kunagi varem ajaloos käinud nii hästi kui praegu. Tervist, haridust ja majanduslikku jõukust mõõtvate indeksite järgi on eestimaalaste heaolu kasv olnud üks hoogsamaid Euroopas, viimastel andmetel oli Eesti inimarengu indeks üleilmses pingereas ligi 190 riigi hulgas 30. kohal (UN 2018). Tabeli tipus olevast Norrast on Eesti inimarengu koondnäitaja 9% võrra madalam, erinevus Soomega (15. koht) on kahanenud 5%-ni. Tööhõive määra, riigivõla väiksuse, ajakirjandusvabaduse, samuti näiteks raamatute ning teatri- ja muuseumikülastuste arvu poolest *per capita* kuulub Eesti Euroopa Liidu tippriikide hulka (Ots 2017).

Ometi on nende saavutuste kõrval üks asi, mis Rein Taagepera sõnul "kõik ülejäänu tühjaks teeb" (Taagepera 2008: 26–27). Kui praegused demograafilised suundumused peaksid mitme põlvkonna jooksul muutusteta jätkuma, on Eestil reaalne oht sattuda kestvasse vähenemisspiraali, millest väljatulek on keeruline. Rahvastikuprobleemidele visalt suuremat tähelepanu nõudnud Jaak Uibu (2016) on diagnoosinud praegust olukorda kui rahvastikukriisi, mis võib viia väikese rahva juba mõne inimpõlve järel piirini, kust edasi läheb raskeks pidada ülal ja arendada rahvana hakkamasaamiseks vajaliku mitmekesisusega omakeelset haridust, teadust ja kultuuri.

Käesolev artikkel käsitleb sündimust, mida ÜRO rahvastikuosakonna pikaaegne juhataja Paul Demeny on pidanud nüüdis-Euroopa rahvastikuprobleemide peamiseks allikaks (Demeny 2016). Artikli esimene osa annab ülevaate sündimuse suundumustest ja nüüdisolukorrast Eestis 21. sajandil. Uudne on seejuures sündimuse käsitlemine põlvkonnavaates, mis annab sellest protsessist loodetavasti harjumuspärasest veidi positiivsema ettekujutuse. Artikli lõpuosas tuleb juttu sündimust mõjutavast poliitikast ja sellega seotud valikutest. Kirjutise aluseks on ühelt poolt Tallinna Ülikooli Eesti demograafia keskuse sündimust käsitlevad analüüsid (Puur, Põldma 2014; Billingsley jt 2014; Klesment jt 2014; Puur jt 2016; Puur jt 2017). Teisalt toetub artikkel riigikogu rahvastikukriisi lahendamise probleemkomisjoni eestvõttel koostatud Eesti rahvastikupoliitika põhialuste (aastani 2035) dokumendi ettevalmistuse käigus tehtud tööle.

2. SÜNDIMUSE SUUNDUMUSED JA NÜÜDISOLUKORD

Kuigi väike sündimus seostub paljudele ilmselt 1990. aastate ühiskonnamuutusega, on selle nähtuse ajalugu Eestis tegelikult palju pikem. Pööre väiksema laste arvu poole, mis koos keskmise eluea pikenemisega moodustab osa ühiskonna nüüdisajastumisest, algas Eestis pärast 19. sajandi keskpaika, enam-vähem samal ajal rahvusliku ärkamisega (Coale, Watkins 1986; Katus 1994). Rohkem kui pool sajandit kestnud järjepideva vähenemise tulemusena langes sündimus Eestis 1920. aastate keskpaigas, seega enam kui 90 aasta eest taastetasemest madalamale.

Taastetasemeks peetakse rahvastikuteaduses sellist keskmist laste arvu, mille naised peaksid ilmale tooma, et tütred saaksid neid tulevikus emarollis asendada. Taastetasemel sündimus väldib rahvaarvu kahanemist, sest uued põlvkonnad ei ole sel juhul eelnevatest arvuliselt väiksemad. Tänapäeva kõrgelt arenenud ühiskondades vastab taastetasemele 2,07–2,08 lapse sünd ühe naise kohta, kuid üldisemas vaates ei ole taastetaseme arvuline suurus fikseeritud, vaid sõltub kahest tegurist. Esiteks sünnib poisse tavapäraselt tüdrukutest veidi rohkem ja sellise soosuhte tõttu tuleb ühe tütre kohta keskmiselt 2,05 last. Teiseks peab eel-

mise põlvkonna asendamiseks tarvilik sündide arv hõlmama ka neid lapsi, kelle elutee katkeb enne vanemaikka jõudmist. Praeguses Eestis, kus 30. sünnipäevani jõuab 99% sündinud lastest, on suremuse mõju väga väike. Kuid 1920.–1930. aastatel oli enne selle vanuseni jõudmist surnud ligi veerand lastest. Summaarne sündimuskordaja liikus Eestis aastatel 1925–1940 vahemikus 1,8–2,2 last naise kohta.[1] See tähendab, et sündimus oli tollal taastetasemest püsivalt madalam kümnendiku kuni veerandi võrra olenevalt konkreetsest aastast.

Riikidevaheline võrdlus näitab, et sõjaeelne Eesti sarnanes sündimusolukorra poolest Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega. Pärast Teist maailmasõda see sarnasus lõppes, sest Eestis ei toimunud 1940.–1950. aastatel beebibuumi, mis viis eelmainitud riikides sündimuse kaheks aastakümneks tagasi taastetasemele. Koos Lätiga oli sündimus Eestis 1950. aastatel ja 1960. aastate algul üks väiksemaid maailmas, suuresti ühiskonda tabanud vägivaldse ümberkorralduse tõttu (Puur, Klesment 2014). 1960. aastate teisel poolel sündimus suurenes ja 1970.–1980. aastate keskmisena ulatusid aastapõhised sündimuskordajad Eestis üle pika aja taastetasemeni; tõusu tulemusena paranes ka Eesti asend rahvusvahelises võrdluses. Peale Eestis aset leidnud sündimuse tõusu aitas sellele kaasa ka uus rahvastikumuutuste laine raudsest eesriidest lääne poole jäänud maades. Tagantjärele on seda beebibuumi lõpule järgnenud lainet hakatud nimetama teiseks demograafiliseks üleminekuks (Lesthaeghe 2010). Kuigi enamik teisele üleminekule omaseid nähtusi (nt vabaabielu levik, lahutumuse kiire kasv) avaldus ka nõukogude Eestis, jäi siinne ühiskond sündimuse uuest langusest kaheks aastakümneks kõrvale.

2.1. Sündimuse järsk langus ja osaline taastumine

Iseseisvuse taastamisele järgnenud aeg jaguneb Eestis sündimuse seisukohalt mitmeks eriilmeliseks lõiguks. 1990. aastate algul

[1] Summaarne sündimuskordaja mõõdab keskmist laste arvu kujutletava põlvkonna reproduktiivea vältel, eeldades, et vaatlusaastale omane sündimuskäitumine püsib muutumatuna.

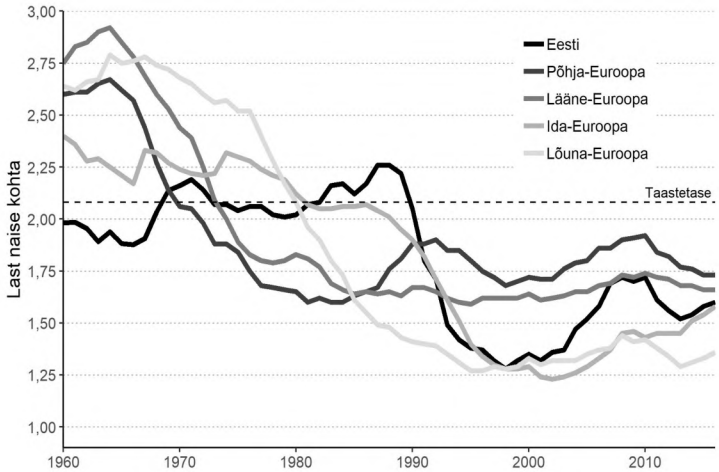

Joonis 1. Summaarne sündimuskordaja. Eesti ja Euroopa piirkonnad, 1960–2016. Allikas: Eurostat, autorite arvutused.

tõi ühiskonna järsk muutumine endaga kaasa sündimuse kiire vähenemise. Eelnenud tõusu tõttu osutus see Eestis järsemaks kui Ida-Euroopa riikides keskmiselt (joonis 1). Aastapõhised sündimusnäitajad saavutasid Eestis kõrgpunkti üsna režiimivahetuse eel ja seda on seostatud laulva revolutsiooniga. 1987.–1988. aastal kerkis sündimuskordaja 2,26 lapseni naise kohta ja sündide arv tõusis neil aastail 25 000-ni. Läheneva vabanemise mõju kahtluse alla panemata võis sündimuse tähelepanuväärselt kõrget taset täheldada siiski ka mõnevõrra varem; näiteks aastail 1983–1984 ja 1986 registreeriti Eestis rohkem kui 24 000 lapse sünd.[2]

Märgid sündimuse vähenemisest hakkasid ilmnema 1989. aastal ning iseseisvuse taastamise ajaks oli sündimuskordaja eelnenud kõrgseisust juba viiendiku võrra väiksem (1,80). Sündimuse kiire vähenemise ajajärk jäi 1990. aastate algupoolde, kümnendi keskpaigaks oli suurem osa langusest seljataha jäänud.

[2]Need arvud kajastavad Eesti kogurahvastiku sündimust. 1980. aastate teisel poolel registreeritud sündidest langes eestlaste arvele 60% ja teiste rahvuste arvele 40%.

Eesti dokumenteeritud rahvastikuloo kõige madalamale tasemele langesid sündimusnäitajad 1998. aastal, mil registreeriti napilt üle 12 000 sünni ja summaarne kordaja oli 1,28 last naise kohta. Ida-Euroopa kontekstis võib sellist miinimumtaset hinnata pigem mõõdukaks kui väga madalaks. Kõigis teistes 2004. aastal Euroopa Liiduga ühinenud riikides, samuti endise NSV Liidu Euroopa-osa liiduvabariikides, langes sündimus 1990. aastatel või 21. sajandi algul Eestiga võrreldes veelgi madalamale. Eestist väiksem sündimus on praegu omane ka Euroopa saksakeelsetele riikidele, Vahemere maadele ja Ida-Aasia arenenud riikidele.

Sündimus püsis Eestis väga väike kuni 21. sajandi alguseni. Aastatel 1995–2003 oli sündimuskordaja järjepidevalt 1,40-st allpool, rahvastikku lisanduvate uute aastakäikude keskmine suurus oli sel perioodil alla 13 000 lapse. Trendi uus murdepunkt jääb aastatesse 2002–2003, mil algas sündimusnäitajate seitse aastat kestnud tõus. Kümnendi lõpul (2008–2010) kerkis sündimuskordaja 1,70–1,72 lapseni naise kohta. Sündide arv saavutas kõrgpunkti 2008. aastal, mil sündis pisut üle 16 000 lapse. Sündimuse suurenemise ja 1990. aastate keskpaigast jõudsalt vähenenud suremuse koosmõjul jõudis loomulik iive Eestis eelmisel kümnendivahetusel lühikeseks ajaks mõnekümne inimese võrra plusspoolele. Jooniselt võib näha ka seda, et eelmisel kümnendil toimunud tõus viis Eesti sündimuskordaja mõneks aastaks Lääne-Euroopa keskmisele tasemele.

Möödunud kümnendi lõpul puhkenud ja Eestitki valusalt puudutanud majanduskriisi taustal võiks aastani 2010 püsinud kõrget sündimustaset pidada mõnevõrra üllatavaks. Suure sündimuse ka kriisi haripunktis tegi ilmselt võimalikuks Eesti kõrge asendusmääraga vanemahüvitise süsteem. See motiveeris ühe- ja kahelapselisi peresid saama järgmist last lühikese ajavahemiku jooksul (kuni 30 kuud), säilitades boonusena varem väljateenitud hüvitise suuruse. Selline võimalus, mida tuntakse kiiruspreemiana, lisati Eesti vanemahüvitise süsteemile 2008. aasta jaanuaris. Majanduskriisi tekitatud ebakindlus tööturul osutus lisakatalüsaatoriks, mis ajendas peresid uut võimalust agaralt kasutama. Kiiruspreemia osa 2008.–2010. aasta suhteliselt suure sündimuse kujunemisel tõendab fakt, et tõusu kandjaks oli teiste ja vähemal

määral ka kolmandate sündide arvu suurenemine. Esmassündide arv majanduskriisi aastatel vähenes.[3] Vanemahüvitise süsteemile kiiruspreemia lisamise samasugust mõju on täheldatud ka Põhjamaades (Andersson jt 2006).

Käimasoleva kümnendi vältel on sündimuskordaja liikunud taas mõnevõrra madalamal tasemel. 2011. aastal alanud lühemaajalist sündimuse vähenemist võib pidada vähemalt osalt varem toimunud sündide ajalise "kuhjumise" tagajärjeks. Languse põhi jõudis kätte 2013. aastal, mil sündimuskordaja langes 1,52 lapseni naise kohta. Järgnenud aastatel suurenes see taas, ulatudes 2016.–2017. aastal 1,59–1,60 lapseni. Rahvusvahelises võrdluses väärib tähelepanu Ida-Euroopa riikide sündimuses käesoleval kümnendil aset leidnud muutus teiste piirkondadega võrreldes. Kui ajavahemikus 1995–2010 võis Euroopas eristada ühelt poolt kontinendi põhja- ja lääneosa kui keskmisest suurema sündimusega piirkondi ning teisalt väiksema sündimusega ida- ja lõunaosa, siis sündimuse hiljutine suurenemine Ida-Euroopas on muutnud sellise jaotuse aegunuks. Praegu eristub muudest piirkondadest märksa väiksema sündimusega vaid Lõuna-Euroopa.

Eesti juurde tagasi tulles näitavad esialgsed andmed, et sündimuse suurenemine jätkus ka 2018. aastal. Nii registreeriti esimese kaheksa kuuga 8% rohkem sünde kui aasta varem samal ajal. Aasta lõpuks võis sündida kuni 800 last tunamullusest rohkem ja summaarne sündimuskordaja tõusta 1,59-lt lapselt naise kohta 1,70 lähedusse. Huvitav on asjaolu, et sünniregistri andmetel kasvas esimesel poolaastal kõige rohkem kolmandate sündide arv (enam kui 30 % võrra), andes suurima panuse sündide koguarvu suurenemisse. Teiste sündide arv suurenes samal ajal 9% ning neljandate ja järgnevate sündide arv 17%. Seevastu esimeste sündide arv vähenes 2%, mis pole üllatav, sest sünnitusealiste (s.t 15–49-aastaste) lasteta naiste arv kahanes 2017. aastal kõige rohkem, tervelt 8%. Ühelapseliste sünnitusealiste naiste arv kahanes 2,9% ja kahelapseliste oma vaid 0,7%. Need erinevused

[3]Eestlastel tekkis nende vastassuunaliste tendentside tulemusel tavatu olukord, kus 2011. aastal sündis teisi lapsi (4202) rohkem kui esimesi (4125).

johtuvad sellest, et ühe- ja eriti kahelapseliste naiste arvu pole väiksemate aastakäikude sünnitusikka jõudmine veel kuigivõrd mõjutama hakanud.

Et sündide arvu kasv on olnud seotud sünnijärjekorraga, siis tundub tõenäoline, et soodsa majandusolukorra kõrval on seda positiivses suunas mõjutanud ka perepoliitika muudatused. Nimelt otsustati 2015. aastal, et vähemalt kolme last kasvatavatele peredele hakatakse 2017. aasta keskpaigast maksma lasterikka pere toetust 300 eurot kuus. Kas tegemist on kolmanda lapse sünni tõenäosuse ajutise või püsivama suurenemisega, selgub mõne lähema aasta jooksul.

2.2. Laste sünni edasilükkamine ja selle mõju

Kui kõrvutada Eesti summaarset sündimuskordajat taastetasemega, siis jäi ka 21. sajandi parimatel aastatel (2008–2010) rahvaarvu vähenemise peatamiseks vajalikust näitajast puudu 17–18%. Kui võtta aluseks praegune kümnendi keskmine kordaja väärtus, suureneb defitsiit 24%-ni.

Sellise tõlgenduse juures jääb paraku arvestamata, et nüüdisaegses peremudelis võib lapsevanemaks saamise aeg üsna laias diapasoonis varieeruda. Euroopas saab selles variatsioonis eristada kahte vastandlikku arengujärku (joonis 2). Neis riikides, kus 18.–19. sajandil oli kinnistunud hilise naitumise ja suure vallaliste osakaaluga malthuslik abiellumismudel, nihkus peremoodustus Teise maailmasõja järel märgatavalt nooremasse ikka ja pereelust kõrvalejääjate osakaal vähenes kuni kaks korda. Viimastel aastatel tehtud uuringud näitavad, et just need kaks muutust olidki 1950.–1960. aastate beebibuumi peamiseks demograafiliseks tõukejõuks (Van Bavel, Reher 2013). Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides asendus sünniajastuse noorenemine 1970. aastate algul vastupidise suundumusega, laste sünni nihkumisega hilisemasse vanusesse. 1980. aasta paiku jõudsid samasse pöördepunkti Lõuna-Euroopa riigid ning viimasena, 1990. aastate alguses, Ida-Euroopa. Selle kõiki arenenud riike puudutanud muutuse põhjustena võib osutada ühelt poolt haridustee ja eneseotsinguteks kuluva aja pikenemisele, teisalt aga ka raskustele, mida noortel ise-

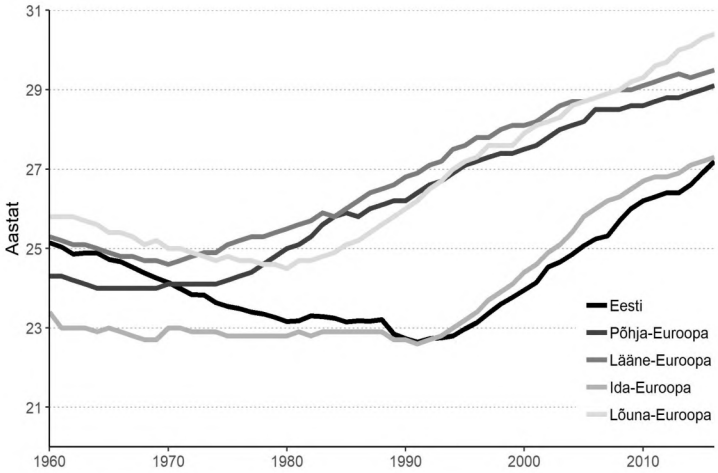

Joonis 2. Ema vanus esimese lapse sünnil. Eesti ja Euroopa piirkonnad, 1960–2016. Allikas: Eurostat, autorite arvutused.

seisvumisel, oma kodu soetamisel ja töömaailmas kindlama positsiooni saavutamisel tuleb ületada.

Euroopa piirkondade taustal paistab Eesti sünniajastuse trend silma omalaadse rühmavahetusega. Nii nagu teistes malthusliku abiellumismudeli levikualasse kuulunud maades algas ka Eestis 1950. aastatel abiellumuse ja sündimuse noorenemine. Laste peredesse sündimise vanuse poolest sarnanes Eesti tollal Põhja- ja Lääne-Euroopaga. 1970. aastatel sai see sarnasus otsa, sest trendisuuna muutumise asemel Eestis laste sünni nooremasse ikka nihkumine jätkus ja 1980. aastatel jõudis naiste keskmine vanus emakssaamisel Ida-Euroopaga sarnasele tasemele (22–23 aastat). Eesti dokumenteeritud rahvastikuloo kontekstis väga varane sünniajastus valitses paarkümmend aastat, kuni 1990. aastate alguseni. Selle aluseks võib pidada sotsialistlike riikide ühiskondadele ainuomaseid mehhanisme (korterite administratiivne jaotamine, tänapäevaste rasestumisvastaste vahendite piiratud kättesaadavus, praegusest märgatavalt väiksem õppekohtade arv ülikoolides, väiksemad töö ja vaba ajaga seotud valikuvõimalused jms), mis otseselt või kaudselt stimuleerisid varast lastesaamist (Ka-

tus jt 2007). Nende mehhanismide äralangemine 1990. aastate algul tõi ajastuspöörde ka Ida-Euroopasse.

Iseseisvuse taastamise ajaga võrreldes on laste sünd nihkunud Eestis praeguseks viie aasta võrra hilisemasse ikka: emade keskmine vanus esiklapse sünnil ulatus mullu 27,7 aastani. Selle tagajärjeks on sündimuse aastapõhiste näitajate märkimisväärne vähenemine alates sündide koguarvust kuni summaarse kordajani. Ajastuspöörde mõju võib taasiseseisvunud Eestis hinnata seni umbes viie aastakäigu suuruseks: sünnitusea tõus on tähendanud ligikaudu 70 000 sünni toimumata jäämist ajavahemikus 1991. aastast praeguseni. Euroopa piirkondade kohta esitatud võrdlusandmed lubavad oletada, et sünnitusea tõus jätkub Eestis vähemalt järgmise kümnendi lõpuni. Selleks ajaks on naiste keskmine vanus esiklapse sünnil tõusnud 29–30 eluaastani ning ühtlustunud Põhja- ja Lääne-Euroopaga.

Rahvastikutaaste seisukohalt on keskne küsimus, kui suur osa kirjeldatud muutuse tõttu toimumata jäänud sündidest on hajutatud varasemast pikemale ajavahemikule ja kui suur osa neist jääbki toimumata. Esimese pidepunkti vastuse leidmiseks annab sündimuskordajate ajastuskorrigeerimine, mis võimaldab sünnitusea tõusu mõju aastapõhistest näitajatest kõrvaldada. Ajastusmõjust puhastatud hinnanguid Eesti sündimustaseme kohta on esitanud mitu uurijat (Goldstein jt 2009; Bongaarts, Sobotka 2012), Euroopa Liidu kõigi riikide kohta avaldab selliseid hinnanguid korrapäraselt Viini demograafiainstituut. Bongaartsi-Feeney meetodil tehtud arvutustest nähtub, et sündimuse vähenemine kestis Eestis 1993.–1994. aastani (joonis 3). Sealtpeale hariliku ja ajastuskorrigeeritud sündimuskordaja trendisuund lahknevad. Korrigeeritud kordaja vähenemine peatus tasemel 1,60–1,65 last naise kohta ja pöördus seejärel mõõdiku tundlikkusest tingitud võngete järel tõusule. Harilik sündimuskordaja, mida avaldab Statistikaamet, jätkas aga vähenemist 1998. aastani. Kahe näitarvu trendi pöördepunktide vahele jäävas ajavahemikus (1994–1998) põhjustas sündimuskordaja vähenemist Eestis täies ulatuses sünnitusea tõus. 21. sajandi alguskümnendil valitses mõlema näitarvu dünaamikas tõususuund, mis kinnitab sündimuse reaalset suurenemist.

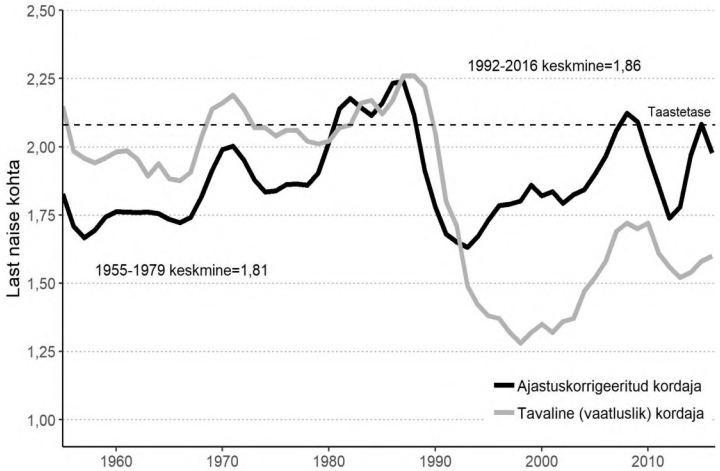

Joonis 3. Laste sünni ajastuse mõju sündimuskordajale. Eesti, 1955–2016. Allikas: Eurostat 2018, autorite arvutused.

Peale Eesti taasiseseisvumisele järgnenud aja on joonisel 3 esitatud hariliku ja ajastuskorrigeeritud sündimuskordaja aegread ka eelnenud kümnendite kohta alates 1955. aastast. Neist andmetest selgub, et vastupidi nüüdisajale olid sündimuse aastapõhised näitarvud nõukogude Eestis sünnitusea noorenemise tõttu näiliselt suurendatud. Ajastuse sündimuskordajaid suurendavat mõju on kirjanduses võrdlemisi harva esile toodud, kuid selle arvestamine seab kahtluse alla levinud arusaama, nagu oleks nõukogudeaegset Eestit iseloomustanud valdavalt taastetasemeline sündimus, iseseisvuse taastamisele järgnenud perioodi aga varasemast märksa väiksem sündimus.[4] Tegelikult peab niisugune väide paika vaid möödunud sajandi kaheksakümnendate ja üheksakümnendate aastate võrdlemisel. Pikemate ajalõikude kõrvutamisel selgub, et kontrasti sündimuskordajate vahel ei ole tekitanud mitte erinevus sündimuse tasemes, vaid 1950.–1980. aastatel peremoodustuses valitsenud noorenemise ja hilisema vastassuunali-

[4]Näiteks kirjutatakse ühes mullu ilmunud raamatus, et "sündimus taastootis eestlaste arvu okupatsiooniaastail" (Taagepera 2018: 136).

se nihke mõju. Selle kõrvaldamisel võtab sündimustrend harjumuspärasest sootuks erineva ilme: ajastuskorrigeerimise järel on ajavahemiku 1955–1979 summaarne sündimuskordaja keskmiselt 1,81, aastate 1992–2016 sama näitarv aga keskmiselt 1,86 last naise kohta. Seega, kui kaheksakümnendad aastad kõrvale jätta, oli ajastusmõjust puhastatud keskmine sündimustase madalam nõukogude perioodil, mitte iseseisvuse taastamisele järgnenud ajal.

2.3. Tegelik laste arv

Teise ja olulisema pidepunkti tegeliku sündimustaseme kindlakstegemiseks annavad põlvkonnanäitajad, täpsemalt reproduktiivea vältel sündinud laste arv. Neljakümnendatesse eluaastatesse jõudnud aastakäikude puhul annab see täpse ettekujutuse iga põlvkonna panusest rahvastikutaastesse.

Joonis 4 näitab sündinud laste arvu naiste põlvkondades, kes on kujundanud Eesti sündimustrendi taasiseseisvumisele järgnenud aja kestel. Kõige vanemaks võrdlusega hõlmatud põlvkonnaks on 1960. aastal sündinud, kes olid 1990. aastate ühiskonnamuutuse ajaks jõudnud 30. eluaastate algusse. See põlvkond esindab paljus veel 1970.–1980. aastatele omast käitumismustrit, mille puhul lapsed sündisid varsti pärast haridustee lõpetamist või õpingute ajal ja kolmekümnendaks eluaastaks oli 80% laste sündidest toimunud. 1960. aastakäigu naistel sündis reproduktiivea lõpuks keskmiselt 1,93 last.[5] Huvitav on tõsiasi, et ehkki selle põlvkonna peremoodustuse kõrgpunkt langes suure sündimusega 1980. aastatesse ja laulva revolutsiooni aega, ei küüni tegelik laste arv taastetasemeni. See kinnitab, et 1970.–1980. aastate suured

[5] 2011. aasta rahvaloendusel esitati kõigile 15-aastastele ja vanematele naistele küsimus sünnitatud laste arvu kohta. Loenduse tulemused näitasid 1960. aasta põlvkonna keskmiseks laste arvuks 1,93. Seda võib pidada tõepärasemaks kui iga-aastasel sündide statistikal põhinevat hinnangut (2,05), mida on moonutanud 1980.–1990. aastate ulatuslik ränne. 1970. aastal ja hiljem sündinud põlvkondade puhul langevad eri allikatel põhinevad hinnangud üsna täpselt kokku.

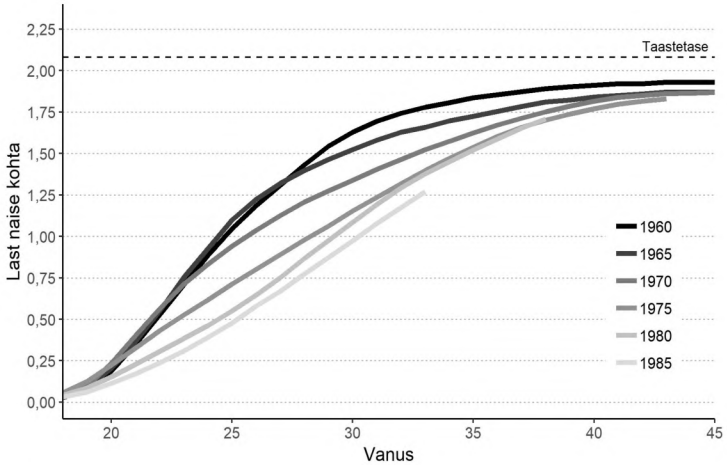

Joonis 4. Tegelik laste arv. Eesti, 1960.–1985. aastal sündinud naiste aastakäigud. Allikas: Statistikaamet, autorite arvutused.

sündimuskordajad olid paljus laste sünni nooremasse ikka nihkumisest tingitud tehistõik.

Eesti rahvastikuloos olid 1960. aastate alguse aastakäigud 20. sajandi põlvkondadest siiski ühed kõige lasterohkemad. Rahvaloenduste andmetel oli 1910. aastatel sündinud eesti rahvusest naistel keskmiselt 1,80–1,85 last. 1920. aastate teise poole aastakäikudes vähenes lapsesus sõja ja sellele järgnenud Stalini aja kajastusena 1,70–1,75-ni. Järgnevates, 1930.–1940. aastate põlvkondades hakkas laste arv aegamööda suurenema ja tõus jätkus kuuekümnendate alguse aastakäikudeni.

1960. aastate keskpaiga ja 1970. aasta põlvkondade puhul on jooniselt selgesti nähtav eespool jutuks olnud laste sünni nihkumine hilisemasse vanusesse, mis avaldub graafikujoonte laugemas tõusunurgas. Samuti võib näha reproduktiivea lõpuks sündinud laste arvu vähenemist, kuid selle ulatus on väiksem, kui aastapõhiste sündimuskordajate muutuse põhjal võiks arvata. Arvutuste kohaselt sünnitasid 1965. aastakäigu naised keskmiselt 1,87 last. 1970. aasta põlvkonnal, kelle pereelu jääb juba põhiosas iseseisvuse taastamisele järgnenud aega, sündis keskmiselt samuti

1,87 last ehk 0,06 lapse võrra (3,1%) vähem kui võrdluse lähtepunktiks olevas 1960. aastate kohordis.

1970. aastate keskpaigas sündinud põlvkondades kujuneb keskmine laste arv pisut väiksemaks. 1975. aasta põlvkonnas oli 2017. aasta lõpuks sündinud keskeltläbi 1,83 last naise kohta. Arvestades, et selle aastakäigu liikmed olid arvutuse tegemise ajal 43-aastased, kajastab see võrdlemisi täpselt põlvkonna lõplikku laste arvu. Kaheksakümnendatel aastatel sündinute kohta, kes täidavad pearolli Eesti praeguse sündimustaseme kujundamisel, lõplikku laste arvu veel öelda ei saa. Kuid joonisel esitatu abil võib ka nende põlvkondade kohta mõne tähelepaneku teha.

1980. aastakäigu (arvutuse ajal 38-aastased) graafikujoon on kahekümnendates eluaastates süstemaatiliselt madalamal kui eelmise, 1975. aasta põlvkonna joon. See näitab laste sünni küllaltki tugeva vanemasse ikka nihkumise jätku nende aastakäikude võrdluses. Olulisem on aga see, et laste arvu erinevus kolmekümnendates eluaastates 1980. ja 1975. aasta põlvkonna vahel peaaegu kaob. See tähendab, et nooremas põlvkonnas kahekümnendates eluaastates sündimata jäänud lapsed ei jäänudki sündimata, vaid tulid ilmale mõnevõrra hiljem. 1980. ja 1985. aastakäiku kujutavate graafikujoonte vahe on aga eelnevaga võrreldes väiksem. See näitab, et peremoodustuse hilisemasse vanusesse nihkumise tempo on hakanud kaheksakümnendatel sündinud aastakäikudes aeglustuma. Tegemist on uue, kuid ootuspärase muutusega, mis aastapõhises emade keskmises vanuses veel selgesti ei kajastu.

Keskmine laste arv jääb 1985. aasta põlvkonnas vaatlusaja lõpuni (nooremasse aastakäiku kuuluvad naised olid arvutuse ajal 33-aastased) 1980. aastakäigu omast mõnevõrra väiksemaks. On võimalik, et 1985. aastakäigu veidi väiksem laste arv kajastab viimase majanduskriisi mõju, mis tabas seda põlvkonda 20. eluaastate keskpaigas ja võis tekitada raskusi tööelu alustamisel. Järgnevad aastad näitavad, kas praegu andmetes kajastuv laste arvu vähenemine jääb sellisena püsima või muutub see 1985. aasta põlvkonna 30. eluaastate lõppu jõudes mõnevõrra väiksemaks.

Aktiivses pereloomeeas olevate nooremate põlvkondade kohta annavad lisateavet sündimuskavatsused. Käesoleva kümnendi

alguses toimunud Eurobaromeetri küsitluse kohaselt oli soovitud laste arv 25–39-aastastel Eesti naistel keskmiselt 2,3 ja 15–24-aastastel 2,2 (Testa 2012). Selline tulemus näitab poolehoiu jätkumist kahelapselisele peremudelile, mis on taastetasemele suhteliselt lähedase sündimuse oluliseks eelduseks. Kui võrrelda seda 21. sajandi esimesel kümnendil kogutud samasuguste andmetega, pole soovitavas laste arvus kuigi suuri muutusi toimunud. Ehkki kavatsuste teostumine pole kunagi täielik, annab soovitud laste arvu stabiilsus tuge ootusele, et tegelik laste arv kujuneb ka nooremates põlvkondades suuremaks, kui aastapõhiste, ajastusmõjust puhastamata sündimuskordajate põhjal võiks oletada.

Hinnangute järgi võiks keskmine laste arv Eesti 1980. aastate põlvkondades jääda vahemikku 1,80–1,85 ehk 11–13% taastetasemest allapoole.[6] See tähendab suurema osa, ehkki mitte kõigi kahekümnendates eluaastates edasilükatud laste sündimist kolmekümnendate eluaastate lõpuks. Tegeliku laste arvu põhjal mõõdetuna on Eesti sündimustase Euroopa Liidu keskmisest (1,69 last) ligi kümnendiku võrra kõrgem. Keskmise laste arvu poolest sarnaneb Eesti sündimustase Lääne-Euroopa riikide keskmisega (1,82), olles eespool Ida-Euroopast (1,67) ja Lõuna-Euroopast (1,47), kuid jäädes alla Põhjamaadele (1,95).[7]

2.4. Esimesed, teised ja kolmandad lapsed

Perede elus on laste sünd mitmest etapist koosnev teekond, mis saab alguse esimese ja lõpeb viimase lapse sünniga ning mille käigus ei muutu mitte ainult pereliikmete arv, vaid ka pere vajadused ja elukorraldus.

Väiksema laste arvu tõttu on selle teekonna pikkus tänapäeval lühem kui minevikus; nüüdisajal eelistab kõige suurem osa peredest piirduda kahe lapsega. Sellise peremudeli populaarsust võib

[6]Eestlastel võib laste arv olla kogurahvastiku keskmisest veidi suurem, 1,90 läheduses.

[7]Võrdluses kasutatud laste arvud käivad 1976. aastal sündinute kohta. Võrdluse tegemise ajal olid sellesse põlvkonda kuuluvad naised 41–42-aastased.

seletada mitme asjaoluga: võimalus saada mõlemast soost lapsi, lapsed on teineteisele kaaslaseks, lapse kaotusega seotud riskid on paremini maandatud, kooskõla ühiskonnas valitseva lapsesusnormiga jm (Sobotka, Beaujouan 2014). Kahelapseliste kõrval leidub aga küllaltki palju ka lastetuid ning ühe- ja kolmelapselisi peresid. Kolmanda lapse sündi on demograafid tänapäeval mõtestanud perede valikuna, mida ühiskondlikud normid tugevasti ette ei kirjuta ja mis on seetõttu seotud pigem individuaalsete teguritega (Ryder 1980). Nende suurema esindatusega rühmade proportsioonid määravadki nüüdisrahvastike sündimustaseme. Kõrgema järjekorra sündide osakaal ja panus rahvastikutaastesse ei ole üldjuhul kuigi suur.[8]

Järgnev selgitab, kuidas on Eestis alates 1960. aasta põlvkonnast muutunud erineva järjekorra sündide arv (joonis 5–7). Nende muutuste analüüs on autorite teada esmakordne. Joonis 5 kujutab esmassündide arvu ühe naise kohta, mis on tõlgendatav ka esimese lapse sünni tõenäosusena. Selle vastandtõenäosus, millele visuaalselt vastab graafikujoonte kaugus joonise ülaservast, näitab aga lastetusmäära. Kõige vanemas joonisel kujutatud põlvkonnas jäi reproduktiivea lõpuks lastetuks vähem kui kümnendik naistest.[9] Järgnevates aastakäikudes on aset leidnud lastetusmäära järkjärguline tõus. 1975. aastal sündinud naiste hulgas (arvutuse ajal 43-aastased) on lastetusmäär suurenenud ligi 13%-ni. Nooremates joonisel kujutatud aastakäikudes võib lastetusmäär prognoosi järgi kerkida 15%-ni. Lastetusmäära tõus 1960.–1970. aastatel sündinute hulgas on iseloomulik enamikule Euroopa riikidele (Miettinen jt 2015).

Joonis 6 näitab, milline on olnud teise lapse sünni tõenäosuse muutus. Kõige esimeses, 1960. aasta kohordis sai teise lapse kaks kolmandikku naistest. 1970. aastakäigus on kaks (või enam) last sünnitanute suhtarv reproduktiivea lõpuks 4–5% võrra väik-

[8]Aastatel 2000–2017 moodustasid neljandad ja järgmised lapsed keskmiselt 6% kõigist Eestis registreeritud sündidest.

[9]Eesti rahvastikuloos suurima lastetusmäära (üle 25%) leiame 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse aastakäikudest (Gortfelder, Puur 2019).

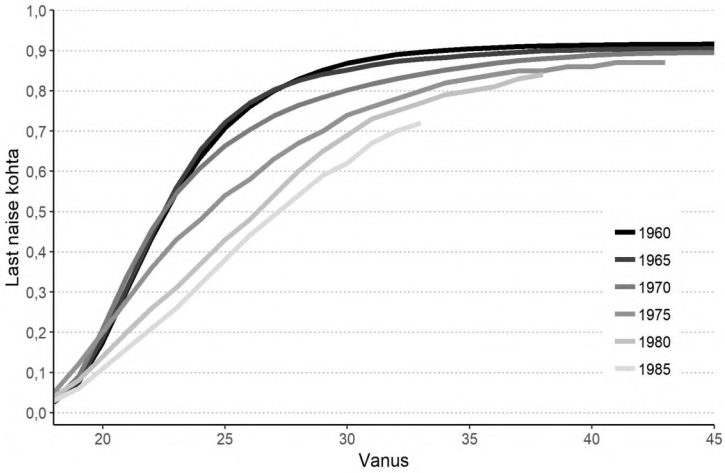

Joonis 5. Esimeste laste arv. Eesti, 1960.–1985. aastal sündinud naiste aastakäigud. Allikas: Statistikaamet, autorite arvutused.

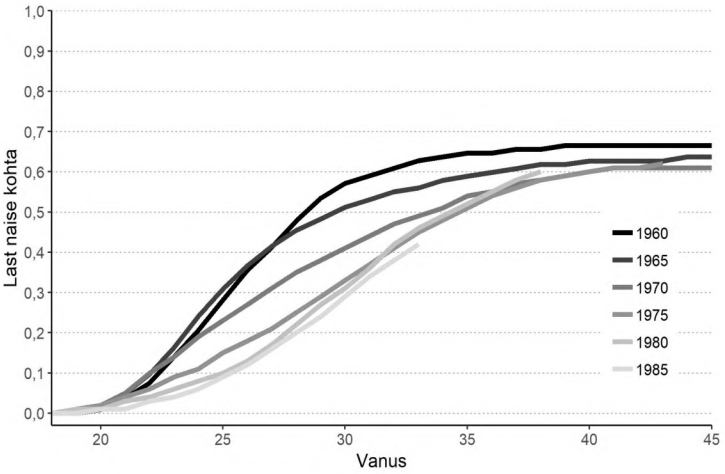

Joonis 6. Teiste laste arv. Eesti, 1960.–1985. aastal sündinud naiste aastakäigud. Allikas: Statistikaamet, autorite arvutused.

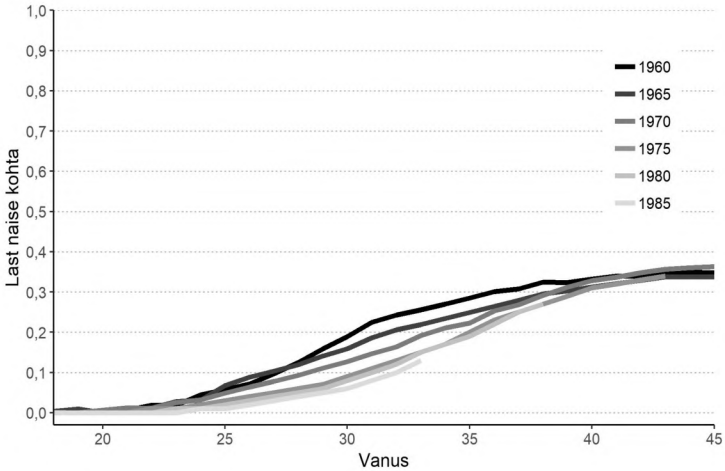

Joonis 7. Kõrgema järjekorra laste arv. Eesti, 1960.–1985. aastal sündinud naiste aastakäigud. Allikas: Statistikaamet, autorite arvutused.

sem. Huvitav on asjaolu, et hoolimata eespool jutuks olnud lastetusmäära tõusust ei ole teise lapse sünni tõenäosuse vähenemist 1975. aasta põlvkonnas märgata. Seda pole näha ka järgmises, 1980. aasta põlvkonnas. 2017. aasta lõpuks, kui selle aastakäigu naised olid jõudnud 36.–37. eluaastani, oli neist 60% sünnitanud vähemalt kaks last. Noorimas, 1985. aastakäigus on teise lapse sünni tõenäosuses näha mõõdukat vähenemist, kuid selle põlvkonna kohta on siiski veel vara põhjapanevaid järeldusi teha.

Kõige väiksem on olnud kolmandate ja järgnevate sündide arvu muutus (joonis 7). Kuigi tulemuses on selgesti näha lapsesaamise nihkumine hilisemasse vanusesse, pole graafikujoonte asetusest võimalik välja lugeda kõrgema järjekorra laste arvu vähenemist nooremates põlvkondades.[10] Teisisõnu, 1970.–1980. aastatel sündinud põlvkondades võib oodata enam-vähem sama suurt kolmandate ja järgnevate sündide arvu ühe naise kohta

[10]Kolmandate ja järgnevate sündide andmed on esitatud summeerituna, mistõttu joonisel 7 esitatud teave ei ole tõlgendatav kolmanda sünni tõenäosusena, vaid 3+ laste sündide keskmise arvuna ühe naise kohta.

kui 1950. aastate lõpu ja 1960. aastate alguse aastakäikudes, kelle perekasvu aeg langes suure sündimusega kaheksakümnendatesse ja laulva revolutsiooni perioodi.

Joonistest 5, 6 ja 7 moodustuv tervikpilt näitab, et Eestis pärast iseseisvuse taastamist aset leidnud sündimuse vähenemisele on kõige suuremat mõju avaldanud lastetuse suurenemine ja vähemal määral ka teise lapse sünni tõenäosuse kahanemine. Kui arvestada, et nooremates põlvkondades pole märgata kõrgema järjekorra laste arvu olulist vähenemist, siis on üsna tõenäoline, et neist 1970. aastate ja 1980. aastate algupoolel sündinud naistest, kes on otsustanud saada vähemalt ühe lapse, võib kolmanda lapseni jõuda isegi veidi suurem osa kui laulva revolutsiooni põlvkondades. Koos lastetusmäära samaaegse tõusuga osutab see sündimuskäitumise polariseerituse mõningasele suurenemisele.

Eesti rahvastikupoliitikas on riigikogu XIII koosseisu ajal suuremat tähelepanu pööratud lasterikkaid (kolme ja enama lapsega) peresid toetavate poliitikameetmete arendamisele. Tehtu vajalikkust vähimalgi määral kahtluse alla seadmata juhivad põlvkonnasündimuses toimunud muutused tähelepanu vajadusele otsida ka selliseid lahendusi, mis aitaksid tagasi hoida lastetute ja ühelapseliste perede osakaalu suurenemist. Eestis praegusel kümnendil reproduktiivea lõppu jõudnud aastakäikudes ulatub lastetute ja ühelapseliste naiste osakaal koosvõetuna 40%-ni, kolme- ja enamalapseliste suhtarv aga 20%-ni.

Riigikogu menetluses oleva rahvastikupoliitika põhialuste dokumendi ettevalmistamise käigus tehtud arvutus näitas, et lastetute ja ühelapseliste perede nii suure osakaalu juures ei ole sündimuse taastetaseme saavutamine tõenäoline, seda ka juhul, kui kolmandate laste sünni tõenäosus tänu viimastel aastatel rakendatud meetmetele suureneks. Arvutused näitasid, et lastetusmäära üheprotsendise muutuse (suurenemise või vähenemise) mõju sündivate laste koguarvule on viis-kuus korda suurem kui kolmanda lapse sünnitõenäosuse üheprotsendise muutuse mõju. Rahvastikupoliitika seisukohast juhib see tähelepanu universaalse lähenemise tähtsusele, s.t toetada tuleks kõigi laste sündi ja kasvamist (alates esimestest lastest), mitte teha panust ainult väikesele osale tervikust (kolmandad sünnid moodustasid ajavahe-

mikus 1991–2017 registreeritud sündide koguarvust keskeltläbi 13%). Sellist järeldust toetavad muu hulgas ka 20. sajandi keskpaiga beebibuumi õppetunnid (Van Bavel, Reher 2013). Sündimuse naasmisel taastetasemele etendas tookord keskset osa lastetusmäära vähenemine ja kahelapselise peremudeli kindlustumine, mis koos suurendasid nendegi perede hulka, kus said sündida ka kolmandad ja neljandad lapsed.

2.5. Hariduse ja põlisusega seotud erinevused

Üks viis, kuidas otsida ja leida võimalusi sündimuse suurendamiseks, on tähelepanu pööramine sellistele rahvastikurühmadele, mille puhul on soovitud ja tegeliku laste arvu lahknevus keskmisest suurem. Eestis on üks olulisemaid seda sorti rühmi kõrgharitud naised. Viimase paarikümne aastaga on kõrghariduse omandanute osakaal 25–34-aastaste naiste hulgas suurenenud Eestis ühelt viiendikult 52%-ni. 2011. aasta rahvaloendus näitas selgelt, et hariduse ja laste arvu vahel valitseb Eestis negatiivne seos. Praeguse kümnendi alguseks neljakümnendatesse eluaastatesse jõudnud aastakäikudes oli kõrgharidusega eestlannadel keskmiselt 1,76 ja keskharitutel 1,95 last. Põhiharitute sündimus oli aga taastetasemest kõrgem (keskmiselt 2,36 last).

Asjasse süvenemata võiks arvata, et kõrgharidusega käib kaasas laste tagasihoidlikum väärtustamine teiste eneseteostusvõimalustega võrreldes. Uuringute andmed seda aga ei kinnita, vaid näitavad lapsesusideaali suhtelist sõltumatust haridusest. Nii võiks kõrgharidusega eestlannade arvates olla ideaalses Eesti peres keskmiselt 2,5 last, keskharitute ja põhiharitute ideaalse peremudeli juurde kuulus vastavalt 2,4 ja 2,6 last (Katus jt 2008). Ka enda perre soovitud laste arv oli noortel naistel haridustasemeti üsna sarnane.

Rahvastikupoliitika üle peetavas mõttevahetuses võib mõnikord kuulda arvamust, nagu oleks laste sünni esmaseks ja peamiseks takistuseks puudujäägid perede ainelises kindlustatuses. Kuna lastega seotud otsesed kulud moodustavad kaaluka osa perede väljaminekutest ja iga järgmise lapse sünniga materiaalsed vajadused suurenevad, siis on selline vaade arusaadav ja põhjen-

datud. Kuid arvestades tugevat positiivset seost hariduse ja sissetuleku suuruse vahel,[11] vajab sel juhul selgitust, miks lapsesusideaalide sarnasuse juures ei ole positiivset seost ka laste arvu ja hariduse vahel. Rahvastikupoliitikas juhib see vastuolu tähelepanu laste sünni ja kasvatamisega seotud loobumis- ehk alternatiivkulule, mis on proportsionaalne inimese võimega end perevälistes rollides, eelkõige tööalaselt teostada. Loobumiskulu on seetõttu suurem just kõrgema hariduse ja sissetulekupotentsiaaliga rühmadel ning mikromajandusliku käsitluse kohaselt moodustabki see sündimuse ja hariduse negatiivse seose aluse (Becker 1991).

Kuna hariduse ja sissetuleku seost pole võimalik teistsuguseks muuta, on loobumiskulu vähendamise peamiseks teeks niisuguste poliitikameetmete arendamine, mis aitaksid laste kasvatamist ja töötamist ühitada. See aitaks vältida olukordi, kus ollakse sunnitud ühest teise kasuks loobuma. Tähtsamate loobumiskulu vähendavate meetmete hulka kuulub kõigile kättesaadav lapsehoiuteenus ja piisavat asendussissetulekut pakkuv vanemapuhkuse süsteem. Just erineva sissetulekuga vanemate erineva loobumiskulu arvestamise vajadus on põhjus, miks pole ka näiteks Põhjamaades vanemahüvitise määr kõigi jaoks ühesugune, vaid on seatud sõltuvusse lapse sünnile eelnenud sissetulekust. Mitmes uuringus on leitud tõendeid niihästi kättesaadava lapsehoiuteenuse kui ka kõrge asendusmääraga vanemapuhkuse süsteemi sündimust toetava mõju kohta (Rindfuss jt 2010; Puur jt 2016). Samuti leidub tõendeid selle kohta, et laste sünni tõenäosusele võivad positiivset mõju avaldada soorollide sümmeetrilisust soosivad hoiakud ja praktika (Goldscheider jt 2015). Kõrgharitute osakaalu suurenemine nooremates põlvkondades suurendab loobumiskulu vähendavate meetmete olulisust varasemaga võrreldes.

Nüüdis-Eestis mõjutab kogurahvastiku sündimuse taset tuntavalt ka sõjajärgse sisserände tulemusena tekkinud arvukas välispäritolu rahvastik. Rahvaloenduste andmetel on eestlaste laste arv alates 1930. aastatel sündinud põlvkondadest teistest rahvustest

[11] Statistikaameti 2016. aasta andmetel oli Eesti täisealise elanikkonna seas kõrgharitute ekvivalentnetosissetulek 42% võrra suurem kui keskharitutel ja 71% võrra suurem kui põhiharitutel.

eestimaalaste oma järjepidevalt ületanud. Kui 1930. aastatel sündinute hulgas oli eestlannadel keskeltläbi 0,12 last rohkem, siis 1940. ja 1950. aastakäikudes sündimuslõhe suurenes, vastavalt 0,29 ja 0,38 lapseni. Maksimumi saavutas see kuuekümnendatel aastatel sündinute seas (0,44 last); 1970. aastate põlvkondades oli erinevus keskmiselt 0,24 last.

Hiljuti koostöös Moskva uurijatega tehtud analüüs näitas, et üheks oluliseks erinevuse põhjuseks tuleb pidada sisserännanute ja nende järelpõlve senist aeglast lõimumist Eesti ühiskonda (Puur jt 2017). Seetõttu järgib teisest rahvusest eestimaalaste käitumine paljus päritolumaa (eeskätt Venemaa) mustreid, mida iseloomustab Eestiga võrreldes tagasihoidlikum soov saada teist ja kolmandat last. Tulevikus peaks erinevus laste arvus mõnevõrra vähenema, sest lõimumine (eesti keele oskus, eestikeelses koolis õppimine jms) muudab välispäritolu eestimaalaste perekäitumise eestlaste omaga sarnasemaks, suurendades teise ja kolmanda lapse sünni tõenäosust. Nii võib edukal lõimumisel olla positiivne mõju ka rahvastikutaastele.

3. EESTI PEREPOLIITIKA JA SELLE MÕJU SÜNDIMUSKÄITUMISELE

Poliitikameetmete võimalustest sündimust mõjutada annab ettekujutuse soovitud laste arvu võrdlus tegeliku sündimusega. Eespool oli juttu, et praeguse kümnendi algupoolel ulatus soovitud laste arv 15–39-aastastel naistel Eestis keskmiselt 2,2–2,3-ni, tegelik laste arv reproduktiivea lõppu jõudvates põlvkondades jääb aga vahemikku 1,80–1,85 last. Ühelt poolt annab lõhe soovitud ja tegeliku laste arvu vahel tunnistust soovide täitumist takistavate tegurite olemasolust, kuid teisalt viitab see ka sündimuse mõningase suurenemise võimalikkusele. Kuigi sündimuskäitumist mõjutab suur hulk individuaalseid ja ühiskondlikke tegurid (REPRO 2011), on lapsesaamise soovides ja nende soovide täitumises arvestatav osa ka perepoliitikal.

Perepoliitika mõju käsitlemisel on alustuseks tähtis teadvustada, et ehkki sündimuse suurendamine on paljudes kahaneva rahvastikuga riikides tõusnud valdkonna prioriteediks, teenib pere-

poliitika ka teisi eesmärke (OECD 2011). Need laste heaolu, perede sotsiaalmajandusliku toimetuleku, soolise võrdõiguslikkuse ja tööhõivega seotud eesmärgid on olnud aluseks ka Eesti perepoliitika arendamisel ja viinud praeguse meetmepaketi kujunemiseni. Sellele teekonnale on vahest kõige iseloomulikum olnud püüd murda lahti Nõukogude Liidus kasutatud lähenemisviisidest ja lahenduste otsimine mitmesugustest eeskuju pakkuvatest mudelitest. Seetõttu võib Eesti perepoliitikast leida nii sotsiaaldemokraatlikule kui ka Mandri-Euroopa mudelile omaseid jooni: solidaarsusel põhinevad universaalsed toetused ja helde vanemapuhkuste süsteem on Eestis kombineeritud üksikisiku vastutusele tugineva perekonnaõigusega ja avalike teenuste detsentraliseeritusega. Rahvusvahelistes võrdlustes asetub Eesti nende riikide hulka, mis on suutnud üsna lühikese ajaga luua mitmekesise, perepoliitika erinevaid eesmärke teeniva meetmete süsteemi (OECD 2009; 2011; Luci, Thévenon 2011; Frejka jt 2016).

Üks sageli kasutatavaid riikide perepoliitika hindamise viise on selleks eraldatud raha hulga võrdlemine. Eesti investeerib 2019. aastal laste- ja perepoliitika valdkonda 707,6 miljonit eurot (vt ka joonis 8), mis asetab meid rahalise panuse poolest Euroopa keskmiste hulka. Praeguse kümnendi keskpaigas erinesid ELi riikide investeeringud laste- ja perepoliitikasse üle kolme korra, ulatudes 1,1%-st SKTst Leedus, Maltal, Kreekas ja Hollandis 3,5%-ni SKTst Taanis (Eurostat 2018). Kuigi see suhtarv määrab, kui palju on riigil võimalik peresid poliitikameetmete abil toetada, ei ole eraldatava raha hulga ja sündimusnäitajate vahel siiski üksühest seost. Kui perepoliitika meetmeid tagasihoidlikult rahastavas Lõuna-Euroopas kipub olema tõepoolest väga väike sündimus ja perepoliitikasse rohkem investeerivas Põhja-Euroopas suurem sündimus, siis võrdlemisi palju kulutavad Austria (2,8% SKTst) ja Saksamaa (3,2%) on riigid, kus sündimuse tase jääb Euroopa keskmisele selgelt alla. Samuti on neis riikides suur lastetusmäär. Samas on Holland ja Iirimaa tagasihoidlikumatest investeeringutest hoolimata (vastavalt 1,1% ja 1,9%) suutnud saavutada Euroopa keskmisest suurema sündimuskordaja. Kokkuvõttes juhib see vastuolu tähelepanu tõsiasjale, et perepoliitikale eraldatava raha hulgast pole vähem tähtis see, millis-

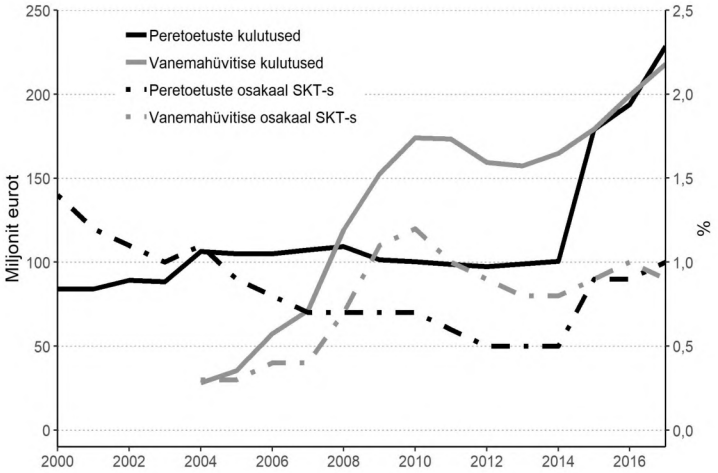

Joonis 8. Peretoetuste ja vanemahüvitise kulutused. Eesti, 2000–2017. Allikas: Rahandusministeerium, Statistikaamet, autorite arvutused.

tesse poliitikameetmetesse raha suunatakse ning kuidas toetavad laste saamist ja kasvatamist muud ühiskondlikud tegurid.

3.1. Perede ainelist toimetulekut toetavad meetmed

Eestis on kasutusel universaalne progresseeruv lapsetoetuste süsteem, mis tähendab, et lapsetoetusele on õigus igal lapsel ja suuremat toetust makstakse peredele, kus kasvab rohkem lapsi. Süsteemi universaalne ülesehitus lähtub arusaamast, et kõik lastega pered teevad laste kasvatamisel kulutusi, mida lasteta peredel ei ole, mistõttu hüvitab riik solidaarselt osa neist kulutustest. Suurema toetuse maksmine kolmandatele ja enamatele lastele on aga kooskõlas perepoliitika eesmärgiga ennetada vaesust, sest just lasterikkad pered on keskmisest suuremas vaesusriskis. Vajaduspõhine toetamine annab ühtlasi ka signaali, et lasterikkad pered on ühiskonnas väärtustatud. Seega toimub Eesti lastetoetuse süsteemi kaudu ressursside ümberjagamine nii jõukamatelt peredelt vähekindlustatud peredele kui ka lasteta peredelt lastega peredele (Sotsiaalministeerium 2015).

Kui otseste rahaliste siirete mõju vaesusele on võrdlemisi lihtne hinnata ja selles on Eesti ka võrdlemisi edukas,[12] siis rahaliste toetuste mõju suhtes sündimusele konsensus puudub. Mikromajandusliku sündimusteooria järgi on lapse saamine kaalutletud otsus, mille puhul vanemad hindavad lapse saamisega kaasnevaid "kulusid ja tulusid" (Becker 1991). Selle vaatenurga järgi peaksid lastetoetused aitama osalt katta väljaminekuid, mis on seotud laste ülalpidamisega. Empiirilistes uuringutes on peretoetuste mõju sündimusele osutunud üldiselt tagasihoidlikuks, ehkki mõned analüüsid on näidanud ka positiivset seost (OECD 2011). Mõju tagasihoidlikkus võib seejuures olla tingitud toetuste suhtelisest väiksusest ja vähesest järjepidevusest (Luci, Thévenon 2011).

Lastetoetuste vähest järjepidevust võib probleemiks pidada ka Eesti puhul. Kuigi peretoetusi on aja jooksul lisandunud ja nende määra tõstetud, pole see enamasti suutnud kaasas käia elukalliduse tõusuga. Peretoetuste üldjuhul võrdlemisi väike roll perede eelarves on arvatavasti ka üks põhjusi, miks ei ole Eestis olnud võimalik näha seost nende poliitikameetmete ja sündimuse vahel. Viimaste aastate lapsetoetuse märkimisväärne tõus[13] ning lasterikka pere toetuse[14] maksmine alates 2017. aasta 1. juulist alles hakkavad näitama oma võimalikku mõju sündimusele. Kuna praegu ületavad Eesti lasterikastele peredele makstavad toetused Euroopa teiste riikide omi nii nominaal- kui ka absoluutväärtuselt ning on seetõttu üsna ainulaadsed, võivad need perede lapsesaamise otsustes hakata senisest suuremat rolli mängima. Kindlasti on toetuste tõus ja sellega kaasnenud teavitustegevus andnud mär-

[12]Statistikaameti andmetel vähendasid 2016. aastal peretoetused ja vanemahüvitis laste absoluutset vaesust 6,7 protsendipunkti ehk ligi kahe kolmandiku võrra ning suhtelist vaesust 9,2 protsendipunkti ehk rohkem kui kolmandiku võrra. Rahandusministeeriumi andmetel oli 2017. aastal peretoetuste eelarve ligi 229 miljonit eurot, moodustades riigieelarve kuludest kokku 2,5%.

[13]Esimese ja teise lapse kohta 19,18 eurolt kuus 2014. aastal 60 euroni 2019. aastal ning kolmanda ja iga järgneva lapse kohta 57,54 eurolt kuus 2013. aastal 100 euroni 2015. aastal.

[14]300 eurot kuus 3–6 lapsega perele ja 400 eurot kuus seitsme ja enama lapsega perele.

ku lasterikaste perede väärtustamisest ühiskonnas. Ühiselt võib see olla andnud tõuke ka hiljutisele kolmandate ja enamate laste sündide arvu kasvule, millest oli eespool juttu.

Otseste rahaliste toetuste kõrval saab perede majanduslikku toimetulekut parandada ka maksusoodustustega. Eestis on peredel võimalik saada kahe või enama lapse kasvatamise korral maksuvaba lisatulu iga kuni 17-aastase lapse kohta alates teisest lapsest. Maksu- ja Tolliameti andmetel võimaldati 2017. aastal maksuvaba lisatulu kokku u 65 500 lapsevanemale u 175,2 miljoni euro ulatuses. Kuigi maksusoodustuse esmane eesmärk on parandada perede majanduslikku toimetulekut, omistatakse sellele poliitilistes arutlustes tihti ka sündimuse soodustamise eesmärk. Maksusoodustustel on toetustega võrreldes teatud tähenduslik erinevus, sest solidaarse maksutulust rahastatava lisatoetuse asemel jäetakse sel juhul inimestele kätte suurem osa nende endi teenitud tulust. Seetõttu on tegu perede majanduslikku toimetulekut toetava meetmega, mis ühtlasi soosib lisatulu teenimist ega vähenda töötamise stiimuleid. Maksusoodustustest võidavad eelkõige suurema sissetulekuga inimesed, sest väikese sissetulekuga inimestel puudub piisav tulu, mille arvelt maksusoodustust saada.[15] Seetõttu on maksusoodustused vaesuse leevendamise eesmärgi seisukohast perepoliitika kõige väiksema kulutõhususega meede (Võrk jt 2014). Ei ole ilmselt üllatav, et just majanduslikult kõige haavatavamate rühmade seas (ühe vanemaga ning kolme ja enama lapsega leibkonnad) on kõige rohkem neid, kes ei saa maksuvaba lisatulu laste eest kasutada.[16]

Maksusoodustuse mõju sündimuskäitumisele on keeruline hinnata, sest tegu on üks kord aastas tagastatava summaga, mistõttu selle roll perede igapäevases toimetulekus on väiksem kui igakuistel lastetoetustel. Teistes riikides tehtud perepoliitika ra-

[15] 2017. aastal ei saanud soodustust kasutada ligi 8000 inimest enam kui 30 miljoni euro ulatuses, sest inimese enda või tema abikaasa tasutud tulumaks oli soodustuse saamiseks liiga väike.

[16] Statistikaameti andmetel oli 2017. aastal leibkonnaliikme keskmine netosissetulek kuus ühe vanemaga peredes 446,7 ning kolme ja enama lapsega paaride hulgas 498,1, ühe ja kahe lapsega paaride hulgas vastavalt 771,4 ja 601,8 eurot.

haliste meetmete mõju analüüsides on maksusoodustusi käsitletud osana laiemast toetuste paketist, mistõttu selgeid seoseid maksusoodustuste ja sündimuse vahel on raske leida (Thévenon 2011). Seejuures tuleb arvestada, et säärased skeemid on riikides erinevalt üles ehitatud ja nende võimalik mõju sõltub ka sellest, millised on konkreetses riigis levinud perevormid, töötamise mustrid ja üldisem sotsiaaltagatiste süsteem. Kui maksusoodustuste esmane eesmärk on toetada pere peamise leivateenija kodus olevat abikaasat, võib see soodustada töötus- ja vaesuslõksu tekkimist ning seeläbi perede majanduslikku toimetulekut hoopis halvendada.

Kui lähtuda arusaamast, et laste soetamisel on tähtis majanduslik kindlustunne, siis ainuüksi rahaliste siirete abil seda tagada pole võimalik, vaid arvestada tuleb laiema ühiskondliku ja majandusliku konteksti mõju. Empiirilised uuringud on näidanud, et majandusarengu seos sündimusega ei ole automaatselt positiivne (Myrskylä jt 2009). Üks põhjusi, miks suurema sissetuleku ja parema elatustasemega ei pruugi kaasneda sündimuse kasvu, on see, et veel ühe lapse saamise asemel võivad vanemad soovida juba olemasolevatesse lastesse rohkem "investeerida", teisisõnu, leibkonna suurenevat sissetulekut ei suunata mitte laste "kvantiteeti", vaid "kvaliteeti" (Cigno 1991). Perepoliitiliste meetmete arendamisel rõhutab see vajadust kasutada otseste rahaliste toetuste kõrval ka laste arengut ja heaolu parandavaid teenuseid. Majanduskasvu ja sündimuse üheselt positiivse seose puudumise teine võimalik põhjus on laste sünni ja kasvatamisega kaasnev loobumis- ehk alternatiivkulu: lapse saamine võib olla pärsitud seetõttu, et see toob endaga kaasa karjääri katkestamise ja sissetuleku märkimisväärse vähenemise. Mida paremini läheb majandusel ja mida suurem on sissetulek, seda suuremaks alternatiivkulu ehk lapse saamise hind muutub. Perepoliitika arendamisel tuleb alternatiivkulu vähendamiseks rakendada töö- ja pereelu tasakaalu toetavaid meetmeid.

3.2. Töö- ja pereelu ühitamist toetavad meetmed

Eesti on üks kõrgeima tööhõivega riike Euroopas ning ka naised osalevad tööturul aktiivselt.[17] Vanuserühmas 25–34 eluaastat on ligikaudu pooltel Eesti naistel kõrgharidus, samaealistest meestest on see vaid umbes kolmandikul. See näitab, et Eesti naised väärtustavad enesearengut ja eneseteostust ka väljaspool kodu. Ometi toob laste sünd naistel erinevalt meestest kaasa märkimisväärsed töökatkestused, mis annavad oma osa Euroopa suurimasse soolisse palgalõhesse[18] ja võivad seega suurendada lapse saamisega seotud alternatiivkulu. Kuna töö- ja pereelu kulgevad elukaare vaates paljuski rööbiti, on väga tähtis, et võimalused neid konkureerivaid elutahke ühitada oleksid soodsad ega sunniks inimesi tegema valikut vaid ühe või teise kasuks.

Üks keskseid töö- ja pereelu ühitamist toetavaid meetmeid on nüüdisajal vanemapuhkus ja -hüvitis. Kui peretoetuste mõju sündimusele peetakse pigem tagasihoidlikuks, siis vanemahüvitisel nähakse sündimuse soodustamises suuremat rolli (D'Addio, Mira d'Ercole 2005; Luci, Thévenon 2011). Selle põhjuseks on asjaolu, et eelneva sissetuleku suurust arvestavad vanemahüvitise skeemid ei kätke üksnes peredele makstavat rahalist toetust, vaid hüvitis on kombineeritud puhkuseõiguse, sotsiaalsete tagatiste ja töökaitsega. Nii ei aita vanemahüvitis katta mitte ainult lapse kasvatamisega seotud otseseid kulusid, vaid leevendab ka lapse saamisega kaasnevaid kaudseid kulusid ning võib olenevalt skeemi

[17]Eurostati andmetel oli Eesti 2017. aastal 20–64-aastaste tööhõive määra (79%) poolest Euroopa Liidus Rootsi ja Saksamaa järel kolmandal kohal. Eesti naiste ja meeste tööhõivemäär on vastavalt 75% ja 82%. Täistööajale taandatult ületas Eesti naiste ja meeste hõivemäär nii Rootsi kui ka Saksamaa oma.

[18]Iga lapse sünniga suureneb sooline palgalõhe keskmiselt 1,2% (Anspal jt 2010). Tegemist on ühe negatiivse emadusmõju (*maternity penalty*) ilminguga: lapse saamine toob naise jaoks endaga kaasa lastetute sookaaslastega võrreldes ebasoodsaid tagajärgi, nagu väiksem palk, aeglasem edenemine karjääriredelil, väiksemad sissetulekust sõltuvad toetused jms.

ülesehitusest motiveerida vanemaid hoolduskoormust võrdsemalt jagama.

Vanemahüvitis on ainus perepoliitika meede, mille mõju sündimusele on Eestis spetsiaalselt uuritud. 2006. ja 2009. aastal tehtud analüüside järgi on vanemahüvitisel olnud sündimuskäitumisele positiivne mõju (Võrk, Karu 2006; Võrk jt 2009). Analüüside tulemused viitasid sellele, et vanemahüvitise kehtestamine andis hoogu juurde juba veidi varem alguse saanud suundumusele ning motiveeris senisest rohkem lapsi saama eelkõige kõrgharidusega ja kõrgema palgaga naisi, kelle hulgas suurenes teise ja kolmanda lapse sünnitõenäosus. Suurem mõju just sellele rühmale on vanemahüvitise skeemi ülesehitust silmas pidades ootuspärane, sest erinevalt lastetoetustest vähendab vanemahüvitis märkimisväärselt lapse saamisega kaasnevat alternatiivkulu. Sündide ajastamisel võib vanemahüvitis autorite hinnangul toimida kahte pidi: esiteks, sünde edasi lükata, sest tekib soov oma tulusid enne hüvitise määramist suurendada, ning teisalt jällegi sünde kiirendada, sest puudub vajadus sääste koguda ja miinimummääras hüvitise saamiseks pole vaja ka eelnevat töösuhet omada. Heldet vanemahüvitist siiski sünnitusea tõusu oluliseks põhjuseks pidada ei saa, sest sünnitusiga hakkas Eestis tõusma kümmekond aastat enne sissetulekuga seotud vanemahüvitise kasutuselevõttu ja tõuseb ka neis riikides, kus sellist meedet pole rakendatud.

Viimastel aastatel on kõlanud arvamusi, et vanemahüvitise mõju sündimusele on nõrgenenud (Tiit 2012), ja on küsitud, kas nii kalli meetme jätkamine on mõistlik. Ka rahvusvahelised organisatsioonid on Eesti perepoliitikat arvustanud vahendite liiga suure koondamise pärast võrdlemisi lühikesele ajavahemikule laste sünni järel (OECD 2012). Vanemahüvitise kriitikud on lähtunud tõsiasjast, et eelmise kümnendi lõpu kõrgseisu järel on sündimuskordaja taas mõnevõrra väiksem. Sellist küsimuseasetust ei saa siiski mitmel põhjusel õigeks pidada. Esiteks, nagu artikli algusosas näidatud, oli just vanemahüvitise skeemi loomine ja sellele kiiruspreemia lisamine ilmselt põhjus, miks sündimuskordaja aastatel 2008–2010 nii kõrgele tõusis ja järgnenud aastatel vähenes. Teiseks, kuigi sündimuse soodustamine nõuab perepoliitika pidevat edasiarendamist, pole vähem tähtis selle poliitika

üldise stabiilsuse hoidmine (Thévenon, Gauthier 2010). Seetõttu oli ainuõige, et ebakõlale vanemahüvitise süsteemi ja rohkem kui kümnendiks samale tasemele jäetud lastetoetuste vahel ei reageeritud mitte vanemahüvitise määra alandamise ega vanemapuhkuse lühendamisega, vaid lastetoetuste märgatava suurendamisega. Kolmandaks, nii vanemahüvitise kui ka teiste perepoliitika meetmete mõju hindamisel tuleks mõelda, mis juhtuks siis, kui need võimalused kaoksid. Võib arvata, et vanemahüvitise kaotamine, selle märgatav kärpimine või lapse sünnile eelnevast sissetulekust lahtisidumine avaldaks suurimat negatiivset mõju kõrgharitutele, kes moodustavad ligikaudu poole aktiivses pereloomeeas Eesti naistest ja kellelt võiks keskmisest paremat majanduslikku toimetulekut arvestades oodata suuremat sündimust (Puur, Põldma 2014). Samuti ei vasta praegu Eesti puhul tõele, nagu suunataks vahendeid peaasjalikult vaid sünnijärgsele perioodile, sest kuigi väikelastega peredele makstakse rohkem toetusi ja hüvitisi, suunab riik lastele kogu nende elukaare ulatuses olulisi vahendeid kooli- ja huviharidusega tegelemiseks, mitmesuguste sotsiaalteenuste osutamiseks ja tervishoiuks.

Suure asendusmääraga puhkuseskeemide kõrval on teiseks keskseks töö- ja pereelu ühitamise meetmeks hoolduskoormust vähendavad teenused. Just lapsehoiuteenuste paremat kättesaadavust peetakse põhjuseks, miks naiste tööhõive ja sündimuse seos pole ühiskondade võrdluses enam miinusmärgiline (Castles 2003; Luci, Thévenon 2011). Kvaliteetne ja kättesaadav lapsehoiuteenus on üks neid väheseid perepoliitika meetmeid, mille positiivne seos sündimusega on tõendamist leidnud paljudes Euroopa riike puudutavates uuringutes (Baizán 2009; Rindfuss jt 2010; Van Bavel, Różańska-Putek 2010; Puur jt 2016). Stefan Bauernschusteri, Timo Heneri ja Helmut Raineri (2013) analüüs näitab, et lapsehoiuga hõlmatuse 10%-ne kasv võiks Saksamaal suurendada sündimuskordajat 3,2% võrra 1000 naise kohta.

Euroopa Liidus kuulub Eesti nende riikide hulka, kus 3–6-aastaste laste lapsehoius osalemise määr on väga kõrge.[19] 0–2-

[19]Statistikaameti andmetel osales 2017. aastal asutusekeskses lapsehoius 95% 3–6-aastastest lastest.

aastaste laste osalusmäär jääb Euroopa Liidus seatud eesmärkidest viie protsendipunkti võrra allapoole,[20] kuid tuleb arvestada, et Eesti puhul ei viita see tingimata millelegi probleemsele, vaid on seotud koduhoidu võimaldava vanemahüvitise maksmisega lapse esimesel pooleteisel eluaastal ja seega väiksema vajadusega formaalse lapsehoiukoha järele. Viimasega on kooskõlas ka andmed naiste tööhõive kohta, mis näitavad, et lastega naiste tööhõive on väga madal lapse esimesel ja teisel eluaastal, kuid suureneb märkimisväärselt pärast lapsehoolduspuhkuse lõppu (Statistikaamet 2018). Sujuvat naasmist tööturule on siiski takistanud väikelaste hoiukohtade puudus[21] ja tava komplekteerida rühmasid vaid kord aastas. Samas kuulub Eesti nende väheste Euroopa riikide hulka, kus on seadusega tagatud õigus saada lapsehoiukoht kohe pärast vanemahüvitise lõppemist. Säärane poliitikakujunduslik lahendus aitab vähendada nn hoolduslõhe tekkimist ning võimaldab töö- ja pereelu paremini ühitada. Lapsehoiuteenuse kõrval on sündimusega seoses seni vähe tähelepanu pälvinud eakate hoolekandeteenused. Olukorras, kus lapsesaamiseas inimestel tuleb peale laste hooldada ka oma vanemaid või vanavanemaid, võib hoolekandeteenuste vähene kättesaadavus ja kõrge hind samuti vähendada pere juurdekasvu soovi ja võimalusi.

Laste kasvatamisega kaasnevat hoolduskoormust saab niisiis vähendada eelmainitud avalike teenuste kaudu ehk selle abil, et riik võtab osa hoolduskoormusest enda kanda. Teine võimalus naiste hoolduskoormust vähendada on soodustada meeste suuremat osalust pereelus. 21. sajandi sündimusuuringutes rohket tähelepanu pälvinud soovõrdsuse käsituse kohaselt on sündimuse

[20] Barcelona strateegia eesmärkide kohaselt peaks 0–2-aastastest lastest osalema lapsehoius vähemalt 33% ja 3–6-aastastest lastest 90%. Statistikaameti andmetel osales 2017. aastal asutuslapsehoius 28% 0–2-aastastest.

[21] Eelkõige käib see tõmbekeskuste ja uuselamurajoonide kohta, kuhu on koondunud palju noori peresid. Viimastel aastatel on nii kohalikud omavalitsused kui ka keskvõim selle probleemiga aktiivselt tegelnud. ELi tõukefondide toel on viimase kolme aasta jooksul loodud või loomisel kokku umbes 3400 uut lapsehoiukohta. Nende investeeringute abil peaks hoiukohtade füüsiline puudus Eestis kaduma.

suurendamise võimalused seotud naiste ja meeste rolli muutumisega. Kui naised tungisid 20. sajandil "meeste maailma", omandades edukalt kõrghariduse ja osaledes tööturul, siis nüüd peavad mehed omakorda hakkama rohkem tegelema laste ja perega, mis on seni olnud ülekaalukalt naiste pärusmaa (McDonald 2000; Goldscheider jt 2015).

Eesti perekonnaõiguse loogika lähtub sellest, et emal ja isal on laste ees võrdsed õigused ja kohustused ning perepoliitilisi hüvesid saavad kasutada nii mehed kui ka naised. Et sooneutraalne poliitika kipub ühiskonnas kinnistunud hoiakuid ja käitumismustreid taastootma (vt nt Biin jt 2013: 14, 16), on hakatud eraldi tähelepanu pöörama isasid puudutavatele poliitikameetmetele. Näiteks võib tuua hiljuti riigikogus vastu võetud seadusemuudatused, millega reserveeritakse üks osa vanemahüvitisest vaid isadele ning suurendatakse skeemi paindlikkust, et motiveerida senisest rohkem mehi lapsega ajutiselt koju jääma. Vanemahüvitise periood moodustab lapse elust väikese osa, kuid uuringute järgi mõjutab just vastsündinuga loodud kiindumussuhe ning väikelapsega koos veedetud aeg isa ja lapse suhet ning lapse arengut edaspidises elus (Lamb 2010). Isa suurema panusega laste kasvatamisse kaasneb tihti ka suurem osavõtt kodustest töödest, mis vähendab naiste tasustamata töö koormust ja sellega seotud pingeid paarisuhtes (Turu-uuringute AS 2016).

Vanemapuhkuse ja -hüvitise skeemi hiljutiste muudatuste võimalikku mõju sündimusele saab hinnata alles pärast nende täielikku rakendumist. Varasemate isasid puudutavate poliitikameetmete mõju sündimusele on keeruline mõõta. Üks põhjusi on siin asjaolu, et need pole üldjuhul toonud meeste käitumises või hoolduskoormuse jagamises kaasa märkimisväärset muutust. Vanemahüvitise võimaldamisega isadele 2006. aastal varasema kuue kuu asemel juba alates lapse 70-päevaseks saamisest kaasnes küll vanemahüvitist saavate isade osakaalu tõus (1%-lt 6,5%-ni), ent isade osa vanemahüvitise saajate seas ületas 10% piiri alles 2018. aastal ega näita seega ühiskondliku normi olulist muutust. Kuigi soolise võrdõiguslikkuse seire (2016) tulemuste kohaselt on meeste ja naiste võrdõiguslikkust soosivad hoiakud ja praktika aastate jooksul rohkem toetust leidnud ning mehed tege-

levad lastega varasemast märksa rohkem, tajutakse naiste positsiooni ühiskonnas ja tööelus siiski halvemana. Naiste kanda jääb endiselt suurem osa kodustest töödest ning nad kogevad tööturul seoses laste kasvatamisega rohkem diskrimineerimist. See kinnitab, et tee hoiakute muutumise algusest uute normide ja käitumismustrite üldise omaksvõtuni on pikk ning suur osa sellest on veel läbi käimata.

3.3. Teiste poliitikavaldkondade panus

Võimalusi poliitikameetmete abil sündimust mõjutada otsivad paljud Euroopa riigid ning vahest näitabki selle ülesande keerukust kõige paremini tõsiasi, et ühelgi riigil pole õnnestunud taastetasemest väiksemat sündimust täielikult vältida. Teise demograafilise ülemineku käsituse kohaselt on üks väikese sündimuse põhjusi individuaalse eneseteostusega seotud väärtuste esilekerkimine, millega on osalt seotud ka laste sünni edasilükkamine hilisemasse vanusesse (Lesthaeghe 2010). Seetõttu on tähtis, et sündimust toetavad poliitikameetmed aitaksid leevendada ka neid raskusi, mis kaasnevad noorte iseseisvumisega vanematekodust ja pere loomisega. See tähendab tähelepanu pööramist noorte võimalustele siseneda tööturule, samuti omaette eluaseme kättesaadavusele. Lõuna-Euroopa väga väikese sündimuse põhjusi nähakse just noorte raskustes leida püsivat töökohta ja kõrgetes eluasemehindades, mille tagajärjeks on teiste Euroopa piirkondadega võrreldes tunduvalt levinum noorte jäämine vanematekoju (Grant jt 2004; Adsera 2010).

Eestis on noorte (vanusrühm 15–24) töötuse määr pärast 2010. aasta kõrgtaset (33%) jõudsalt vähenenud. 2018. aasta esimesel poolel oli see 10%, mis jääb alla Euroopa Liidu keskmise (15%). Sellegipoolest on Eestis töötus noorte hulgas teiste rahvastikurühmadega võrreldes märgatavalt suurem, samuti on töötuse määr tugevas seoses haridustasemega.[22] Nii koolist välja-

[22] Statistikaameti tööjõu-uuringu 2018. aasta esimese poole andmetel erineb põhi- ja kõrgharitute töötuse määr peaaegu kolm korda (vastavalt 11% ja 3,7%).

langemise ennetamine kui ka noorte tööoskuste arendamine aitavad kaudselt kaasa pereloome ja sündimuse kasvule. Eestis tehtud analüüsi järgi on teise lapse sünni tõenäosus suurim neis peredes, kus mõlemal partneril on kõrgharidus (Klesment, Puur 2010). Seetõttu vajaksid haridussüsteemis senisest rohkem tähelepanu just mehed, et kõrgharitud naistel oleks piisavalt sobivaid partnereid, kellega nad sooviksid peret luua.

Noorte iseseisvumist toetavate meetmete kõrval vajavad kindlasti tähelepanu ka reproduktiivtervise küsimused. Naistearstide hinnangul kogeb laste saamisel suuri raskusi umbes 10–15% Eesti paaridest. Kunstliku viljastamise abil sündis Eestis 2017. aastal 430 last ehk 3% sel aastal sündinud lastest. Riigieelarvest investeeriti selleks 1,4 miljonit eurot, mis moodustab peretoetuste ja vanemahüvitise eelarvest vaid 0,3%. Võrreldes paljude Euroopa riikidega on Eestis meditsiiniline tugi viljatusprobleemide lahendamisel võrdlemisi hea ning kuni 40-aastaste (k.a) naiste kehavälist viljastamist, embrüosiirdamist ja selleks vajalikke ravimeid rahastab täies ulatuses haigekassa. Et sünnitusea jätkuva tõusu tõttu on viljatusprobleemide esinemine kasvutrendis, vajab see valdkond ka edaspidi tähelepanu ja arendamist.

Üks teise demograafilise ülemineku tunnusjooni rahvastikuprotsesside ajastuse muutuse kõrval on perevormide mitmekesistumine. Eesti on siin suure üksikvanemate, abieluväliste sündide ja kärgperede osakaalu poolest ilmekas näide. Kui kooselude lagunemine mõjub sündimusele pigem negatiivselt, siis korduvkooselud annavad samas olulise panuse just lasterikkusesse, suurendades märgatavalt kolmandate ja neljandate laste sündi (Leppik 2018). Perepoliitika seisukohast osutavad lagunevad kooselud ja vanematevahelised konfliktsed suhted siiski vajadusele parandada paarisuhet toetavaid ning lapse suhtluskorda ja ülalpidamist puudutavaid teenuseid.

Paarisuhte kvaliteet on tugevalt seotud vanemlike kogemustega. Kui inimesed väärtustavad elukvaliteeti ja võimalust end teostada, siis võib edasiste laste sünnil tähtsat osa etendada esimese lapse sünni ja kasvatamisega saadud kogemus. Eesti lapsevanemate hulgas hiljuti tehtud lapse õiguste ja vanemluse uuringu (Anniste jt 2018) järgi tundsid veidi rohkem kui pooled (53%)

lapsevanemad eelnenud aasta jooksul, et vajaksid lapsevanemana nõu ja abi, kuid ei teadnud, kuhu abi saamiseks pöörduda, või ei söandanud seda küsida. Arvestatav hulk lapsevanemaid tundis sageli või mõnikord vajadust saada rohkem aega iseendale (49%), oli stressis või masenduses (43%), vajas abi ja tuge (30%) või tundis, et lapsevanema roll käib üle jõu (16%). Naised tunnevad nii rõõmu oma laste üle kui ka vanemlusest tulenevat stressi tunduvalt sagedamini kui mehed ning kõige rohkem vajavad laste kasvatamisel abi ja nõu noored emad. Riigi toe tagamine peredele on kahtlemata keerulisem kui toetuste maksmine, kuid paljude empiiriliste andmete kohaselt siiski üks kulutõhusamaid viise laste vaimse tervise, haridusalase võimekuse, sotsiaalsete oskuste jms arendamiseks (Graham 2011). Ja eks ole see rahva jätkusuutlikkuse seisukohast sama tähtis kui laste arvu suurendamine. Viimasel paaril aastal on vanemluse toetamise valdkonda riigieelarvest lisaraha suunatud, ent toetuste ja hüvitiste eelarvega võrreldes on need investeeringud siiski veel väga väikesed, jäädes umbes nelja miljoni euro piiresse aastas.

Ka OECD (2011) on juhtinud tähelepanu asjaolule, et investeeringud lastele ja peredele mõeldud toetustesse ja teenustesse ei ole omavahel tasakaalus. Siinkohal tuleb aga arvestada, et nende investeeringute hulka ei arvata riigi eraldatud raha huvi- ja kooliharidusele ning laste tervishoiule, mis ometi oluliselt mõjutavad laste ja perede heaolu ning toimetulekut. Teine põhjus, miks Eesti just võrdluses Põhjamaadega teenuste vähesuse poolest silma paistab, on osalt selles, et peamine vastutus sotsiaalteenuste osutamise eest peredele lasub Eestis kohalikel omavalitsustel. Nende erinev võimekus ja prioriteedid on loonud olukorra, kus teenuste kvaliteet ja kättesaadavus on üle Eesti üsna varieeruv. Peale kohalike teenuste ja toetuste pakkumise on omavalitsustel märkimisväärne roll ka seetõttu, et nende võimuses on lapse- ja peresõbraliku linnaplaneeringu jm elukeskkonna kujundamine.

Eelmainitud näited illustreerivad sündimust mõjutavate tegurite mitmetahulisust ja viitavad vajadusele rakendada perepoliitika klassikaliste rahaliste toetusmeetmete kõrval muidki peresid abistavaid meetmeid, sh pere loomist, paarisuhte toimimist ja las-

te kasvatamist toetavaid teenuseid nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil.

4. KOKKUVÕTE

Käesolev artikkel andis ülevaate sündimusest nüüdis-Eestis. Nõukogude aja lõpukümnenditel varajast peremoodustust stimuleerinud mehhanismide äralangemine, üleminekuajale tunnuslik ebakindluse kasv, samuti eluvalikute avardumine tõid iseseisvuse taastamise järel kaasa perekäitumise põhjaliku muutuse.

Rahvastikutaaste seisukohalt on toimunud pöörde kõige tugevama mõjuga ilminguks laste sünni kõrgaja nihkumine kahekümnendate eluaastate algupoolelt kolmekümnendate algusse. See põhjustas laste põlvkondade suuruse vähenemise peaaegu kolmandiku võrra. Nüüdseks on need väikesed aastakäigud hakanud ise lapsevanemaikka jõudma, mis vähendab lähikümnenditel sündide koguarvu ja hoiab loomuliku iibe igal aastal mitme tuhande inimese võrra miinuspoolel. Positiivse poole pealt selgus sündimuse põlvkonnanäitajate analüüsist, et reproduktiivea vältel peredesse sündivate laste arv on viimase veerandsajandi vältel üsna vähe muutunud. Hinnangute kohaselt jääb tegelik keskmine laste arv Eestis praegu aktiivses pereloomeeas olevates põlvkondades vahemikku 1,80–1,85 last naise kohta ehk 87–89% taastetasemest; eestlastel on puudujääk taastetasemest veidi väiksemgi. Võrdlusvaates kuulub Eesti laste arvu poolest nüüdis-Euroopa keskmisest suurema sündimusega riikide hulka, kuid jääb maha kõige kõrgema sündimusega riikidest (Island, Iirimaa, Norra, Prantsusmaa, Rootsi).

Rahvastikupoliitikale tuleneb sellest artiklist mitu järeldust. Esiteks, pereideaali püsimine taastetasemest veidi kõrgemal näitab, et rahvastikupoliitika eesmärk sündimuse vallas võiks olla lõhe vähendamine tegeliku ja soovitud laste arvu vahel esimest teisele lähendades. Teiseks on tarvis senisest rohkem püüelda selle poole, et eri poliitikavaldkondades (nt tööturu-, eluaseme-, hoolekande- ja hariduspoliitikas) tehtav töö toetaks rahvastikupoliitika sihtide saavutamist. Selliste kaugemate mõjude tundmine ja arvestamine nõuab muu hulgas järjepidevat rahvastiku-

uuringute tegemist ning sellealase pädevuse suurendamist Eestis. Kolmandaks tuleks poliitikameetmete edasiarendamisel arvestada perede vajaduste ja eelistuste mitmekesisust, pöörates eraldi tähelepanu neile rühmadele, kelle puhul soovitud ja olemasolevate laste arvu lahknevus on keskmisest suurem või kes on sattunud laste kasvatamisel raskustesse. Seejuures ei peaks ühiskond tähtsustama mitte üksnes sündivate laste arvu, vaid ka pere loomist ja laste kasvatamist toetava keskkonna arendamist ning elukvaliteeti.

Ehkki skeptikute arvates kuulub sündimus nähtuste hulka, mida ühiskonnal polegi võimalik märkimisväärselt mõjutada, ei saa niisuguse arvamusega siiski nõustuda. Selle kinnituseks võib osutada kas või laste arvu varieeruvusele Euroopa Liidu riikides, mis praegusel ajal reproduktiivea lõppu jõudvates aastakäikudes ulatub 1,35-st Hispaanias 2,02-ni Norras ja 2,04-ni Prantsusmaal. Kuid samas on selge, et sündimuse eesmärgipärane mõjutamine pole lihtne ülesanne. Laste sünni üle otsustavad pered ja ühiskonnal tuleb perede tehtud valikuid austada. Samuti on tähtis mõista, et laste sündi puudutavate otsuste tegemisel ei räägi kaasa mitte ainult perepoliitikas rakendatavad meetmed, vaid ka laiem ühiskondlik kontekst. Nii on Eesti rahvastikutaaste kestlikkust raske ette kujutada väljaspool Eesti majanduse, kultuuri ja poliitika ladusat toimimist, mistõttu võib ka nende valdkondade edukat arengut käsitada rahvastikutaastet kaudselt toetavana. Sündimust mõjutavate tegurite suure hulga tõttu kipub iga üksikfaktori mõju eraldi võttes olema suhteliselt väike. Mõjude hindamist komplitseerib tõsiasi, et lõplikke hinnanguid sündimuse taseme kohta saab anda 40. eluaastatesse jõudnud põlvkondade laste arvu põhjal. Selline koondnäitaja võtab kokku paarikümne aasta jooksul saadud mõjutuste tulemuse, kuid eri tegurite panused on selles omavahel läbi põimunud ja iga konkreetse teguri osa raskesti eristatav. Need asjaolud muudavad sündimust mõjutavate meetmete kavandamise ja rakendamise keerukaks.

Eesti praegused võimalused sündimust positiivses suunas mõjutada on artikli autorite arvates paljude teiste riikidega võrreldes siiski üsna head. Esiteks on tegeliku laste arvu ja sündimuse taastetaseme vahe Eestis võrdlemisi väike. Taastepiiri lähedus-

se jõudmiseks piisaks sellest, kui peredesse sünniks praegusest kümnendiku võrra rohkem lapsi. Teiseks, juba enne peretoetuste hiljutist tõusu eraldas Eesti perepoliitikale raha mahus, mis on võrreldav OECD riikide keskmisega. Edasiminekuks tuleks keskenduda süsteemi nõrgemate lülide järeleaitamisele, unustamata seejuures muidugi ka tugevamate täiustamist. Parimate hulka jõudmine nõuab ka vahendite hulga suurendamist. Kuid selleks peaks hea tahtmise korral võimalusi leiduma, sest osakaalu järgi SKTst kulutab Eesti sotsiaalvaldkonnale praegu 1,7–1,8 korda vähem raha kui Euroopa Liidu riigid keskmiselt.

Olukorra parandamiseks on ilmselt tarvis juurutada mõtteviisi, mis ei käsitaks sotsiaalvajaduste rahuldamiseks eraldatud vahendeid mitte üksnes kuluna, vaid ka investeeringuna oma rahva tulevikku. Eriti asjakohane oleks niisugune tõlgendus peredele ja lastele mõeldud meetmete puhul. Üheks lähemaks käegakatsutavaks sammuks sündimust toetava poliitika kujundamisel võiks saada rahvastikupoliitika põhialuste dokumendi vastuvõtmine riigikogus. See dokument määrab kindlaks riigi tegevuse üldised suunad kõnealuses valdkonnas aastani 2035, millele järgneks konkreetsemate meetmete läbitöötamine valdkondlikes arengukavades.

Artikkel on valminud projekti PRG-71 toel. Autorid tänavad Mark Gortfelderit abi eest jooniste kujundamisel.

Kirjandus

A d s e r a, Alicia 2010. Where are the babies?: Labor market conditions and fertility in Europe. — *European Journal of Population*, Vol. 27, No. 1, pp. 1–32

A n d e r s s o n, Gunnar, Jan M. H o e m, Ann-Zofie D u v a n d e r 2006. Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden. — *Demographic Research*, Vol. 14, No. 4, pp. 51–70

A n n i s t e, Kristi, Helen B i i n, Liina O s i l a, Kaupo K o p p e l, Laura A a b e n 2018. *Lapse õiguste ja vanemluse uuring 2018: Uuringu aruanne*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis

A n s p a l, Sten, Liis K r a u t, Tairi R õ õ m 2010. *Sooline palgalõhe Eestis: empiiriline analüüs*. Tallinn: Eesti Rakendusuuringute Keskus CentAR, Poliitikauuringute Keskus Praxis, Sotsiaalministeerium

B a i z á n, Pau 2009. Regional child care availability and fertility decisions in Spain. — *Demographic Research*, Vol. 21, No. 27, pp. 803–842

B a u e r n s c h u s t e r, Stefan, Timo H e n e r, Helmut R a i n e r 2013. Does the expansion of public child care increase birth rates?: Evidence from a low-fertility country. Ifo Working Paper No. 158. Www.cesifo-group.de/DocDL/IfoWorkingPaper-158.pdf

B e c k e r, Gary S. 1991. *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Cambridge, MA: Harvard University Press

B i i n, Helen, Marre K a r u, Märt M a s s o, Vootele V e l d r e 2013. *Eesti vanemapuhkuste süsteemi analüüs: Aruanne*. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis

B i l l i n g s l e y, Sunnee, Allan P u u r, Luule S a k k e u s 2014. Jobs, careers, and becoming a parent under state socialist and market conditions: Evidence from Estonia 1971–2006. — *Demographic Research*, Vol. 30, art. 64, pp. 1733–1768

B o n g a a r t s, John, Tomáš S o b o t k a 2012. A demographic explanation for the rise in European fertility. — *Population and Development Review*, Vol. 38, No. 1, pp. 83–120

C a s t l e s, Francis G. 2003. The world turned upside down: Below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. — *Journal of European Social Policy*, Vol. 13, No. 2, pp. 209–227

C i g n o, Alessandro 1991. *Economics of the Family*. Oxford: Oxford University Press

C o a l e, Ansley J., Susan C. W a t k i n s (eds.) 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press

D'A d d i o, Anna Cristina, Marco M i r a d'E r c o l e 2005. *Trends and Determinants of Fertility Rates: The Role of Policies*. OECD Social, Employment and Migration Working Paper No. 27. Paris: OECD Publishing

D e m e n y, Paul 2016. Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized. — *Population and Development Review*, Vol. 42, No. 1, pp. 111–120

E u r o s t a t 2018. Statistical database. Https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

F r e j k a, Tomas, Stuart G i e t e l - B a s t e n, Liga A b o l i n a, Liili A b u l a d z e, Svitlina A k s y o n o v a, Anđelko A k r a p,

Ekaterina Antipova, Mirjana Bobic, Ivan Čipin, Liudmila Fakeyeva, Ionut Foldes, Aiva Jasilioniene, Dora Kostova, Irena Kotowska, Boris Krimer, Elena von der Lippe, Iryna Kurylo, Ausra Maslauskaite, Julia Mikolai, Cornelia Muresan, Vasic Petar, Michaela Potančoková, Tatyana Pronko, Allan Puur, Mirjana Rasevic, Anna Rybińska, Luule Sakkeus, Jože Sambt, Tomáš Sobotka, Branislav Šprocha, Rebecca Staddon, Vlada Stankuniene, Anna Šťastná, Marin Strmota, Nada Stropnik, Krzysztof Tymicki, Anatoly Vishnevsky, Sergei Zakharov, Kryštof Zeman, Peteris Zvidrins 2016. Fertility and family policies in central and eastern Europe after 1990. — *Comparative Population Studies*, Vol. 41, No. 1, pp. 3–56

Goldscheider, Frances, Eva Bernhardt, Trude Lappegård 2015. The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior. — *Population and Development Review*, Vol. 41, No. 2, pp. 209–239

Goldstein, Joshua R., Tomáš Sobotka, Aiva Jasilioniene 2009. The end of "lowest-low" fertility? — *Population and Development Review*, Vol. 35, No. 4, pp. 663–699

Gortfelder, Mark, Allan Puur 2019. Demograafiline nüüdisajastumine Eestis: 1850–99 sündinud naiste emaduslugude analüüs. — *Tuna* (ilmumas)

Graham, Allen 2011. Early Intervention: The Next Steps. An Independent Report to Her Majesty's Government. Https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/284086/early-intervention-next-steps2.pdf

Grant, Jonathan, Stijn Hoorens, Suja Sivadasan, Mirjam van het Loo, Julie DaVanzo, Lauren Hale, Shawna Gibson, William Butz 2004. Low fertility and population ageing: Causes, consequences and policy options. RAND Europe for the European Commission. Www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG206.pdf

Katus, Kalev 1994. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. — Wolfgang Lutz, Sergei Scherbov, Andrei Volkov (eds.). *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union before 1991*. London — New York: Routledge, pp. 89–111

Katus, Kalev, Allan Puur, Asta Põldma, Luule Sakkeus 2007. First union formation in Estonia, Latvia and Lithuania:

Patterns across countries and gender. — *Demographic Research*, Vol. 17, No. 10, pp. 247–300

K a t u s, Kalev, Allan P u u r, Asta P õ l d m a 2008. *Estonian Family and Fertility Survey. Second Round. Standard Tabulations*. Tallinn: Estonian Interuniversity Population Research Centre (Series C, 26)

K l e s m e n t, Martin, Allan P u u r 2010. Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. — *Demographic Research*, Vol. 22, No. 28, pp. 891–932

K l e s m e n t, Martin, Allan P u u r, Leen R a h n u, Luule S a k k e u s 2014. Varying association between education and second births in Europe: Comparative analysis based on the EU-SILC data. — *Demographic Research*, Vol. 31, No. 27, pp. 813–860

L a m b, Michael E. 2010. How do fathers influence children's development? — Michael E. Lamb (ed.). *The Role of the Father in Child Development*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons

L e p p i k, Lauri 2018. Paljud kolmandad lapsed sünnivad kärgperedesse. Demograafiablogi sissekanne nr 7. Https://demograafia30.weebly.com/blog_07.html

L e s t h a e g h e, Ron 2010. The unfolding story of the second demographic transition. — *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 2, pp. 211–251

L u c i, Angela, Olivier T h é v e n o n 2011. Do fertility trends respond to family policies in OECD countries? Ftp://ftp.dondena.unibocconi.it/AlpPop2011/LuciThevenon.pdf

M c D o n a l d, Peter F. 2000. Gender equity, social institutions and the future of fertility. — *Journal of Population Research*, Vol. 17, No. 1, pp. 1–16

M i e t t i n e n, Anneli, Anna R o t k i r c h, Ivett S z a l m a, Annalisa D o n n o, Maria-Letizia T a n t u r r i 2015. Increasing childlessness in Europe: Time trends and country differences. Families And Societies Working Paper No. 33. Www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP33MiettinenEtAl2015.pdf

M y r s k y l ä, Mikko, Hans-Peter K o h l e r, Francesco C. B i l l a r i 2009. Advances in development reverse fertility declines. — *Nature*, Vol. 460, No. 6, pp. 741–743

O E C D 2009. *Doing Better for Children*. Paris: OECD Publishing

O E C D 2011. *Doing Better for Families*. Paris: OECD Publishing

O E C D 2012. *OECD Economic Surveys: Estonia 2012*. Paris: OECD Publishing

O t s, Anu 2017. Pingeridadest pingevabalt. Statistikablogi

P u u r, Allan, Martin K l e s m e n t 2014. The absence of post-war baby boom: Societal shock or early consolidation of the two-child norm. European Population Conference, 25–28 June, Budapest. Https://epc2014.princeton.edu/abstracts/140904

P u u r, Allan, Martin K l e s m e n t, Leen R a h n u, Luule S a k k e u s 2016. Women's educational attainment and the transition to second births in Europe: The role of contextual factors. Report on women's new roles and implications for family dynamics. (FamiliesAndSocieties deliverable D3.3)

P u u r, Allan, Asta P õ l d m a 2014. *Eesti sündimusareng ja sündimuse mõjutamise võimalused: lühianalüüs*. Tallinn: Sotsiaalministeerium

P u u r, Allan, Leen R a h n u, Luule S a k k e u s, Liili A b u l a d z e, Sergei Z a k h a r o v 2017. Childbearing among first- and second-generation Russians in Estonia against the background of sending and host countries. — *Demographic Research*, Vol. 36, No. 41, pp. 1209–1254

R E P R O 2011. *Work Package 6: Macro-Level Determinants of Fertility Decision-Making*. Vienna: Vienna Institute of Demography

R i n d f u s s, Ronald R., David K. G u i l k e y, S. Philip M o r g a n, Øystein K r a v d a l 2010. Child-care availability and fertility in Norway. — *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 4, pp. 725–748

R y d e r, Norman B. 1980. Components of temporal variations in American fertility. — Robert W. Hiorns (ed.). *Demographic Patterns in Developed Societies*. London: Taylor & Francis, pp. 15–54

S o b o t k a, Tomáš, Éva B e a u j o u a n 2014. Two is the best?: Persistence of a two-child family ideal in Europe. — *Population and Development Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 391–419

S o t s i a a l m i n i s t e e r i u m 2015. Peretoetuste, teenuste ja vanemapuhkuste roheline raamat. Tallinn: Sotsiaalministeerium. Www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Lapsed_ja_pered/Perehuvitised/peretoetuste_teenuste_ja_vanemapuhkuste_roheline_raamat_2015.pdf

S t a t i s t i k a a m e t 2018. Andmebaas. Http://pub.stat.ee/px-web.2001/dialog/statfile2.asp

T a a g e p e r a, Rein 2008. Sissejuhatus Metsaülikooli teemakäsitlustesse ehk kuidas ja miks Eesti on olnud tuhat aastat jätkusuutlik: sisesed ja välised tegurid. — Marko Kass (koost.). *Eesti jätkusuutlikkus ja lõimumine. Metsaülikool Eestis 2005–2007*. Tartu: SA Metsaülikool

T a a g e p e r a, Rein 2018. *Eesti poliitika 100 aastat*. Tallinn: Post Factum

T e s t a, Maria Rita 2012. Family sizes in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer survey. European Demographic Research Papers 2. Www.oeaw.ac.at/fileadmin/ subsites/Institute/VID/PDF/ Publications/EDRP/edrp_2012_02.pdf

T h é v e n o n, Olivier 2011. Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis. — *Population and Development Review*, Vol. 37, No. 1, pp. 57–87

T h é v e n o n, Olivier, Anne H. G a u t h i e r 2010. Family policies in developed countries: A "fertility-booster" with side-effects. — *Community, Work, Family*, Vol. 14, No. 2, pp. 196–216

T i i t, Ene-Margit 2012. Olulise tähtsusega riikliku küsimusena 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse tulemuste arutelu. Stenogrammid.riigikogu.ee/201210111000?aspdf=1

T u r u - u u r i n g u t e A S 2016. Soolise võrdõiguslikkuse monitooring. Elanikkonna küsitlusuuringu raport. Https://enut.ee/files/ soolise_vordoiguslikkuse_monitooringu_raport_2016.pdf

U i b u, Jaak 2016. *Perekonnast, kodust, põhiseadusest ja riigist: Valitud artiklid, ettekanded ja kirjad aastaist 2005–2016*. Tallinn: J. Uibu

U N 2018. Human Development Report Office. Www.hdr.undp.org

V a n B a v e l, Jan, Joanna R ó ż a ń s k a - P u t e k 2010. Second birth rates across Europe: Interactions between women's level of education and child care enrolment. — *Vienna Yearbook of Population Research, 8*, pp. 107–138

V a n B a v e l, Jan, David S. R e h e r 2013. The baby-boom and its causes: What we know and what we need to know. — *Population and Development Review*, Vol. 39, No. 2, pp. 258–288

V õ r k, Andres, Marre K a r u 2006. Eesti vanemahüvitise mõju sündimus- ja tööturukäitumisele: hindamise võimalused ja esimeste kogemuste analüüs. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis. Www.praxis.ee/wp-content/uploads/2014/03/2006-Vanemahuvitise-moju-sundimus-ja-tooturukaitumisele.pdf

V õ r k, Andres, Marre K a r u, Ene-Margit T i i t 2009. Vanemahüvitis: kasutamine ning mõjud tööturu- ja sündimuskäitumisele 2004–2007. Praxise toimetised nr 1. Www.praxis.ee/ fileadmin/tarmo/Toimetised/Toimetised_1_2009_parandatud.pdf

V õ r k, Andres, Alari P a u l u s, Cenely L e p p i k 2014. Peredele mõeldud toetuste ning alushariduse ja lapsehoiu rahastamise mõju analüüs vaesusele ja töötamise stiimulitele. Tallinn: Poliitikauurin-

gute Keskus Praxis — Euroopa Sotsiaalfond. Www.praxis.ee/wp-content/uploads/2014/03/Perepoliitika.pdf

ALLAN PUUR (1963) on lõpetanud 1986. a Tartu Ülikooli majandusteaduskonna majandusküberneetika erialal ja kaitsnud 2000. a Tallinna Ülikoolis väitekirja filosoofiadoktori kraadi saamiseks demograafia alal. Praegu TLÜ Eesti demograafia keskuse juhtivteadur ja rahvastikuteaduse professor. Avaldanud *Akadeemias* artiklid "Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal" (1991, nr 12, lk 2516–2549; koos Kalev Katusega), "Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördepunktid" (2006, nr 2, lk 259–285; nr 3, lk 491–522; koos Kalev Katusega), "Teine demograafiline üleminek ja Eesti rahvastiku nüüdisareng" (2011, nr 12, lk 2225–2272; koos Leen Rahnuga) ja "Rahvaloendus teelahkmel: Tähelepanekuid lõpule jõudnud metoodikatööst" (2015, nr 2, lk 266–283; nr 3, lk 421–451; koos Luule Sakkeuse ja Siim Abeniga).

HANNA VSEVIOV (1983) on lõpetanud 2012. a magistriõpingud Tallinna Ülikoolis sotsiaaltöö erialal. Praegu Sotsiaalministeeriumi laste ja perede osakonna juhataja ning TLÜ demograafia eriala doktorant.

LÄÄNEMERE PIIRKONNA MAJANDUS

Alari Purju

1. SISSEJUHATUS

Samas piirkonnas asuvatele riikidele on üldiselt omased tihedamad omavahelised majandussidemed kui sidemed kaugemate riikidega. Läänemere ääres paiknevate riikide majanduslik läbikäimine paljude aastasadade jooksul on selle kinnituseks. Siinses käsitluses vaatleme Euroopa Liidu (EL) raamivat mõju majandussidemetele ning keskendume ELi Läänemere piirkonnale (LMP) ja selle strateegiale (LMPS).[1] LMPS on ELi esimene makropiirkonna strateegia, mille rakendamist alustati 2009. aastal (Commission... 2017: 7). Hiljem, 2010. aastal alustati Doonau, 2014. aastal Aadria ja Joonia ning 2015. aastal Alpi ELi makropiirkonna strateegiate elluviimisega (Gänzle, Kern 2016).

Makropiirkondade strateegia põhjenduseks on mitmesugused eri piirkondade koostoime aluseid käsitlevad teooriaid. Kõige üldisemalt eristatakse vana ehk traditsioonilist ning uut piirkondlikkust. Traditsiooniline piirkondlikkus käsitab piirkondade koos-

---

Artikli varasemat varianti vt Alari Purju, "Economy". — Bernd Henningsen, Tobias Etzold, Krister Hanne (eds.), *The Baltic Sea Region: A Comprehensive Guide. History, Politics, Culture and Economy of a European Role Model.* Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2017, pp. 205–264. Eestikeelse artikli jaoks on seda lühendatud ja täiendatud uuemate andmetega.

[1] Strateegia täielik nimetus on Euroopa Liidu Läänemere Strateegia.

tööd eelkõige eri riikide piirkondadele ülevalt alla suunatud koostööna, mis on väga oluline näiteks suurte taristuprojektide puhul (maanteed, raudteed, elektri- ja gaasivõrgud), kus peamised otsused tehakse riigi tasemel. Uus piirkondlikkus hõlmab piirkondade enda algatusel toimuvat arengut, kus oluline koht on ärilistel, ühiskondlikel ja kultuurilistel kontaktidel (Söderbaum, Sbragia 2010; Söderbaum 2015). Eri riikide piirkondade majanduslikke sidemeid raamivad riikidevahelised väliskaubandus- ja investeeringute tingimusi kujundavad lepingud, kuid selles on oluline koht ka piirkondade majandusagentide huvide järgimisel. Olulisel kohal piirkondade majandusagentide hõlmamisel üleilmsesse majandusse on rahvusvaheliste ettevõtete väärtusahelad (Rugman 2005).

LMPSi eesmärgina on määratletud regiooni tihedama koostöö saavutamine teiste ELi piirkondadega.[2] Makropiirkonna määratlemise alusena nähti seda, et antud territooriumiga seondub üks või rohkem ühisele tegevusele suunav kasu või probleem (Commission... 2017: 7–8). Algselt peeti LMPSi puhul silmas nelja eesmärki: 1) LMP ja Läänemere keskkonnatingimuste parandamine, 2) regiooni heaolu suurendamine majandusarengu toetamise, väliskaubandusbarjääride kõrvaldamise ja uuenduste toetamise kaudu, 3) atraktiivse ja kaasava piirkonna loomine transpordi- ja energiataristu parandamise abil, 4) LMP ohutumaks ja kõrgema julgeolekuga piirkonnaks muutmine õnnetuste või hooletuse tõttu tekkiva meresaaste ning piiriülese kuritegevuse tõkestamisega (Commission... 2017: 7).

Edasise strateegia hindamise ja ümberkujundamise käigus jäi järele kolm üldist eesmärki, milleks on: 1) mere päästmine (hõlmab saasteainete emissioonide piiramist, merendusega seotud riske jms), 2) regiooni ühendamine (transpordi- ja energiaühendu-

[2]Makroregiooni tasemel toimivad piirkonna riike ühendavad Läänemere maade Nõukogu (The Council of the Baltic States, CBSS) ja Helsingi Komisjon (HELCOM). 1999. aastal alustati ELi Põhjadimensiooniga (The Northern Dimension), mille eesmärgiks oli kujundada ELi piirkondlikku ja mitmekülgset koostööd Kirde-Euroopas, hõlmates ka Venemaa. 2006. aastast kujundati see ELi, Islandi, Norra ja Venemaa Föderatsiooni ühiseks poliitikaks (Gänzle 2017: 397–398).

sed), 3) heaolu suurendamine (turism, kultuur, innovatsioon, tervishoid, haridus) (Commission... 2017: 36–60).[3]

LMP hõlmab nii otse Läänemere kaldal paiknevaid riike, nagu Balti riigid, Soome, Rootsi ja Taani, kui ka vahetult Läänemerega seotud mitme suure riigi üksikuid regioone, milleks Saksamaa puhul on Schleswig-Holsteini ning Mecklenburg-Vorpommerni liidumaa ja Hamburgi vabalinn, kuid samuti on programmiga hõlmatud Brandenburgi liidumaa. Poola puhul hõlmab LMP Pomorze, Warmia-Masuuria ja Lääne-Pomorze vojevoodkonna. Venemaa puhul on LMPga haaratud läänepoolsemad piirkonnad, nagu Peterburi linn, Leningradi ja Kaliningradi oblast, aga ka Pihkva, Novgorodi, Vologda ja Arhangelski oblast ning Komi vabariik, Karjala ja Neenetsi autonoomsed ringkonnad. Põhjamaadest on programmiga hõlmatud ka Island ja Norra, oma seotuse tõttu teiste Põhjamaadega, sh Põhjamaade Nõukogu kaudu.[4]

Algusest peale on üheks vaidluskohaks olnud ELi-väliste riikide, eelkõige Venemaa kaasamine täieõigusliku osalisena. Probleemsena on nähtud sellise ELi-sisese strateegia arendamist, mille puhul on kõige olulisemates teemades tähtis ELi-väline mõõde, ning küsimus on selles, kas neid saab tõhusalt käsitleda, kui hõlmata väliseid osalisi, eelkõige Venemaad (Bengtsson 2009: 8).

---

[3]Makropiirkonna strateegia kontseptsioon oli ELis üsna kriitilise arutelu objektiks, ning üheks küsimuseks oli, kuivõrd on selline strateegia kooskõlas ELi ühise majandusruumi toimimise ja parandamisega. On selge, et näiteks transpordi- ja energiaühendused toetavad ELi ühise majandusruumi arengut. Keskkonnaprobleemide puhul on LMP üks tugev argument olnud Venemaa kaasamine, sest suur hulk saastet on pärit sellest riigist ning kasulik on olnud investeerida Venemaa saasteemissiooni vähendamise projektidesse. Meretranspordi ohutus hõlmab samuti kõiki piirkonna riike. Samas ei ole nii ulatusliku koostöö vajadus päris selge mitme teise valdkonna puhul. ELi hoiakut väljendab ka nn kolme "ei" põhimõte, mis tähendab LMPSiga seoses uute institutsioonide asutamise, täiendavate seaduste loomise ning uue raha eraldamise vältimist.

[4]Üksikasjaliku ülevaate LMPSi kujunemisest ning seostest üksikute riikidega on esitanud Hanne 2017.

Alates 2014. aastast on Krimmi annekteerimise ja Ida-Ukraina mässu toetamisega Venemaa poolt kujunenud uus olukord. EL, USA ja Venemaa on kehtestanud vastastikuseid sanktsioone, mis mõjutavad otseselt küll üsnagi väikest osa üldisest kaubavahetusest, kuid nende mõju majandus- ja poliitilisele kliimale on märgatavalt suurem. Sellega seoses on kujunenud ka uus lähenemine piirkondliku koostöö arendamisele Venemaaga. On näiteks väidetud, et kriis on loonud uue konteksti, milles Venemaaga piirkondliku koostöö tegemine ning sellega seotud ettevõtmised, nagu LMPS, peavad leidma uued eesmärgid ja ülesanded (Etzold, Opitz 2015: 62). Võib täheldada ELi kuuluvate LMP riikide erinevat lähenemist Venemaaga suhtlemisele: osa riike on jäigal positsioonil, seades edasise koostöö lähtekohaks Venemaa sammud kriisi lahendamiseks, teised aga rõhutavad dialoogi säilitamise vajadust. Kindel on see, et LMPS toimib praegu üsna teistel tingimustel. Uued arengud on sellele koostööle seadnud olulisi tõkkeid, kuigi teatud mahus toimub teiste LMP riikide väliskaubandus Venemaaga endiselt.

Majandusvaldkonnas nähti LMPSi kasu piirkonna erineva ressursimustriga riikide koostöös, eriti Venemaa rikka ressursipotentsiaali sidumise abil Põhjamaa riikide tööstuspotentsiaaliga. Muutunud asjaolud on sellele koostööle seadnud olulisi tõkkeid.

Majandusprobleemide käsitlemisel on üheks kitsendavaks asjaoluks see, et suur osa statistikast käib riikide kohta tervikuna ning nende piirkondi eraldi välja tuua on keeruline ja mõnikord ka võimatu. Piirkondlikku taset on eraldi arvesse võetud näiteks iga-aastastes piirkonna seisundit käsitlevates raportites (viimati Ketels jt 2017), kuid ka seal on suur osa analüüsist tehtud riikide tasemel.

Artiklis olen kasutanud riikide kui terviku kohta käivat statistikat ning laiendanud analüüsi mõnevõrra üle LMP. Keskendun elatustaseme ja majandussidemete arengule LMPs pikema perioodi vältel. Artikli osad käsitlevad LMP majandusarengu põhijooni ja piirkonna elustandardit ning väliskaubandust ja -investeeringuid ning see lõpeb piirkonna majandusarengu väljavaateid käsitleva kokkuvõttega.

2. MAJANDUSARENG JA ELATUSTASE

LMP hõlmab rahvastiku arvukuselt, majanduse mahult ning elatustasemelt väga erinevaid riike ning tabelis 1 on esitatud üldandmed nende kohta. Piirkonna kõige suurem riik on Saksamaa 81,3 miljoni elanikuga ja SKPga üle 3 triljoni euro 2016. aastal. Saksamaa SKP oli üle kahe korra suurem kui Venemaal. Viie Põhjamaa (Island, Norra, Rootsi, Soome ja Taani) SKP on ligikaudu võrdne Venemaa SKPga. Poola SKP on ligikaudu võrdne Rootsi SKPga, kuigi Poolas elab neli korda rohkem inimesi. Kolme Balti riigi SKPd kokku võrduvad ligikaudu 40%-ga Soome SKPst. Kolm Balti mere rannikul paiknevat Venemaa osa, milleks on Peterburi linn ning Leningradi ja Kaliningradi piirkonnad, tootsid peaaegu niisama palju kui kolm Balti riiki kokku, nende SKPd olid 2016. aastal vastavalt 88 ja 85 miljardit eurot.

SKP *per capita* näitab kõige üldisemalt riikide majandusarengut ja elatustaset. Kasutatud on nii nominaalseid kui ostujõustandardiga (*purchasing power standard*, PPS) kohandatud näitajaid. Riigi nominaalne SKP *per capita* on saadud selle riigi vastava aasta SKP jagamisel rahvaarvuga samal aastal. Riigi SKP PPSi näitaja puhul võetakse arvesse ka riigi hinnataset ning kohandatakse nominaalset SKP *per capita* näitajat sellega. Põhjuseks on asjaolu, et vaesemates riikides on üldiselt madalam hinnatase ja nominaalne tuluühik seetõttu suurema ostujõuga, ning seda võetakse arvesse ka elatustaseme leidmisel.[5]

[5]Hindade erinevus on eriti suur vaeste ja rikaste riikide suletud sektorites, kus hinnatase sõltub riigi tulutasemest. Riikide avatud sektorite hinnataset ühtlustab üle riigipiiride toimuv väliskaubandus. Kui samade kaupade puhul on suur hinnaerinevus, siis on võimalik kaupu kokku osta sealt, kus nad on odavad, ja müüa seal, kus nad on kallid. Sellise hindu ühtlustava mehhanismi toimimise eelduseks on märkimisväärsete transpordikulude ja muude kauplemist tõkestavate tegurite puudumine. SKP PPSi näitaja on vaestes riikides tunduvalt kõrgem kui nominaalne SKP *per capita* näitaja, peegeldades seda, et sama nominaalse rahaühiku eest saab vaeses riigis osta rohkem kaupu ja teenuseid kui rikkas riigis.

Tabel 1

RAHVASTIK JA SKP ELis ning LMP RIIKIDES, 2016

Riik	Rahvastik, mln inimest, 1.1.2017	SKP, mld eurot, jooksvates hindades	SKP *per capita*, nominaal-hindades	SKP PPS *per capita*
EL28	511,5	14 907	29 200	29 200
sh Saksamaa	82,5	3144	38 200	35 900
Taani	5,7	277	48 400	36 200
Rootsi	10,0	429	46 800	35 900
Soome	5,5	216	39 300	31 800
Norra	5,3	335	64 100	43 200
Island	0,3	18	54 700	37 400
Eesti	1,3	21	16 000	21 900
Läti	2,0	25	12 700	19 000
Leedu	2,9	39	13 500	21 900
Poola	38,0	426	11 100	19 900
Venemaa	144,0	1160	8060	17 500
sh Peterburi	5,2	63		
Leningradi piirkond	1,8	18		
Kaliningradi piirkond	1,0	7		
Karjala piirkond	0,6	4		
Murmanski piirkond	0,8	8		
Novgorodi piirkond	0,6	4		
Pihkva piirkond	0,6	3		

Allikad: Eurostat 2017; Rosstat 2017; UNCTAD 2018.

Hinnataseme puhul on võrdluse aluseks võetud EL28 keskmine. Põhjamaade hinnatase on sellest kõrgem, mistõttu nende nominaalne SKP *per capita* on EL28 tasemega võrreldes palju kõrgem ning hinnataseme mõju arvestamine korrigeerib

SKP PPS *per capita* taset allapoole. Balti riikide, Poola ja Venemaa puhul on vastupidi, hinnaerinevuse arvestamine tõstab SKP PPS *per capita* võrreldes vastava nominaalse näitajaga ülespoole. SKP *per capita* näitajad toovad esile selge vahe ühelt poolt Saksamaa ja Põhjamaade ning teiselt poolt Balti riikide ja Poola vahel.

Balti riikide ja Poola palju madalam SKP *per capita* võrreldes Põhjamaade ja Saksamaaga on ajalooliselt seotud nii sellega, et need riigid olid pärast Teist maailmasõda sotsialistlikud riigid koos sellest tulenevate plaanimajandusliku süsteemi iseärasustega, kuid laiemalt võttes ka sellega, et viimase 150 aasta jooksul on nad kuulunud Euroopa majandusperifeeriasse, jäänud kõrvale majanduse peavoolu arengust või olnud sellega seotud vaid üksikute edukate ettevõtete kaudu. Nii Euroopa majandusperifeeriasse kuulumine kui ka plaanimajanduse kokkuvarisemise ja idast läände orienteerumisega kaasnenud probleemid, mis väljendusid 1990. aastate alguse kõrges inflatsioonis, majanduse olulistes struktuurimuutustes ning tootmis- ja hõivemahtude olulises vähenemises, olid põhjuseks, miks isegi hinnaerinevusi arvesse võttev SKP PPS *per capita* näitaja oli nendes riikides 1995. aastal 30–35% EL28 tagantjärele arvutatud keskmisest ning kaks korda madalam võrreldes postsotsialistlikest riikidest sel ajal kõige jõukama Sloveenia tasemega. Samas pöördus nende riikides väliskaubandus kiiresti idast läände ning toimusid olulised majandusstruktuuri muutused, mida toetas välisinvesteeringute sissevool, ning see omakorda tõi kaasa kiire majanduskasvu ja elatustaseme tõusu.

Poola üleminek turumajandusele oli mõnevõrra sujuvam, sest seal oli seljataga 1980. aastate sõjaseisukord ning poliitilised läbirääkimised nii kommunismiajast pärit riigivõla tasaarveldamiseks kui ka poliitiliste tingimuste loomise üle turumajandusele vajalike institutsioonide asutamiseks. Ka kauplesid Ida-Euroopa sotsialistlikud riigid rohkem turumajanduslike lääneriikidega, nende hinnastruktuur oli vähem moonutatud kui Nõukogude Liidu koosseisu kuulunud liiduvabariikides, kus põhiosa toodangust läks selle riigi siseturule ning hinnastruktuuri kujundasid plaanimajanduslikud otsused. Aga ka Poola elas 1990. aastate algul lä-

bi majanduslanguse. Edasise kiire majanduskasvu ajal lõimusid Balti riigid eelkõige Põhjamaadega, Poola aga muutus Saksamaa ja teiste Euroopa riikide tähtsaks tootmispiirkonnaks.

Põhjamaade majandusajalugu erineb suurel määral nii Balti riikide omast kui ka nende enda riikide lõikes. Pärast Teist maailmasõda on Rootsi ja Taani kuulunud Euroopa rikkaimate riikide hulka. Norra oli kuni 1970. aastate Põhjamere nafta- ja gaasimaardlate kasutuselevõtuni üsnagi tagasihoidliku tulutasemega riik. Edasine, nende maavarade ammutamisel põhinev majanduskasv on aidanud Norral saada kõige jõukamaks Põhjamaaks. Soome oli ka enne Teist maailmasõda võrdlemisi vaene riik, kelle elatustase oli võrreldav Eesti ja Läti omaga. Pärast maailmasõda kulus Soomel aastaid oma majanduse jaluleseadmiseks, mida raskendasid ka Nõukogude Liidule makstavad sõjakahjud. 1950. aastal oli Soome SKP *per capita* Rootsiga võrreldes 60% ja 1970. aastal 75% (Gylfason jt 2010: 103). Soome jõudis Rootsile selle näitaja puhul järele 1990. aastaks, kuid järgnenud idakaubanduse kokkukukkumine Nõukogude Liidu lagunemise ajal, sellega seotud Soome marga devalveerimine ja järgnenud majanduslangus ("lama") suurendasid vahet taas. 1990. aastate keskel aga algas Soome uus tõus, milles oli oluline osa infotehnoloogia buumil ning Nokia kui üleilmse ettevõtte esilekerkimisel.

Aastate kaupa on majanduskasvu näitajad üsnagi palju kõikunud. Balti riigid ja Poola arenesid alates 1990. aastate keskpaigast kiiresti, nende majanduskasv ulatus enne 2008.–2009. aasta majandus- ja rahanduskriisi 7–8%-ni aastas. Selle tulemusena tõusis nende riikide SKP PPS *per capita* 65%-ni EL28 keskmisest, aga vajus taas madalamale majandus- ja rahanduskriisi aegse sügava languse ajal. Soome arenes alates 1990. aastate keskpaigast kiiremini kui teised Põhjamaad, aga 2008.–2009. aasta majanduskriis oli seal sügavam kui teistes Põhjala riikides ning jätkus veel mitme aasta jooksul ka siis, kui teiste Põhjamaade majandus pöördus kasvule. Rootsi majanduskasv on olnud teiste Põhjamaadega võrreldes eriti kiire, mida on toetanud ka Rootsi krooni nõrgenemine euro suhtes.

Saksamaa majandus on kasvanud 2000. aastatel üsnagi stabiilselt, ning kuna tema turgudele suundub arvestatav osa Põh-

jamaade ja Poola ekspordist, siis on sellel kasvul olnud soodne mõju ka nende riikide majandusarengule. Saksamaa mõju ELi majandusele on aga palju ulatuslikum kui ainult turuks olemine Balti mere piirkonna riikidele. Saksamaa tervikuna on sisuliselt ainuke LMP majandus, millel on endiselt oluline üleilmne mõju.

Põhja- ja Baltimaade majanduskasvu mustreid võrreldes näeme üsna suuri erinevusi (vt joonis 1). Majandustõus on olnud Balti riikides väga kiire, aga majanduskriisi ajal oli langus palju sügavam kui Põhjamaades. Selle põhjuseks on vaesemate riikide n-ö järelejõudmisefekt, mis väljendub kiiremas kasvus. Samas on aga nende riikide kriisiaegsele stabiliseerimisele suunatud vahendid oluliselt piiratumad. Mõju avaldab ka Põhjamaadega võrreldes õhem heaoluriik, sest viimasega seotud kulutustel on arvestatav osa majanduslanguse pidurdamisel kriisi ajal. Majanduskasvu kõikuvust suurendab ka Balti riikide väiksus, üksikute ettevõtete õnnestumisel on suurem mõju kogu riigi majanduskasvule, aga samuti on üksikute sektorite ebaõnnel mõju kogu majandusele. Samas on Balti riikide avaliku sektori võlakoorem endiselt madal, mis on üheks kasvu toetavaks asjaoluks ning on andnud põhjust oodata nende majanduste kiiret edenemist tulevikus (Åslund 2010; Åslund, Dombrovskis 2011).

Venemaa majanduskasvu trajektooril on olnud teatud sarnasus Balti riikide omaga, kuigi 1990. aastate majanduslangus kestis seal palju pikemat aega. Majanduskasv on seal suurel määral sõltunud tooraine, eriti nafta- ja gaasihindade liikumisest maailmaturul. Samas pole Venemaal kuigivõrd õnnestunud mitmekesistada majanduse struktuuri ega toorainemüügist teenitud tulu suunata ümber teiste sektorite arengusse. 2000. aastatel on suurenenud riigi osalus ja mõju majanduses ning märgatavalt on kasvanud sõjatööstuse arendamisse tehtud investeeringud.

Elatustasemega seotud näitajad on antud võrreldes EL28-ga ning varasemate näitajate juures on kasutatud Eurostati antud hinnanguid. Venemaa osas on tuginetud Maailmapanga andmetele. Joonisel 2 esitatud andmetest näeme, et LMP piirkonna riigid jagunevad elatustaseme järgi kahte rühma. Põhjamaade ja Saksamaa elatustase ületab EL28 oma kogu perioodi vältel. Põhjala riikide hulgas oli 2016. aastal SKP PPS *per capita* kõige mada-

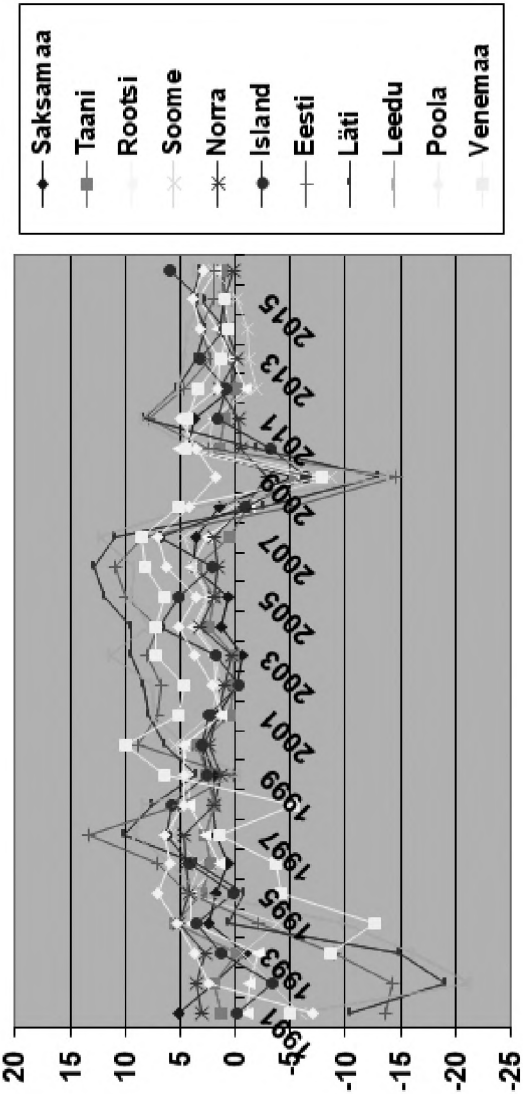

Joonis 1. Majanduskasv LMPs, 1991–2016, %. *Allikas*: Eurostat 2018; UNCTAD 2018.

lam Soomes, ulatudes 109%-ni EL28 keskmisest. Balti riigid ja Poola moodustasid selle näitaja põhjal teise rühma. Kuigi nende SKP PPS *per capita* lähenes alates 2010. aastast taas EL28 keskmisele, oli see 2016. aastal vahemikus 65–75% EL28 keskmisest.

Venemaa vastavat näitajat on üsna raske hinnata, sest 2014. aastal toimus selle riigi valuuta oluline devalveerimine, mis tõi kaasa eurodes või USA dollarites arvestatud SKP languse. Samas võtab PPSi näitaja arvesse ka hinnataset, mis rubla devalveerimise tulemusena eurodes oluliselt langes ning suurendas seega Venemaa SKP PPS *per capita* näitajat. Maailmapanga hinnangu põhjal arvutatud arve kasutades võib hinnata Venemaa vastavat näitajat 2016. aastal 60%-le EL28 keskmisega võrreldes.

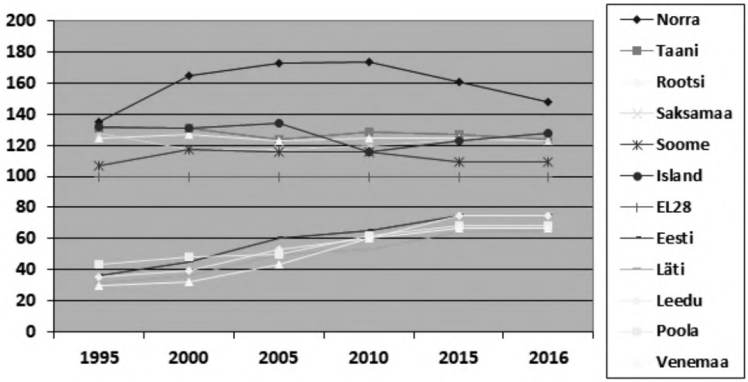

Joonis 2. SKP PPS *per capita* EL28 keskmisega võrreldes, 1995–2016, %. *Allikas*: Eurostat 2018; UNCTAD 2018.

(*Järgneb*)

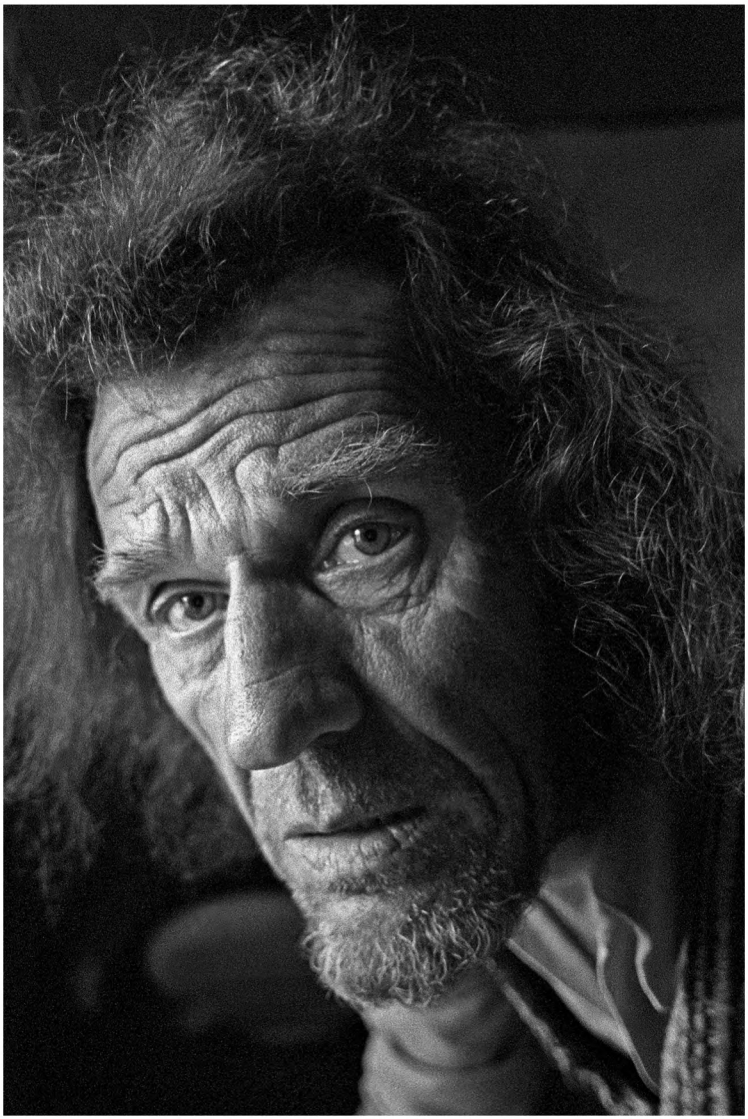

TÕNU NOORITS. Heino Väli *a. D*. 1987

UNGARI INIMNÄOLISE KAPITALISMI OTSINGUL

Urmas Bereczki

Oleme väidetavalt juba aastaid elanud "tõejärgses" ühiskonnas, mida on ka faktijärgseks või reaalsusejärgseks ühiskonnaks nimetatud. Aeg-ajalt paljastatakase mõni ajakirjanik, kes on tõsielukajastuste pähe väljamõeldud reportaaže avaldanud. Kui nõudmine olemas, siis tekib ka "toode". Tõeline probleem ei peitu aga lihtlabastes võltsingutes ega ühismeedias levitatud libauudistes, mis paljastatakse varem või hiljem. Muret tekitab hoopis see, kui kogu uudistevoog muutub kaheldavaks, kui enam üldse ei tea, mida uskuda ja mida mitte.

Selle nähtuse põhjusi tuleb vähemalt osaliselt otsida meie võõrandumises infohankimise protsessist. Aastatuhandete jooksul on inimene saanud teadmisi tegelikkuse kohta vahetult omaenda kogemustest. Tänapäeva üleilmastunud infoühiskonnas jõuab aga meieni informatsioon nii paljude vahendajate kaudu, et lõpuks me ei tea, kust ta pärit on ja kuidas meieni jõudnud.[1] Eriti sellisel puhul, kui informatsioon tuleb võrdlemisi väikese kõnelejaskonnaga keelealalt. Kui uudiste esitamise stiil on käes, piisab, kui häkkida infoahelasse ja olemasolevale uudisele väike viirus külge pookida, lisada või jätta ära üks pisidetail, veel kavalam on aga pisut konteksti muuta. Kui kuulajal laialdased taustateadmised puuduvad, võib see uudis kõlada nii tõepäraselt, et teda on ehtsast uudisest äärmiselt raske eristada.

[1]Bogár László, "Narratívák háborúja". — *Magyar Hírlap*, 6.02. 2018. Vt magyarhirlap.hu/cikk/109954/Narrativak_haboruja.

KELLE MUINASJUTUS ME ELAME?

Lugu on aga veelgi keerulisem, sest nagu Jean-Paul Sartre 1938. aastal ilmunud romaanis *Iiveldus* kirjutab, on inimene alati olnud muinasjutuvestja, kes elab alaliselt muinasjutus. Osalt ta enda jutustatud muinasjutus, osalt aga tema ümber elavate, teda mõjutada suutvate inimeste muinasjuttudes. Kõike, mis temaga juhtub, vaatleb ta muinasjuttude kaudu. Tihti elab ta isegi omaenese elu nii, nagu oleks see osa ta enda jutustatud loost.

Teisisõnu on inimese mõttemaailm niivõrd seotud teatud jutustusemalliga, et ta ei suudagi ennast väljaspool seda ette kujutada. Ta näeb ennast alati teatud jutustuse ehk narratiivi osana, milles iseenesest pole midagi halba. Küsimusi tekitab vaid see, kas me ka teame, kelle muinasjutus me parasjagu elame. Kas omaenese või kellegi teise omas?

Küsimusele lisab kaalu see, et maailmas on käimas äge ideoloogiline võitlus ja see pole argumendipõhine. Meie senine maailm on liimist lahti. Aastaid pinna all toiminud tektoonilised jõud annavad tasapisi ka pealispinnal tunda. Kõik on ümber kujunemas ja võib-olla väga radikaalselt. Inimene on seejuures varasemast rohkem mõjustatav, sest ta elab varasemast suuremas meediasõltuvuses — ka ühismeediast, mis pole sugugi sõltumatu. Sellises olukorras kujuneb otsustavaks see, milline olemasolevatest narratiividest suudab jutustusviisi ja sellest tingitud sõnavara meedias valitsema panna. Ma ei ole kuulnud, et selle üle oleks hääletatud. Narratiivi vormi määrab niisiis ilmselt see, kellel selleks rohkem vahendeid.

Olgu see pisut filosoofiliseks kujunenud eessõna sissejuhatuseks järgnevale konkreetsemale jutule, milles püütakse viimase kaheksa aasta majandusmuudatusi Ungaris edasi anda tavakeeles. Püüame siin lähtuda faktidest, aga mõistagi mitte ilma narratiivita.

Ungari poliitiliste sündmuste ümber on juba liiga pikalt käinud suure kära ja trummipõrina saatel rituaalne meediatants, mille keerises torgitakse mürgiste oda- ja nooleotstega Ungari viimase aja virtuaalset kuvandit, nagu meie eelkäijad kunagi Altamira koopa seinamaalinguid. Vahe on vaid selles, et Altamira maalin-

gud on kogu oma elegantses realistlikus abstraktsuses äratuntavad, "progressiivse" meedia loodud Ungari pilt aga mitte.

Kindlasti on ka Ungaris palju asju valesti, on rohkesti selliseid nähtusi, mida võiks õigusega kritiseerida, nagu ka igas teises riigis ja ühiskonnas. Kriitikuid see aga ei morjenda. Nemad nüpeldavad ennast üles kruvides ikka sedasama enese maalitud pilti edasi, andmata endale aru, et see on vaid miraaž, olgugi et pideva kordamise tõttu juba meedias kinnistunud. Seletada, mis selles miljonitest pikslitest koosnevas kuvandis on ehtne ja mis retušeeritud, vajaks juba terve raamatu mahtu. Majandusega on asi lihtsam, sest Eestis on neist faktidest üpris vähe juttu tehtud. Küllap pole neid lugeja jaoks seksikaks peetud.

ÜLLATAVAD FAKTID

Kes on meil kuulnud näiteks sellest, et tulumaksu määr on Ungaris 15%, või sellest, et mõne aastaga tahetakse see viia alla kümne protsendi? Kas on kordagi mainitud, et 2016. aastal valitsuse, ametiühingute ja tööandjate vahel sõlmitud kuueaastase kokkuleppe esimeste sammudena tõsteti Ungaris alampalka 2017. aastal 25% ja järgmisel aastal 12% ehk kokku 37% võrra (180 500 Ungari forintit ehk 557 eurot). Vastukaaluks alandas valitsus ettevõtete tulumaksu 9%, nn tööjõumaksu aga 28,5 protsendilt 20 protsendile. 2022. aastani tahetakse see langetada 13 protsendini brutopalgast. Riigi võlg SKTga võrreldes on langenud 2010. aastaga võrreldes üle kümne protsendi ja aastane intressikohustus sellega 2 miljardi euro võrra. Vaeste osa elanikkonnas on samas oluliselt vähenenud. Ungari Riigipank on viimaste aastatega kümnekordistanud riigi kullatagavara (30 tonnile) ja toonud selle hoiule Ungarisse.

Turistide arv on alates 2010. aastast kasvanud 51% ja rahaline käive nende pealt 110% võrra. Budapestis on käimas viimase saja kahekümne aasta kõige intensiivsem restaureerimis- ja arendamisprogramm. Näiteks Budapesti Linnapargis (Városliget) alustatud rekonstrueerimistööd ja muuseumide ning muude kultuuriobjektide ehitamisprojekt valiti Cannes'is hiljuti Euroopa kõige ulatuslikumaks kultuuriarenduseks.

Seejuures ei ole Ungari majandus kokku varisenud, vaid 2013. aastast peale järjekindlalt tõusnud — viimastel aastatel koguni 4–5% aastas. Kuidas on see võimalik?

SOTSIALISTID JA LIBERAALID VIISID MAJANDUSE PÕHJA

Vaatame kõigepealt põgusalt üle, millised näitajad iseloomustasid Ungari majandust aastail 2002–2010, kui võimul olid sotsialistidest ja liberaalidest koosnevad koalitsioonivalitsused.

Tööpuudus oli 2010. aastal 12%. 10 miljonist elanikust maksis makse 2 miljonit ja tööl käis vaid 3,7 miljonit inimest. Nn nullindate suure buumi ajal, kui Rumeenia, Tšehhi, Poola ja Slovakkia majandus kasvas aastas ligi 7 protsenti, tõusis Ungari majandus vaid 0,4%, kriisi ajal aga langes 6–7% aastas. Neil aastatel jõudsid mitmed Ida-Euroopa riigid Ungarist ette, kuigi 1990. aastal oli Ungari olnud veel regioonis Sloveenia kõrval üks esimesi.

Aastail 2002–2010 suurenes omavalitsuste võlakoorem viiekordseks. Paljud linnad olid ainult mõne kuu kaugusel pankrotist. "Sõltumatu" keskpank hoidis forinti intresse kunstlikult kõrgel tasemel. 1,3 miljonit eraisikut võtsid seetõttu eluasemelaenu või autoliisingu Šveitsi frankides, sest see paistis olevat palju soodsam kui Ungari forintites. Šveitsi franke inimesed muidugi ei näinud, tehingud toimusid mõistagi virtuaalselt, ainult raamatupidamises. Pankadel ei olnudki Šveitsi valuutat oma arvetel. Seejuures, nagu hilisemad laenuvõtjate ja pankade vahelised kohtuprotsessid kinnitasid, polnud kliente teavitatud võimalikest ohtudest, mis välisvaluuta kursi tõusu puhul kaasneda võivad. Vastutustundlikumad valitsused, nagu näiteks Tšehhi oma, ei võimaldanudki oma pankadele selliseid laenutehinguid. Tagajärg oli aga see, et kui Šveitsi frangi kurss võrreldes euroga ja teiste valuutadega kallines mitukümmend protsenti, tõusis ka eluasemelaenude intress forintites mitmekordseks. Ümmarguselt miljonit inimest ähvardas oht jääda ilma oma äsja soetatud või renoveeritud kodust.

Riigi pankroti vältimiseks oli valitsus 2008. aastal sunnitud võtma Rahvusvaheliselt Valuutafondilt (IMF) 20 miljardit dollarit laenu. See oli enne seda, kui Kreeka hätta sattus. Võla tagasimakseperioodi algus oli määratud kaks aastat hilisemaks. Siis oli juba aimata, et järgmised valimised kaotatakse. Suur osa IMFi laenust kanti otsemaid toetusena edasi välismaa omandis olevate kohalike suurpankade kontodele, kuigi neil makseraskusi polnud. Nagu hiljem selgus, oli seda vaja peamiselt selleks, et välismaa suurfirmad saaksid oma kasumit riigist välisvaluutas välja viia. Samal ajal sõlmisid võimul olevad sotsialistid ja liberaalid valitsuslähedaste firmadega sadade kaupa selliseid PPP-lepinguid (*Public-private partnership*) näiteks riigiasutuste, ülikoolide, koolide, ujulate, raamatukogude jne ülalpidamiseks, remontimiseks või neile üüripinna andmiseks, mis olid riigile ülimalt ebasoodsad, tõid aga ekstrakasumit partnerfirmade omanikele. PPP-lepinguid sõlmiti nii suurel arvul, et nende ülevaatamine ja soodsamate vastu vahetamine või väljaostmine pole veel praegugi lõppenud.

ERASTAMISE KÄIGUS HAIHTUS 33 MILJARDI EURO VÄÄRTUSES UNGARI RIIGI VARA

Selleks et 2010. aastaks kujunenud olukorda mõista, peame minema ajas tagasi tubli kolmkümmend aastat. Erinevalt Eestist ja paljudest teistest Ida-Euroopa riikidest algas erastamine Ungaris juba 1988. aastal. See viidi läbi kommunistliku valitsuse algatatud privatiseerimisseaduse põhjal, mis oli kaks aastat varem valminud. See huvitav seik osutab, et Ungari sotsialistid valmistusid tasa ja targu üleminekuks kapitalismile juba 1980. aastate esimesel poolel, ja on raske ette kujutada, et ilma Nõukogude seltsimeeste teadmata. Uus seadus lõi igatahes kõik eeldused, et uuteks omanikeks saaksid "kogu rahva" asemel "endised" ehk endise nomenklatuuri liikmed ja nende lähikondlased või välismaa ettevõtjad. Viimased, nagu hilisemad sündmused näitasid, olid nõus kohalike olude tundmise ja firmade enda kätte mängimise eest heldelt tasuma kas kõrgete ametikohtadega oma ettevõtetes või sularahas. Sellega seoses meenub marksistlik termin "kompra-

door" Lõuna-Ameerikast. Alates 1980. aastate lõpust erastati 60–70% tootmisüksustest täiesti tasuta, mille üle ühiskondlik kontroll täiesti puudus. Ungari Riigipanga tollane direktor Imre Surányi määras näiteks isiklikult kindlaks, kellele panku privatiseerida, mida enne müüki riik isegi rekapitaliseeris, et neid siis võileivahinnaga edasi müüa. Peaaegu kogu energeetikasektor erastati ja riik andis tagatise, et see peab uuele omanikule aastas vähemalt 8% kasumit tooma. Privatiseerimise käigus haihtus 33 miljardi euro eest Ungari riigivara. Endistest sotsialistliku ajastu riigifirmadest likvideeriti Ungaris äärmiselt liberaalse pankrotiseaduse abil 41 727 ettevõtet — poole rohkem kui neli korda suuremas Poolas.

Nende Ungari ettevõtete hulgas oli palju elujõulisi ja üsnagi edukaid ettevõtteid. Kui nad oleksid alles jäänud ja neid oleks üles turgutatud, nagu tehti Tšehhis, oleks pidanud Lääne privatiseerijad vähemalt Ungari turul oma kasumit nendega jagama. Privatiseerimis- ja pankrotistumislaine harjal, mil forinti väärtus langes aastas 18–28%, mis viis ettevõtete ostuhinna dollarites muidugi alla, likvideeriti terved tööstusharud (sh maailma suurim autobussitehas Ikarus, suhkru-, toiduõli- ja konservitööstus, metallurgia jne). Turu vallutasid (80% ulatuses) palju kallimad välismaa tooted ning allesjäänud või äsja loodud väikesed kodumaised firmad ei pääsenud enam oma toodetega turule, sest ka kaubandusketid läksid Lääne omanike kätte. Koos oma turuosaga kaotati idaturg (Venemaa ja SRÜ-riigid), mille vallutasid nüüd samuti Lääne kaubad. Oma toorained ja aastakümnetega kogutud oskused ning kogemused jäid kasutamata. Nii läks koos töökohtadega kaotsi ka tohutu teadmiste pagas ning rahaline kasum jäi saamata. SKT langes kolmandiku võrra.

Asjade sellist käiku ei osanud või ei suutnud muuta ka esimestel vabadel valimistel võimule tulnud paremtsentristlikud jõud (1990–1994), neile järgnenud sotsialistid (1994–1998) aga ei mõelnudki seda teha. Tehti vaid nii palju, et tühi riigikassa täideti rahva arvel räigete kasinusmeetmete abil, mille tagajärjel palkade reaalväärtus langes 1966. aasta tasemele. 1998. aasta valimised võitnud Fidesz hakkas taas rahvuslikke huve kaitsma, kahekordistas alampalga, hakkas majandust arendama, aga ajast

jäi napiks, sest järgmised valimised võitsid taas sotsialistid. Selles oli tähtis osa viimaste tohutul ülekaalul meedias. Erastamise teine laine toimuski sotsialistide ja liberaalide teisel valitsemisajal (2002–2010), mil peale ülalmainitu erastati veel 126 rahvusstrateegiliselt olulist riiklikku ettevõtet.

Kuidas rahvas erastamise ja n-ö algse kapitalikogumise aega oma nahal tajus, võib kergesti ette kujutada. Privatiseerimise käigus kaotas Ungaris töö poolteist miljonit inimest, mis avaldas mõju ka ülejäänud töötegijate palgale. Palgasaajate ostujõud püsis samal tasemel inimese jaoks terve igaviku (1978–2014). Mahajäämus võrreldes Lääne-Euroopaga isegi suurenes, sest kui 1974. aastal oli moodustanud Ungari töölise tootlikkus 60–65% ja tema palk 25% Lääne töölise omast, siis 40 aastat hiljem oli ungarlaste palk vaid 22 protsenti austerlaste omast. Samas nende töö tootlikkus küündis juba üle 70% naabrite omast.

MIS ON LUBATUD JUPITERILE, POLE LUBATUD HÄRJALE

2010. aasta kevadel, kui parempoolne Fideszi ja Kristlike Demokraatide valitsusliit Ungaris võimule tuli, valitses riigis sügav majanduskriis. Kevadeks oli ebavõrdeliselt suur osa aastasest eelarvest ette ära kulutatud. Olukorda raskendas asjaolu, et aastail 2002–2010 oli riigi võlakoorem SKTga võrreldes suurenenud 54 protsendilt 83 protsendini.

Mida laenurahaga peale hakati, ei ole praeguseni selge, igatahes midagi ühiskonnale kasulikku pole ette näidata. Aastaste intressimaksete summa moodustas 4% eelarvest. Eelarvepuudujääk küündis 10%-ni SKTst.

Selleks et kriisiolukorrast välja tulla, palus uus valitsus Brüsselilt üleminekuaega riigieelarve tasakaalustamiseks. Eelarvedefitsiidi lubatud piiriks taotleti erandina ja ainult üheks aastaks 4%, mis oli ühe protsendi võrra kõrgem Maastrichti kriteeriumides lubatust. Euroopa Komisjon jäi aga "oma printsiipidele kindlaks" ning alustas Ungari vastu hoopis ülemäärase eelarvepuudujäägi menetlust, mis ähvardas riigi niigi raskes olukorras

olevat valitsust läbikukkumisega. Suurtele riikidele, kes olid aastate kaupa seda eelarvekriteeriumi järjekindlalt eiranud, märkusi ei tehtud. Öeldi näiteks, et "Prantsusmaa on Prantsusmaa", justkui oleks see neid kõikidele võrdselt kehtivatest reeglitest vabastanud.

Ei tehtud etteheiteid ka varasematele Ungari valitsustele, kuigi üks selle aja markantseid valitsusjuhte (2004–2009), forintimiljardär Ferenc Gyurcsány, andis n-ö ise ülestunnistuse. Oma parteikaaslastele peetud, kuid hiljem avalikkuse ette jõudnud kõnes (2006) paljastas ta, et valitsus polnud kogu oma võimuloleku ajal olukorra parandamiseks midagi ette võtnud. Seevastu oli "sadade eelarvetrikkide abil" püütud majanduslikku allakäiku ja euroreeglitega vastuollu läinud majandusnäitajaid peita statistikauttu, et oma valijaid ja Brüsseli ametnikke ninapidi vedada.[2]

Peale selle polnud ka õigusriigiga kõik korras. Äsja mainitud peaminister Ferenc Gyurcsányi vastu rahumeelselt demonstreerivaid inimesi tulistas politsei 2006. aastal Budapesti tänavatel kummikuulidega. Kaheteistkümnel demonstrandil lasti silm välja. Käsk oli tulistada otse, rinna ja pea kõrgusele. Ilma eraldusnumbrita politseinikud peksid jõhkralt ja valimatult nii demonstrante kui ka kohvikus istuvaid inimesi. Selgus, et riigi julgeolekuorganid olid valitsuse käsul kaasatud ka tollase opositsiooni jälgimisse. Oli antud käsk koguda nende kohta kompromiteerivaid andmeid. Valitsusele ebameeldivaid suuri, opositsiooni korraldatud kogunemisi hoiti ära näiteks väidetega, et Slovakkia võimudelt olevat tulnud info pommiähvarduste kohta.

Pealinna omavalitsus ja valitsuskoalitsiooniparteid olid seotud kolossaalsete korruptsiooni- ja erakonna rahastamisskandaalidega, mille üksikasjad hakkavad alles nüüd, kümme aastat hiljem päevavalgele tulema. Budapesti neljanda metrooliini ehitusel väärkasutati näiteks peaaegu miljard eurot (272 miljardit forintit), millest pool miljardit (166 miljardit forintit) varastati lihtsalt ära. Segaste tehingutega seoses on tõstatatud ka kahe endise

[2]Vt Ungari peaministri Ferenc Gyurcsányi kõnet Ungari Sotsialistliku Partei kongressil 26. mail 2006. aastal Balatonöszödis, en.wikipedia.org/wiki/%C5%90sz%C3%B6d_speech.

peaministri Ferenc Gyurcsányi ja Péter Medgyessy isikliku vastutuse küsimus. See selgus Euroopa Liidu 2017. aastal avalikustatud nn OLAFi (Euroopa Pettustevastane Amet) aruandest[3] ja on tõenäoliselt ELi ajaloo üks kõige suuremaid, kui mitte kõige suurem ELi raha väärkasutamine. Kahjutasu peab maksma muidugi parajasti võimul olev valitsus.

Kõigele sellele vaatamata ei näinud Brüssel kogu kaheksa aasta jooksul midagi, mis oleks nn euroopalike väärtustega vastuolus olnud, ega algatatud Ungari vastu ühtegi menetlust.

MITTEORTODOKSNE MAJANDUSPOLIITIKA

Pärast Brüsseli "ei"-d oli Viktor Orbáni juhitud valitsusel vaja kusagilt kriisi lahendamiseks raha saada.

Algus oli väga raske. Riigiasutuste eelarve võeti range kontrolli alla, juhtivate töötajate palka vähendati 20% võrra, aga üleüldisi kasinusmeetmeid, mida IMF nõudis, ei rakendatud.

Kõige kriitilisemal ajal, 2010. aasta oktoobris, juhtus ka keskkonnakatastroof. Alumiiniumitoorainet töötlev ettevõte MAL Magyar Alumínium Termelő és Kereskedelmi Zrt., mis oli seotud sotsialistliku ladvikuga, oli eiranud ohutusnõudeid, mille tõttu punase mudaga täidetud jäätmehoidla tamm purunes ja muda valgus laiali 40 km^2-le. Kaheksa inimest sai surma ja 150 vigastada, ümberkaudsed põllud ja kolm küla said kõvasti kannatada. Laialivalgunud muda tuli kogu territooriumilt ära koorida ja üks asum täiesti uuesti üles ehitada.

Olude sunnil otsustas valitsus tulla kriitilisest olukorrast välja uudse majanduspoliitikaga, mida selle kriitikud on hakanud ni-

[3]Vt European Anti-Fraud Office. Directorate B Investigation II. Unit B.4 Agricululture and Structural Funds II. Brussels AS/JS/ab I OLAF.B.4(S)(2016)18391. OLAFS Investigations. Final Report. OF No OF/2012/0118/B4, www.kormany.hu/download/8/54/f0000/ final_report.pdf; Tamás Székely, "M4 Metro Corruption Scandal Escalates As Government Publishes OLAF Report". — HUNGARY Today, 2017.02.07, hungarytoday.hu/m4-metro-corruption-scandal-escalates-government-publishes-olaf-report-43873.

metama mitteortodoksseks. Kriitikud väitsid, et see poliitika ei saa toimida ja viib riigi varsti pankrotti. Valitsus ajas aga oma joont edasi ja eelmise perioodi kõige suuremate kasusaajate, pankade ja monopoli seisundis olevatele kaubanduskettidele ja sidefirmadele kehtestati erakordne maks. Maailmas tekitas see tohutut furoori. Samu meetodeid on pärast seda kasutusele võetud paljudes teistes riikideski, ilma et see oleks ajakirjanduse uudisekünnist ületanud. Praegu, pärast erakordsete pangamaksude vähendamist, teenivad välismaa pangad kasvava majanduse ja palkade tingimustes suuremat kasumit kui kunagi varem, mis näitab, et neil siiski oli, millest tingida.

KASIINOKAPITALISMI ASEMELE TULEB LUUA TÖÖPÕHINE KAPITALISM

Mitteortodoksse majanduspoliitika põhitees on, et maailm ja sealhulgas Ungari vajab viimaste aastakümnete nn kasiinokapitalismi asemel tööpõhist kapitalismi, sest väärtusi saab luua ainult tööga. Kasiinokapitalism, mis põhineb rahateenimisel rahaga ega loo uusi väärtusi, viib varem või hiljem krahhini. Tööpõhise ühiskonna loomiseks tuleb tagada kõigile töökoht. Tulumaksu ja sotsiaalmaksu tuleb alandada, et töövõtjal tasuks tööd teha ja tööandjal uusi töökohti luua. Maksustada tuleb põhiliselt tarbimist (Ungaris on käibemaks kõrgemaid Europas — 27%, aga esmatarbekaupade käibemaks on 5% (nt kanaliha, muna, piim, kala, sealiha)). Alguses, kui Orbán käis välja idee luua kümne aastaga üks miljon töökohta, naerdi ta välja. Praegu, kui neist juba 800 000 loodud ja tööpuudus on langenud 3,7 protsendile ning tööl käivate inimeste arv tõusnud 3,7 miljonilt 4,5 miljonini (mis tähendab 70% tööhõivet), ei naera enam keegi.

Töökohtade loomise protsess ei olnud mõistagi kerge ning koosnes mitmest abinõust ja etapist. Algul loodi palju nn ühiskondlikke või sotsiaalseid töökohti, mis olid mõeldud väikese haridusega rahvakihtidele, esmajoones mustlastele, kelle peredes hakkas töölkäimise traditsioon juba kaduma. Lapsed polnud põlvkondade kaupa näinud oma isa tööle minemas. Kuigi palgad olid esialgu madalad, näidati eeskuju, et tööl teenib ikkagi rohkem

kui pelgalt toetustele lootes. See sõnum läks läbi, kuigi opositsioon oli sellele vihaselt vastu, sest võimul olles olid nad ajanud just vastupidist poliitikat, mainitud sotsiaalseid kihte püüti tööta saadud toetustega enda külge siduda. Hiljem selgus, et kord juba tööellu naastes avaneb sotsiaalsest töökohast tee ka erasfääri tulusamatele töödele, sest nii nagu Eestis hakkas ka Ungaris tasapisi tekkima tööjõupuudus.

Maailmamajanduses praegu laialdaselt levinud liberaalne reguleerimise vähendamine on kasulik vaid kõige tugevamatele. Riik ei ole tingimata halb peremees ja tuleb unustada ka väide, et üksikinimesel pole majandusele üldse mõju. Ameerika teadlaste väitel vähendas 2000. aastate esimese kümnendi keskpaiku ainuüksi sotsialistist peaminister Ferenc Gyurcsányi tegevus või pigem tegevusetus Ungari SKTd aastas 1,5 protsendi võrra.[4] Nagu väidab praegune Innovatsiooni ja Tehnoloogia Ministeeriumi riigisekretär László György oma raamatus *Tasakaalu loomine* (Egyensúlyteremtés: A gazdaságpolitika missziója; Századvég Kiadó, 2017), peab Ungari riik võtma oma strateegilised ressursid enda kontrolli alla, et viia ungarlaste teadmisi Ungari omandis olevate ettevõtete kaudu turule. Kõik 20. sajandi edulood — Jaapan, Taiwan, Lõuna-Korea ja Hiina — põhinevad samal mustril.

Üheainsa lausega kokku võttes tähendab see, et Ungari püüab endale maailmas praegusel hetkel kehtiva majanduskorra ja valitsevate jõuvahekordade piires kaubelda välja senisest soodsamaid tingimusi. Veel lühemalt öeldes: Ungari püüab taastada oma majanduslikku enesemääramisõigust. Kogu SKTga võrreldes tähendab see varasema suhtes vaid mõneprotsendilist võitu, aga nagu me seda Siim Kallase kasutatud tarkussõnadest teame, kurat peitubki detailides.

---

[4]Vt Amerikai kutatók szerint a gyurcsányi gazdaságpolitika az egyik legkárosabb a világon, makronom.mandiner.hu/cikk/20171222_amerikai_kutatok_szerint_a_gyurcsanyi_gazdasagpolitika_az_egyik_legkarosabb_a_vilagon, 2017. december 22; William Easterly, Steven Pennings. Shrinking dictators: How much economic growth can we attribute to national leaders?, kellie-leeson.squarespace.com/assets/publications/2017/shrinkingdictators. pdf?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201901.

PENSIONIREFORMI REFORM

Ungari valitsus pidi ka läbikukkunud pensionireformi ümber tegema, eriti puudutab see pensionide teist sammast. Reform tehti 2010. aasta lõpul kiiresti ära. Seda hakati millegipärast üle maailma ennekuulmatu südikusega ründama, väites, et kogutud raha natsionaliseeritakse ja ungarlased jäävad oma pensionist ilma. See oli aeg, kui ma ka ise sule haarasin. Enne seda uurisin päevade kaupa tausta ja kirjutasin siis reformi kohta *Äripäevas* arvamusartikli.[5]

Selles ma nentisin irooniaga, et uudis pensionide äravõtmise kohta on õige. Väike eksitus seisneb vaid selles, et ära ei võetud kogu pensioniraha, vaid ainult see osa, mis erapensionifondides ehk teises sambas sellest veel alles oli, sest osa sellest oli juba haihtunud. Teiseks, pensioniraha ei võetud ära inimestelt, vaid seda hallanud ja börsil investeerinud erapensionifondidelt. Kolmandaks, Ungari riik ei riigistanud ega konfiskeerinud inimestelt nende sääste, nagu tegi Argentina 2001. aastal, vaid hoopis tagastas neile nii nende erafondide poolt kaotatud raha kui lootuse tulevikus üldse veel mingit pensionipõlve nautida.

Minu suureks üllatuseks ilmus järgmistel päevadel sama teema kohta hulganisti uusi artikleid, milles elukutselised ehk palgalised ajakirjanikud kordasid järjekindlalt samu väiteid, mida ma enda meelest olin faktidele toetudes punkthaaval ümber lükanud.

EI SAA RÄÄKIDA RIIKLIKUST ISESEISVUSEST, KUI ÜLE POOLE PANGASEKTORIST KUULUB VÄLISMAALASTELE

Sellele järgnes, mitte tingimata küll selles järjekorras, kommunaalmaksude vähendamine, välismaa omandisse müüdud pankade tagasiostmine ja Šveitsi frankides laenu võtnud inimeste pääst-

[5] Vt Urmas Bereczki, "Mis tegelikult Ungaris pensionite ümber toimub?" — *Äripäev*, 10.–12. XII 2010, lk 15, ka: www.pensionikeskus.ee/uudis/mis-tegelikult-ungaris-pensionite-umber-toimub.

mine võlaorjusest. Osa sotsialistide poolt ja tihti Lääne riigiettevõtetele erastatud kommunaalfirmad osteti Ungari riigile tagasi (5 miljardi euro eest osteti tagasi umbes 200 firmat), väites, et neid teenuseid on võimalik senisest odavamalt osutada, sest riigi omandis olev firma ei pea lisakasumit teenima. Ennäe imet, kommunaalkulud — vesi, gaas, elekter — langesid paari aastaga rohkem kui 30%! Üsnagi lühikese ajaga, aga seda vihasema mudamaadluse tagajärjel õnnestus valitsusel ka üle poole pangasektorist tagasi osta. Sellise otsuse langetamisel oli suur osa Orbáni valitsuse kontseptsioonil, mille järgi ei saa me rääkida mingist riiklikust iseseisvusest, kui üle poole pangasektorist kuulub välismaa omanikele. Enne seda kuulus juba tegelikult 80% pankadest välismaalastele.

RIIGIREFORM JA INVESTEERININGUD INFRASTRUKTUURI

Koos riigireformi, nn riigiakende loomise (riigiaknad on loodud selleks, et üksikinimene saaks kõik oma riigistrukuuriga seotud asjaajamised korraldada ühes kohas; näiteks selle kaudu saab taotleda passi ja ID-kaarti, ja muide tasuta) ja bürokraatia vähendamisega (mis praegu jätkub riigiametnikkonna vähendamisega kuni 18% võrra), määratleti uuesti ka omavalitsuste ülesanded. Neilt võeti ära koolide ülalpidamise kohustus. Samas võttis riik umbkaudu 4,5 miljardi euro ulatuses enda kanda kõikide omavalitsuste võlad (2012–2014), mis olid kogunenud eelmiste valitsuste ajal omavalitsuste vähenenud sissetulekute ja mitteotstarbekohaste kohustuste tõttu. Paljud omavalitsused pidid aastail 2002–2010 võtma võlgu lihtsalt selleks, et oma seaduses ettenähtud kohustusi täita. Nende rahastamine muutus ajapikku ebareaalseks.

Riigi moderniseerimise järgmise etapina algatati 2017. aastal tänapäevaste linnade programm. 2022. aastani kestva programmi piires on sõlmitud kokkuleppeid 23 linnaga näiteks kohaliku maantee- ja raudteevõrgu väljaehitamiseks või kaasajastamiseks, tööstusparkide rajamiseks, mõnes kohas aga kaugkütte, turismitaristu, kultuuri- ja teaduskeskuste või spordirajatiste ehitamiseks riigi kulul jne. Selle suurejoonelise arenguabi eesmärgiks on ko-

halike tõmbekeskuste muutmine piirkonna (enamasti maakondade) tõelisteks arengumootoriteks. Selleks kasutatav summa on 11 miljardit eurot, mis on umbes kümnendik Ungari SKTst. Pealinna arendamiseks sõlmiti eraldi leping, mille raames toetab riik 3 miljardi euroga Budapesti arengut.

Rööbiti ülalmainitud arenduskavaga lubas riik 2022. aastaks välja ehitada kiirteeühenduse pealinna ja kõigi 19 komitaadikeskuse vahel ning muuta kõik piirideni viivad põhimaanteed kiirteedeks. Kokku tähendab see nelja aastaga 1100 km uue kiirtee ja autotee ehitamist. Sellega peaks Ungari kiirteevõrgu pikkus ulatuma 2000 kilomeetrini ja nende tihedus ületama isegi palju rikkama Austria oma. Infrastruktuuri parandamine on arengu eelduseks. On täheldatud, et kiirtee rajamine puhub uue hoo sisse ümbruskonna majanduselule mõlemal pool kiirteed 50 km ulatuses.[6]

Tänapäevaste külade ja asulate programm on praegu väljatöötamise ja konsultatsioonide järgus, selle elluviimine algab tõenäoliselt 2020. aastast.

"ARGPÜKSIDEL EI OLE KODUMAAD"

Viimastel aastatel oleme näha saanud, et majandusliku enesemääramisõiguse taastamine käib käsikäes konfliktidega. Ilmselt seepärast on peaminister Orbán oma kõnedes sageli toonitanud, et "argpüksidel ei ole kodumaad", nagu ungari vanasõna ütleb. Praegu käib maailmas ja ka Euroopas teatud mõttes uus ideoloogiline sõda. See, kes selles poolt ei vali, sunnitakse kaasa vantsima ja pärast jäetakse kõrvale. Orbáni järgi "võidab tuleviku nimel käiva sõja see, kellel on oma visioon tulevikust".

Kuigi tarkade kivi pole kellelgi taskus, on Ungari valitsusel kahtlemata oma tulevikuvaade olemas, mis on aastatega aina täienenud.

---

[6]Vt Gaál Gyula, Szalmáné Csete Mária, Török Ádám, "Közlekedés és térségfejlesztés: Autópálya mindenek felett?". — *Magyar Tudomány* 2016, 8, lk 991–996. Vt epa.oszk.hu/00600/00691/00155/pdf.

Üks nendest eesmärkidest on muuta Ungari 2030. aastaks üheks viie kõrgeima elukvaliteediga riigist Euroopas, mis ei ole päris samane ideega jõuda viie kõige rikkama riigi hulka. Selle eesmärgi saavutamine eeldab riigi võistlusvõimelisuse kiiret tõstmist peamiselt väikeste ja keskmiste ettevõtete tasandil. Tuleb peatada rahvastiku kahanemine, millele aitaks kaasa sisserändajate asemel oma perede toetamine. Ungari kulutab viimaseks juba praegu 5% eelarvest, mis on Euroopas kõrgeim. Mainigem siin vaid seda, et pered, kuhu on sündinud kolmas laps, saavad riigilt 31 000 eurot eluasemeabi ja peale selle madala intressiga veel 46 500 eurot laenu. Viimast saab 30 000 euro ulatuses taotleda juba teise lapse puhul. Pered võivad neid toetusi taotleda ka siis, kui nende peres lapsi veel ei ole, aga annavad lubaduse, et näiteks kümne aasta jooksul sünnib nende peresse kolm last.[7] Lastega pered saavad olulisi maksusoodustusi ja juba nelja lapse emad vabastatakse eluks ajaks tulumaksust.

Kolmandaks on riigi energiasõltumatuse saavutamine. Neljandaks ja viiendaks Kesk-Euroopa muutmine ühiseks poliitiliseks ja majanduslikuks regiooniks. Ungari naaberriikides tahetakse toetada seal elavate ungarlaste majanduselu, aga sellisel viisil, et see oleks ka naaberriikide huvides. Ungarlased elavad naaberriikides tihti äärealadel ja üle piiride ulatuvate regioonide toetamine on kasulik mõlemale maale. Katseprojektina on ainuüksi Taga-Karpaatias loodud seni 3000 uut ettevõtet.

Kõik need plaanid eeldavad tugevat riiki, mille lahutamatu osa on ka tugev sõjavägi. Hiljuti alustatud ulatusliku sõjaväereformiga tahetakse suurendada sõjaväe rahuaja koosseisu ja reservi, kii-

[7] 2019. aasta veebruaris lisandus neile toetustele veel mitu uut. Üks neist lubab igale alla 40-aastasele naisele 31 000 euro ulatuses laenu pereelu alustamiseks. Esimese kahe lapse sünni järel saab naine teatud ajaks maksepuhkuse ning kolmanda lapse sündides laenu tagasimaksmise kohustus üldsegi kaob. Need toetused ja laenud, mis kolme lapse puhul ulatuvad juba kokku 108 500 euroni, võimaldavad nüüd Ungari hinnataseme juures ehk väljaspool Budapesti kesklinna igal noorel perel soetada endale korraliku eluaseme. Käesoleva aasta kevadel tullakse välja kolmanda peretoetusmeetmete paketiga, milles arvestatakse talude ja külades elavate noorte perede erivajadustega.

rendada Ungari relvajõudude varustamist moodsate relvadega ja kavas on ka oma relvatööstuse taastamine.

STRATEEGILISE PARTNERLUSE LEPINGUD

Uute töökohtade loomine ja tööpõhise ühiskonna arusaam tugineb osaliselt ideele Ungari reindustrialiseerimisest. Väliseks eesmärgiks, mille poole pürgida, on tööstuse osakaalu tõstmine SKTs inimese kohta esimesele kohale Euroopa riikide hulgas. Praeguseks on Ungari jõudnud Saksamaa ja Tšehhi järel kolmandale kohale.

Kuna Ida-Euroopas on Läänega võrreldes suur kapitalipuudus ja tehnoloogiline mahajäämus, ei ole võimalik end ainult oma juukseid pidi olemasolevast arengutasemest kiiresti välja tirida. Tahes-tahtmata tuleb loota ka väliskapitalile. Erinevus varasemast on selles, et seda tuleb teha sellisel viisil, et see ka Ungari ühiskonnale ja töötajatele rohkem kasu tooks. See nõuab senisest paremate tingimuste väljakauplemist. Üheks abinõuks on nn strateegilise partnerluse lepingute sõlmimine maailma suurte rahvusvaheliste kontsernidega.

Strateegiline kokkulepe tähendab, et riik aitab kaasa suurfirma tegutsemiskoha taristu väljaehitamisele ja tööjõu väljaõppe parandamisele ning tagab Ungarisse investeerivale firmale tegutsemise alguses tulumaksusoodustuse. See tähendab kokku päris kopsakat riigipoolset kaasinvesteeringut, aga arvatakse, et see tasub end ühiskonnale lõpuks ära. Vastutasuks ettevõte reinvesteerib oma kasumist senisest suurema osa Ungarisse, kasutab rohkem kohalikku toormaterjali, toob riiki kõrgtehnoloogilist tootmist, seega oskusi ning kaasab tarnijate ahelasse rohkem kohalikke väikefirmasid. Seetõttu luuakse nii otseselt kui kaudselt tuhandeid uusi töökohti, nende hulgas suure lisandväärtusega tegevusaladel.

AUDI, MERCEDES JA BMW EHK VÄLISINVESTEERINGUD UNGARIS

Seni on sõlmitud strateegilise partnerluse lepinguid umbes 80 üleilmse suurfirmaga, nende hulgas Coca-Cola, Daimler, Suzuki, Hankook Tire, Microsoft, Stadler Rail (Eesti "porgandi" tegelik tootja Szolnoki linnas), IBM, Audi, Continental, Bosch, Lego, Huawei (mis lõi oma kõige suurema hooldus- ja tootmiskeskuse väljaspool Hiinat ja on seni investeerinud Ungarisse 1,2 miljardit dollarit ning võtab osa Ungari koolide "tiigrihüppe" täideviimisest), Siemens, Ericsson, Samsung, Bank of China ja paljud teised. Nende osatähtsus majanduses on väga suur: nad annavad üle 90% Ungari väljaveo mahust (viimane ületas 2017. aastal kokku 100 miljardit eurot). Tänu nendele on Ungaril ka suur väliskaubanduse ülejääk, mis ulatus samal aastal 8,23 miljardi euroni.

Välisinvestorite hulgas on ehk kõige tähtsamad suured autokontsernid. Esimesena tuli jaapanlaste Suzuki, millele järgnesid, ehkki mitte täpselt selles järjekorras, Opel ja ühise kontserni alla kuuluvad Audi ja Volkswagen. Viimane küll autosid Ungaris ei tooda, aga Győri linn Loode-Ungaris on koduks maailma suurimale mootoritehasele, kus toodetakse aastas 235 erinevas variandis kaks miljonit mootorit sellistele mudelitele, nagu näiteks Škoda Fabia, Bentley ja Lamborghini. Audi tehas ja uurimiskeskus kolis Ungarisse 25 aastat tagasi, seal toodetakse nüüd Audi erinevatest mudelitest aastas kokku 105 000 autot. Peale selle alustati 2018. aastal ka elektriautode arendamist ja tootmist. Audi alla kuuluvates tehastes töötab kokku 12 000 inimest, aga allhankijatega koos annab see ettevõte tööd 30 000 inimesele. Mercedes avas hiljuti juba teise tehase Kecskemétis ning BMW avalikustas alles äsja otsuse rajada ühe miljardi eurolise maksumusega tehas Debreceni linna. Viimane hakkab tootma aastas 160 000 sõidukit, sh elektriautosid. Kõige värskem selle valla uudis on see, et ka Inglise Jaguar toob ühe oma arenduskeskustest Budapesti, kus saaks tööd u 100 inseneri ja kus hakataks samuti elektriautosid arendama. Lõuna-Korea ettevõte Doosan hakkab tootma vaskplaate elektriautode akudele ja Hiina üks suuremaid autote-

haseid rajab varsti 110 miljoni dollari eest oma tootmisüksuse Ida-Ungarisse. Seega on Ungari küll allhankemaana, aga siiski maailma 20 suurima autoeksportööri hulgas. Ravimitootmise alal on Ungari samuti maailma 20 suurima eksportööri hulgas, mis on tähtis ka selle poolest, et siin vähemalt osa ettevõtetest kuulub Ungari kapitalile ja ravimitööstus loob väga kõrget lisandväärtust.

KAS OLLAKSE BAIERI ALLHANKEMAA?

Kogu selle eduloo kõrval ei saa mööda minna ühe valitsusekriitiku Péter Róna (1956. aasta emigrant) väitest,[8] kes 1980. aastatel oli New Yorgi Schroeders Banki president ja USA valitsuse nõustaja. Tema arvab, et autotööstuse suur osakaal Ungari majanduses (28,5% tööstustoodangust, 25 miljardit eurot, millest üle 91,7 protsendi läheb ekspordiks) loob liiga ühekülgse sõltuvuse Saksamaast. Tema sõnutsi just see määrabki Ungarit jääma Baierimaa allhankemaaks, mis konserveerib veel pikaks ajaks tulude erinevuse Ungari ja Lääne-Euroopa vahel.

Róna seletab seda kinnikiilumist sellega, et Euroopa Liidu struktuurid olid juba tükk aega varem valmis, kui Ida-Euroopa riigid sellega liitusid. See struktuur polnud aga loodud selleks, et vaesemaid ja vähem arenenud riike rikastele järele aidata.

Miks autotehase töötaja teenib Saksamaal neli-viis korda kõrgemat palka kui täpselt sama tootlikkusega töötegija täpselt sama töö eest Ungaris? Kui võtta arvesse, et ungarlaste tööintensiivsus on sakslastest kõrgem, peaksid nad isegi rohkem palka saama. Millest see palgavahe siis johtub? Majandusteadlane László György kirjutab oma eespool mainitud raamatus, et kuna rahvusvaheline ettevõte omab Ungaris terveid tööstusharusid ja on mõnes linnas ja regioonis ainsaks tööandjaks, saab ta töölistele toodetud kasumist maksta välja väiksema osa, kui ta teeb seda

[8] Vt Róna Péter: Túl sok kedvezményt kapnak a multik Magyarországon. — HVG, 24.10.2016; Róna Péter: Ha nem valósul meg a bérunió, Európa szétszakad, alfahir.hu/2017/10/03/rona_peter_berunio_jobbik_fidesz_orban_viktor_gazdasag_europai_unio_n1tv; Bayershow. Echo TV, 14.10.2018.

Lääne-Euroopas. Statistika näitab, et protsentuaalselt maksab ta isegi keskmisest Ungari tööandjast vähem.

VAESED MAAD SUBSIDEERIVAD RIKKAID

Äkki polegi siis päriselt meie süü, kui me Ida-Euroopas kehvemini elame?

Ungari majandusteadlased on seda varemgi väitnud, aga hiljuti tõestas seda vastuvaidlematult ka maailmakuulus Prantsuse majandusteadlane Thomas Piketty, toetudes oma Horvaatia-kolleegi Filip Novokmeti arvutustele.[9] Oma analüüsides näitab ta, et lääneriigid viivad Ida-Euroopast rohkem raha välja, kui nad sinna investeeringutega sisse toovad, kaasa arvatud Euroopa Liidu toetused. Arvudes tähendab see, et aastatel 2010–2016 viidi kapitali kasumina Ungarist aastas välja 7,2% SKTst, kuid investeeringutega tuli sisse vaid 3,9% SKTst. Selle põhjuseks on välismaa omandi suur osakaal suurfirmades. Teisõnu tähendab see tegelikult, et paraku toetavad võrdlemisi vaesed Ida-Euroopa riigid rikkamaid lääneriike. Keegi ei kahtle, et ELi struktuurifondide toetus keskmisest vähem arenenud Ida-Euroopa regioonidele on kasulik, aga see on vähemalt niisama kasulik ka Lääne firmadele, kelle käest toetusraha eest seadmeid ostetakse. Poolakate arvestuste järgi läheb eurotoetusest vähemalt 50–70% tagasi Lääne ettevõtetele ja seega on Kesk-Euroopa riigid tegelikult ELis netosissemaksjad.[10] Rääkimata sellest, et rikkamatelt riikidelt Brüsseli kaudu saadud nn euroraha ei ole mingi almus, nagu seda tihti väidetakse, vaid liitumislepinguga ette nähtud lepinguline kohustus, hüvitus oma turgude avamise eest.

---

[9]Vt 2018, the year of Europe. — Le blog de Thomas Piketty, 16 janvier 2018, piketty.blog.lemonde.fr/2018/01/16/2018-the-year-of-europe.

[10]Vt Péter Magyarai, 08.06.2016, Tldr.444.hu; portfolio.hu, 28.02.2017; Ruth Berschens, Sven Afhüppe, "Oettinger: Germany may have to pay more to EU". — *Handelsblatt TODAY*, 28.02.2017, www.handelsblatt.com/today/politics/handelsblatt-interview-oettinger-germany-may-have-to-pay-more-to-eu/23567142.html?ticket=ST-530889-hNb9puE2crzvSSwTmf2u-ap5.

Selleks et olukorra tõsidust ja selle seoseid eespool kirjeldatud erastamisega mõista, tasub tutvuda Šveitsi Tax Justice Network grupi 2012. aasta publikatsiooniga.[11] Selles tõdetakse, et viimase 30 aasta jooksul (1980–2010) oli maailma eri riikidest viidud maksuparadiisidesse, loomulikult rahvusriikide maksukohustustest mööda hiilides, 22 000 miljardit USA dollarit. Sellest mõistusega hoomamatust summast langes ebavõrdeliselt suur osa, umbes 1%, Ungarile, mis teeb rahaliselt 242 miljardit dollarit. Sellest rohkem raha viidi proportsionaalselt välja ainult Nigeeriast. Kuna mujalt nii suurt summat ei oleks kokku saadud, võib oletada, et see saadi Ungari privatiseeritud riigivara likviidseks muutmise teel. Sama perioodi ehk 30 aasta vältel maksis Ungari oma võlgade eest Lääne pankadele 150 miljardit dollarit intresse. Siin tuleks veel sulgudes mainida, et Ungari algne laenusumma oli 1970. aastatel 5 miljardit dollarit, millest Ungarisse jõudis vaid 1 miljard, ülejäänu kulus algusest peale intresside maksmiseks. Välisinvesteeringutena oli 30 aastaga toodud Ungarisse 100 miljardit dollarit, aga sama aja jooksul oli investeeringute kasumina viidud riigist välja 170 miljardit. Bilanss on siis 30 aastaga miinus 462 miljardit dollarit, mis vastab peaaegu kogu Ungari riigi ja eraisikute vara väärtusele.

VISEGRÁDI RIIGID ON MUUTUMAS EUROOPA ARENGUMOOTORIKS

Ungari elanikkonnast toetab 75% kuulumist Euroopa Liitu ja ka valitsus on arvamusel, et see vastab riigi huvidele, sest ainult üksteisega liidus suudetakse maailmas kaitsta Euroopa ühiseid huve. Üle 75% Ungari väliskaubandusest toimub Euroopa Liidu riikidega. Seejures tuleb mainida, et kõige tähtsam Euroopa-sisene majandustelg ei kulge enam Saksamaa ja Prantsusmaa, vaid Saksamaa ja Visegrádi grupi (V4) riikide vahel (Poola, Tšehhi, Slovakkia ja Ungari). Nende omavaheline kaubavahetus ületab ju-

[11] Vt Tax Justice Network: The Price of Offshore Revisited. James S. Henry. Tax Justice Network, July 2012, www.taxjustice.net/wp-content/uploads/2014/04/Price_of_Offshore_Revisited_120722.pdf.

ba 55% võrra Saksa-Prantsuse kaubanduskäivet. Viktor Orbán on oma kõnedes mitu korda rõhutanud, et lähima 5–10 aasta jooksul muutub see regioon Euroopa arengumootoriks, sest areng on seal tunduvalt kiirem kui nn tuum-Euroopas.

Vaatamata suurele toetusele Euroopa Liidule ei peeta üleminekut eurole Ungari valitsusringkondades lähiajal aktuaalseks. Tahetakse ära oodata, kuni Ungari jõuab arengutasemelt 75 protsendini rikkamatest riikidest, muidu hakkab ühisvaluuta ihaldatud järelejõudmist hoopis pärssima. Itaalia, Hispaania ja Kreeka pole viimasel ajal märkimisväärselt arenenud ja isegi Prantsusmaa võlakoorem on pärast euroga liitumist tõusnud 59 protsendilt 97 protsendini SKTst. Muide, valdav osa eurotsooni riikidest (kelle keskmine võlakoorem ulatub 90 protsendini SKTst) ei vasta tänapäeval riigivõla vallas Maastrichti kriteeriumidele, mis ei luba riigile rohkem kui 60 protsendilist võlakoormat. Mitmete majandusteoreetikute meelest see ongi tingitud eurost, mis on Saksamaale odav, teistele aga liiga kallis valuuta.

KOLMAS TEE

Senise majandusteooria järgi ilma kokkuhoiu- ja kärpemeetmeteta pole võimalik majandust turgutada, ilma et inflatsioon pääseks kontrolli alt. Ungaris on viimastel aastatel suudetud seda teooriate kiuste siiski teostada. Selle majandusteoreetiline tähtsus olevat nii suur, et eelmainitud "staarmajandusteadlase" Thomas Piketty meelest hakatakse seda tulevikus ülikoolideski õpetama. Pole ime, et Piketty nime esineb viimasel ajal ajakirjanduses palju vähem kui mõni aasta tagasi.

Asum punase muda poolt üle ujutatud Devecseri külas on muide praeguseks ammu uuesti üles ehitatud maailmakuulsa arhitekti Imre Makoveczi (1935–2011) plaanide järgi. Makovecz oli nn orgaanilise arhitektuuri üks väljapaistvamaid esindajaid, kes muu seas oli mõjutusi saanud 1930. aastate Ungari kirjanike algatatud liikumisest, mille üks eesmärke oli nn kolmanda tee otsimine kapitalismi ja kommunismi vahel. Makoveczi väliselt traditsioonilises, aga uut tehnoloogiat ja uusi teadmisi rakendavas arhitektuuris on tähtsal kohal maalähedane ning inim- ja kogu-

konnasõbralik keskkond, nagu ka Ungari valitsuse majanduseesmärkide keskmes on riigi mitmekesine arendamine ja rahva heaolu kasvatamine, unustamata, et heaolutunne ei teki ainult ainelistest hüvedest, vaid ka meid ümbritsevast füüsilisest ja vaimsest keskkonnast. Seda me esialgu ei tea, kas seda kolmandat teed ka leitakse, aga et Ungaris otsitakse liberaalse ehk metsiku kapitalismi asemel juba üheksandat aastat teed inimnäolise kapitalismi poole, on silmaga märgatav.

Tallinn, november 2018

URMAS BERECZKI (1957) õppis Budapesti Ülikoolis ajalugu ja keeli 1975–1983, filosoofiadoktor 1997 (Budapesti ELTE Ülikooli filosoofiateaduskond), õppinud kunsti Firenzes ja Faenzas 1988–1991. Ungari diplomaat Helsingi suursaatkonnas 1992–1996, Ungari Instituudi direktor Tallinnas 1999–2005 ja 2011–2015, Ungari suursaatkonna suursaadiku nõunik Tallinnas a-st 2019. *Akadeemias* on ta avaldanud ettekande "1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest" (2001, nr 7, lk 1355–1366).

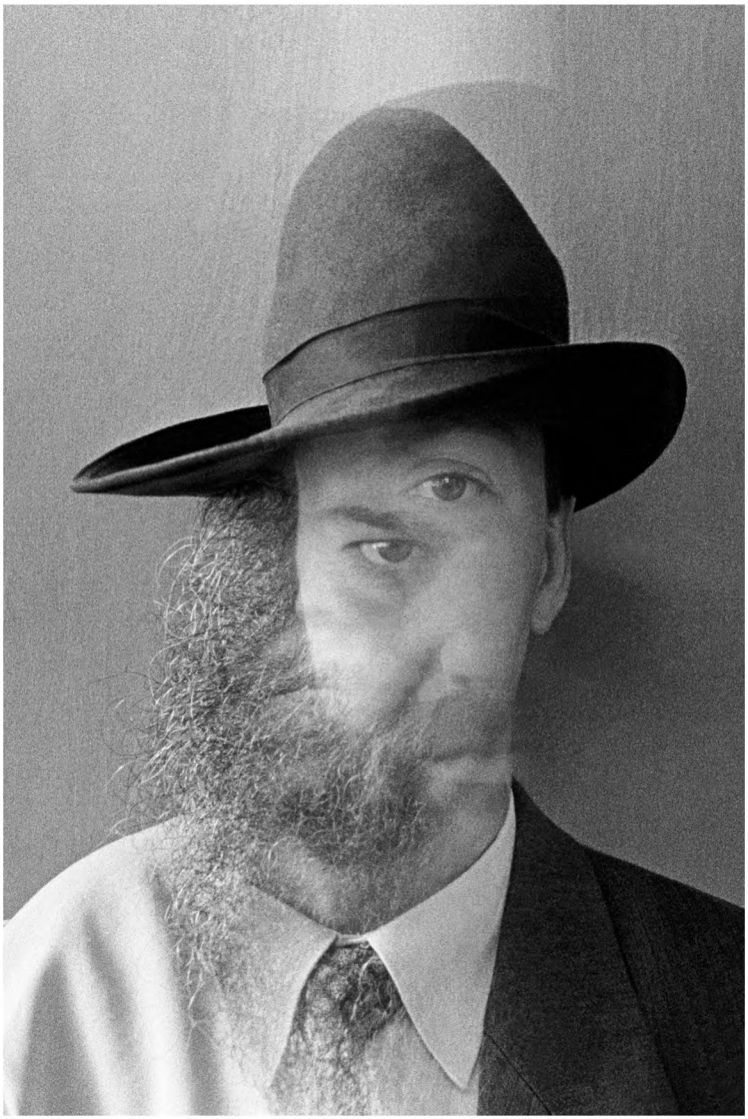

TÕNU NOORITS. Mati Moguchi *a. D.* 1984

“PÄÄSUKE”

Georg Tõnisson

Teda kutsuti “Pääsukeseks”. Kogu rood tundis teda selle nime all.

Ta oli noor, vaevalt kahekümneaastane ja tuletas enam kaunit, häbelikku tütarlast kui sõjameest meelde. Ta hallid silmad läikisid vallatult ja tuliselt ja olid kiired ja püsimata nagu noored hiired. Nägu oli värske ja valge ning huuled libedad kui ihutud koralli ehe. Ta oli habemikkude, muresnäoliste ja kortsuspalgeliste sõjameeste keskel nagu ilus ja elav tulesäde keset halli tuhahunnikut. Teda silmates tulid meelde üleelatud õndsad viivud, suveööd, ämara kuukiirte saladusliste joonistustega ülekülvatud vana pargi vaiksed, sügavad puiesteed, kauge udune mereäär ja noor, kilkav, mureta plika naer.

Ja ärarääkimata valus-hale tundmus nööris siis rinda, kiskus vägisi pisara väsinud laugele ja hing värises raskes närivas kurbtuses, nagu oleks sa midagi suurt, määratu ilusat, päiksepaistelist, täis õnne ja vaikist rõemu, igavesti kaotanud.

Ja siis tuli tagasihoidmata tung seda veikest plikapead oma rinnale tõmmata ja nutta, nutta kaua hävitatud õnnest ja kadunud, katkestatud elurõemudest...

*

Sõjavang G. Tõnisson. “Pääsuke”. — *Eesti Heale Lisaleht*, nr 20, 11. VIII 1918. Tema kaastööde hulgast sellele ajalehele valinud Mart Orav. Taasavaldamiseks on tekstis kohendatud kirjavahemärkide kasutamist.

Oli pime, niiske sügiseöö. Vastik, haisev udu ronis laisalt ja varitsevalt nagu jälk elukas üle halvatud, ülesküntud maapinna ja kiskus valusad pisarad viimaste roheliste lillede palgedele.

Vahetevahel, kui tuul rängad pilvesaod õredamaks pillas, ilmus kaugele hommikutaevale nõrk, haiglane kuuvari ja näis, nagu tormaks ta hirmsa kiirusega, katkiste pilvelooridega ümbritsetud, ära siit koledast paigast, kaugele sinna, kus õnn ja igavene ilu valitsevad ja kus mustadest surmavatest muredest ühelgi aimu ei ole.

"Pääsuke" lamas poolküljeli kaeviku seina ääres ja kuulas soldatite juttu pealt. Talle näisid need habemikud naljakad, nende jutt veider, ilmaaegne ja kõik vaielused ilma loogikata, põhjendamata ja täiesti otstarbeta olevat. Iga silmapilk võis surm tulla, kõik puruks kiskuda, hävitada ja ära lõpetada ja nemad vaidlevad tühipalja asjade üle, milledel mingit tähtsust ei ole, mis asjaolu sugugi ei muuda, kui nad nii ehk teisiti oleksid! Nad võiksid parem... Aga mida? Mis on siin ilmas parem, mis pahem, mis tähtis, mis tähtsuseta? Kas võib keegi seda kindlat piiri ära määrata, mille alla see ehk teine mõiste kuuluks? Mis ühele hea, on teisele halb ja ümberpöördult... Need habemikud elavad primitivlist elu, nii kehalist kui hingelist. Neil on võhid kõik kõrged püüdmised, mõttetarkus ja idealid. Nad elavad ainult oma lähema ümbruskonnale ja ei püüa sügavamale tungida, ei püüa katet eest ära kiskuda, et paljastada seda hirmust saladust, mille nimeks on elu, et teada saada, kust võtab algust kõik, mis oli enne ja mis saab pärast olema.

Ja nad on õnnelikud, need pealtnäha halatsemiseväärt olevused, kes iialgi teada saada ei püüa, mispärast nad siin ilmas kiratsevad, vaevlevad ja roomavad kui ussikesed, mis on see jõud, mis neid seda tegema sunnib, kust on ta võetud ja kuhu ta kaob, kui see keha, milles ta asub, ära hävitatakse? Nende lähema ümbruskonna lihtsad, veiksed huvid katavad kinni selle suure, hirmsa, halastamata surma. Kuni viimase silmapilguni elavad nad oma ümbruskonna huvidest, ja sellepärast ei tunne nad seda, mis tuleb, kõige ta terava, hirmsa halastamatusega. Aga võib olla, et see sugugi nii ei ole?... Kes võib teise üle midagi otsustada, kui ta iseennast ei tunne?...

"Pääsuke" laskis pea käte vahele vajuda ja jäi üksisilmi omaette kaeviku seina peale vaatama. Ühetasane, niiske kaevikusein tuletas talle ta oma elu meelde. Hall, ühetaoline, ainult arva mõni sügavus, kõrgem koht — need on üleelatud rõemud ja valud, noore elu veiksed ja tähtsuseta rõemud, millede väärtusetus nüüd iseäranis teravalt ilmsile tuli, nüüd, kus unistused eelolevate rõemude üle tahtmata ära auurasid ja ainult kurb ja trotsiv kahjutundmus rinda litsus, et elult nii vähe võetud, ja seegi pealiskaudselt, mitte viimase tilgani, mitte kõik, mis võtta oleks võinud...

Äkiline kõlisev-kuiv granadiplahvatus sundis "Pääsukest" mõtteid katkestama ja loomusunniliselt üles kargama. Kaevikus läks ühe silmapilguga elavaks. Keegi hüüdis kareda kähiseva healega kamandu sõnu. "Pääsuke" võttis püssi kaeviku äärelt ja katsus, kas laskevärk hästi töötab.

Kusagil hakkas järsku kuuliprits kindla, terava praginaga töötama ja läbi niiske öö kuuldus see pragin nagu parastav, tige hirvitus. Kõrgel lõhkesid tuliste kroonidena schrapnellid ja taevaalune kees kildude vihasest vilistavast vuhinast. Kaugel, kaugel haukusid tumeda mürinaga rasked suurtükid ja tabalised granadid lendasid kihvtise sisisemisega nagu rängad maod, madalaid pilvesi purustades ja lõhki käristades ja valust surma välja hingates sinna, kus inimesed maapragude vahel kramplikult küürutasid nagu haledad ussikesed ja armulist Jumalat palusid, et see nende elu hoiaks.

Nagu appikarjumine kajas äkiste sügavast pimedusest kriiskav, verest läbitungiv hurrahüüe, suurenes, läks julgemaks, lagunes laiemale ja tungis varsti koleda, metsalise hullumeelse kisana verd tarretama pannes kaugele pimedasse öösse.

"Kaevikutest välja! Tormijooksule!... Vendadele abiks!" hüüdis äkitselt keegi tugeva, mehise healega. Nagu tumedad varjud kargasid inimesed risti ette heites kaevikutest välja ja hakkasid küürutades ja püssi käes hoides kiire, krampliku jooksuga edasi tormama, pimeda öö tumedasse kurku, vastu surmale ja hukatusele.

"Pääsuke" jooksis teistega ühes.

Esimese silmapilgu kuum, pakitsev ärevus oli kadunud ja ükskõiksus täitis rinda. Kui mõni kaasjooksja äkilise liigutusega käed üle pea kokku lõi ja põlvedest veidralt nõtkudes tagaspidi kukkus, ei avaldanud see ta peale mingisugust mõju, Ta ei pannud seda lihtsalt tähelegi, ei tulnud talle seda sugugi ette, et abitult kukkumine selle olevuse viimane liigutus siinses elus oli ja sellest silmapilgust saadik talle kõik need maailma rõemud ja valud, kirglised suudlused, kevade roheline muru ja sinine taevas võhid ja võerad on...

Kiirest jooksmisest ja hullumeelsest karjumisest lõi torkav valu rindu ja tegi hingamise valusaks. “Pääsuke” vähendas sammu. Hirm oli täiesti kadunud. Ainult siis, kui läheduses granat lõhkes, laskis ta enese loomusunniliselt küüru ja pigistas oodates silmad kinni. Ainukene soov vaevas teda: mitte granadi ega püssitiku läbi surra, sest see on hirmus metsik — kui juba, siis juba kuul, veike terava otsaga, ilus läikiv kuul, mis keha mitte ära ei lõhu ega purusta, vaid veikse, sügava augukese järele jätab, millest elu verise, ilusa, läikiva lindina tasakesti välja imbub.

Madalal mäerinnakul segasid, põleva küla värisevast kumast vaevalisest valgustatud, tumedad varjukogud, nagu keerleksid tigedad öövaimud metsikus, joovastavas, kirglises tantsus, ja karjusid võikalt.

Pikaldane, korisev surmakisa ja tugev jälk võiduhõiske põimisid endid üheks elajaliseks röökimiseks, mis võimsa laenena üle välja kaugele tumeda metsani ujus, halli varitsevat udu värisema pannes ja tuksatama sundides kõike, mis elab. Ühes teistega jooksis “Pääsuke” sinna poole. Neile tulid lõõtsutades tumedad kogud vastu. Kramplikult haaras “Pääsuke” püssirauast kinni ja seadis ennast löögivalmis.

See oli asjata — vastujooksjad ei olnud vaenlased. Need olid “omad”. Raskesti lõõtsutades näitasid nad käega mäekülje poole.

“Ruttu minge sinna!... Vangi tahavad meie omasid võtta... Nad on abi juurde saanud... Ruttu!...” Üheks silmapilguks jäi “Pääsuke” peatama, nagu oleks ta kõigest sellest suurest, hirmsast ja koledast, mis ta ümber sünnib, kainelt aru saanud, siis aga surus ta hambad kõvasti kokku ja tormas jälle edasi.

Pahemalt ja paremalt poolt voolas mäeküljele tumedaid kogusid kokku, karjudes ja kätega veheldes...

"Pääsukese" ees jooksis suur laiaõlgadega mees, ja see jooks tuli imelisel kombel "Pääsukesele" tuttav ette. Palav, terav ja hirmus aimdus tuikas äkiste "Pääsukese" rinnast läbi.

Ta kiirendas sammu, et eeljooksjale järele jõuda. Äkiste kõlises midagi õige lähedal ja teravalt vuhisevad killud jooksid laiali. Märg mullapind sülgas niisket, peenikest pori laia lehvikuna kõrgele pimedusesse ja silmapilkne valgus valgustas ümbrust nagu kuri välk.

Äkiline terav valu jooksis "Pääsukesel" õlast läbi. Ta pigistas loomusunniliselt silmad kinni, tuikus ja kukkus püssi kaugele ette visates maha.

Ta tundis, kuidas õlast palav märg oja nagu uss vingerdades rinna peale ronis, seal ära terretas ja külmalt ja vastikult särgi külge puutumise juures kõdistas.

Ta pistis käe põue, tõmbas siis välja ja vaatas: sõrmed paistsid pimedas mustad olevat — veri... Ta katsus kätt liigutada. Järsk, kuri valu kiskus huuled kokku...

Ta ajas enese põlvili ja hakkas sidet sineli taskust otsima.

Nõrk hoigamine sundis teda ümber vaatama. Natuke eemal lamas tume kogu ja ohkas nõrgalt ja korisevalt.

"Pääsukese" südamest käis värin läbi — see oli sureja õhkamine, kaduva elu viimane healitsemine. Surm, kole alasti surm, kõigi tema vastikute, hirmsate peensustega ilmus äkiste ta silmade ette. Surm, hirvitav surm, kohutav, jõle ja halastamata, igavene, südameta hirmuvalitseja...

"Sõber, oled sa haavatud?" küsis "Pääsuke" ja tal hakkas häbi, et ta sureja käest nii rumalasti veel küsib.

Tume kogu hoigas vastuseks. "Pääsuke" lonksutas terve käega plaskut — plasku põhja peal loksus rõemsalt vesi.

"Kannata üks silmapilk... ma tulen sinna... ma olen ise ka haavatud..."

Ta hakkas hambaid kokku pigistades sureja poole roomama. Maa oli õhukese hallakorraga kaetud ja sooja pihu all sulasid külmetanud udukudrused ära ja hiilgasid nagu suured selged pisarad.

Kahvatanud, haiglase säraga kuu puges hirmunult pilvede vahelt välja, viskas nõrga rohelise pilgu lagedale väljale ja kattis sureja näo värisevate roheliste lapidega, ja siis näis, nagu oleksid tarretanud näomusklid pilkavale naerule kiskunud. "Pääsuke" laskis ennast terve käe peale ja vaatas surejale näosse.

Ühe silmapilgu ajas ta nagu meeletu silmad pärani, siis langes ta, unustades purustatud käe ja tulise valu õlas, nagu rabatud, surija rinnale, haaras tal käega kaela ümbert kinni armastava, kaitseva liigutusega ja karjus läbilõikavalt:

"Isa!... Armas isa!... Kuule mind, vaata mu otsa... Ma olen su Peeter!... Isa!..."

Ta silitas õrnalt sureja niiskeid juukseid ja vaatas oma suurte hallide silmadega täis lootust ja äraräakimata hirmu, kahvatanud, verega üle pritsitud näosse.

"Armas isa... Ära sure ära... Ma olen sinu juures, kust sul valutab... Ütle mulle, ma seon su haavad kinni... Isa! Oh Jumal, Jumal!"...

Sureja lõi viimast jõudu kokku võttes silmad lahti ja vaatas klaasistanud, särata pilkudega "Pääsukese" otsa.

Siis kiskus ta vereta huuled kramplikule muigele, nagu tahaks ta öelda: "Ela hästi mu poeg, ela hästi", pööras pea külje peale ja õhkas viimast korda tasase, vaevalt kuuldava ohkega.

"Pääsuke" hakkas valju kisendava healega nutma, surus oma õhetava pale surnu külmale näole, suudles tema tarretanud huuli ja eluta silmi, ja karjus hullumeelse healega ikka ühte ja sedasama:

"Armas isa... armas isa... armas isa..."

Ja kaua kajasid võikalt, paluvalt ja meeltäraheitvalt need sõnad läbi öö ja tungisid kaugelt tumeda, nõrga vastukajana kõrge, tumma ja saladuslise taeva poole.

Sügava pimeda öö sees aga lõgistas kuulipilduja verejanus raudseid hambaid, ja surm naeris pilkavalt elust lahkujate palvete ja kisendamistele vastuseks.

VELLO AGORI (a-ni 1935 Georg (Grigori) Tõnisson; ps Gori, Jorss; 20. II 1894 Pärnu – 7. X 1944 Tallinn) lõpetas Pärnu linnakooli 1912, oli kunstnik Rudolf Lepiku õpilane 1911–1913. Seejärel *Meie Tallinna Ajalehe* ja *Kilgi* toimetuse liige 1913–1915, mobiliseeriti Esimesse maailmasõtta 1915, viibis sõjavangis Danzigis Saksamaal 1915–1918, seejärel ajakirja *Meie Mats* vastutav toimetaja 1919–1920, ajalehe *Vaba Maa* karikaturist-illustraator 1920–1938, *Rahvalehe* karikaturist 1938–1940, *Noorte Hääle* karikaturist 1940–1941, Saksa vang 1941–1942, *Eesti Sõna* ja *Maa Sõna* kaastööline. Lõpetas Nõukogude repressiooni-de hirmus elu enesetapuga.

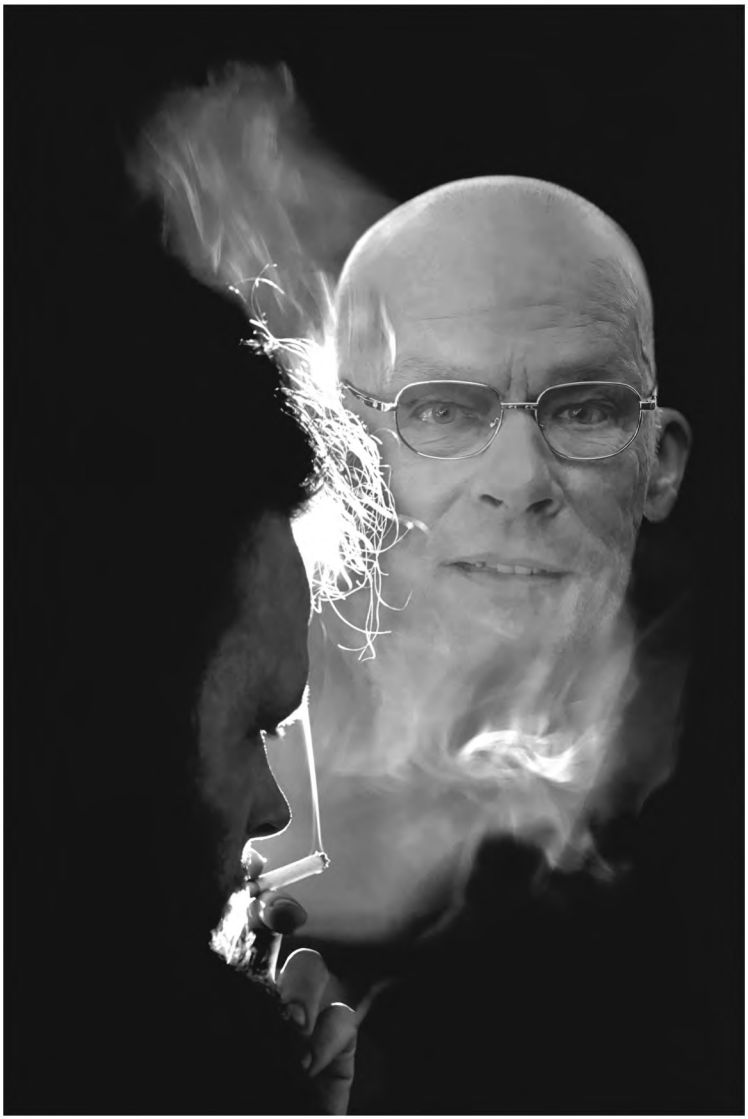

TÕNU NOORITS. Tõnn Sarv *a. D*. 1984–2014.

EESTI HEAL JA “MEIE AEG”

Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal

Mart Kuldkepp

EESTI HEAL JA “MEIE AEG” KUI AIME- JA TARBEKIRJANDUS

Poliitilise sisuga tekstid moodustasid eestikeelsest laagrikirjandusest olulisima osa, kuid peaaegu niisama tähtsal kohal olid seal kirjutised, mida võiks liigitada aime-, tarbe- või populaarteadusliku kirjanduse alla. See muidugi ei tähenda, et neis oleksid poliitilised implikatsioonid täiesti puudunud. “Meie aja” sarjas anti välja kaks saksa keele õpikut (MA 2, 9),[27] mille sisu ütleb midagi ka Saksa laagripropaganda kohta, kuid omas ajas olid need siiski eelkõige praktilised abivahendid — vähemalt selles osas langesid sõjavangidelt saksa keele õppimist nõudvate ametivõimude ja sõjavangide enda huvid kokku.

Soov sõjavangidele huvitavaid ja kasulikke teadmisi pakkuda ilmneb ka *Eesti Heales*, mille sisust hõlmab märkimisväärse

---

Algus eelmises numbris.

[27]Neist esimene ilmus 1918. aasta veebruaris (MA 1: 16) ning teine peaaegu samal ajal, kui *Eesti Heale* ilmumine 1918. aasta detsembri algul seisma pandi (EH 15).

osa üsnagi mittepoliitiline teave. Osaliselt on see ilmselt seletatav Preisi Sõjaministeeriumi eesmärgiga tutvustada sõjavange Saksa majandussaavutustega. Nii teatati *Eesti Heale* 4. augusti numbris, et kuna enamik sõjavange on varem põllutöös tegevad olnud, kavatsetakse edaspidi avaldada kirjatükke põllutööde kohta: "paljudel eestlastel on võimalik ennast Saksa täielikumate põlluharimise viisidega tutvustada, mis neile pärastpoole kasulik võib olla" (EH 19). Nii ilmusidki artiklid "Saksamaa veikeloomade pidamine sõja ajal" (EH 18), "Kunstsõnniku tähtsus maaparandamise juures" (EH 20), "Veiste puhastamisest" (EH 21) ja "Väetisained" (EH 29). Teistest praktilisematest küsimustest tutvustati toiduainete hindu Venemaal (EH 1, 13, 15) ja Ukrainas (EH 15), leivanorme mitmes Euroopa riigis (EH 13) ning eeldatavaid kaupade hindu pärast sõda (EH 28). Suur hulk artikleid oli seotud meditsiini ja tervishoiuga, sh "Vaimlise töö mõju keha peale" (EH 13), "Õhu-, valguse- ja päikesevannid" (EH 15), "Influentsa" (EH 17), "Valu ja ta vähendamine soojuse mõjul" (EH 21), "Kunstlikud käed" (EH 22), "Kuidas ennast lühikese nägemise eest hoida" (EH 26) jne.

Osa tekstidest on otseselt seotud maailmasõjaga, käsitledes sõjast osa võtnud sõdurite arvu (EH 2), suurtükituld praegusel ja endisel ajal (EH 10), püssirohu päritolu ja kasutamist (EH 15), sõjalaevastiku maksumust (EH 16) jne. Eriti suurt huvi näis *Eesti Heale* toimetus tundvat lennunduse (EH 5, 11, 22) ja side (EH 2, 10, 13, 14) vastu. Samalaadset käsitlemist leidsid aga ka mittesõjalised teemad nagu elekter majapidamises (EH 17), "[k]okku kogutud jõuud" (akumulaatorid) (EH 18) ja "[p]äikese jõu abil käimapandavad masinad" (EH 30). Peale püssirohu päritolu võeti luubi alla ihukatete tekkimine (EH 11), kauplemise ja raha tekkimine (EH 15), sängi päritolu (EH 20), aedlinnad (EH 25–26), siidiusside kasvatamine (EH 28), loomade kodustamine (EH 32), linakasvatamise ajalugu (EH 34) jne.

Tundub, et raamatu- ja trükikaupmees Karlsonil oli erihuvi trükikunsti ja paberi vastu. Vastavate artikliteemade hulka kuuluvad paberist piimapudelid (EH 9), trükikunst Hiinamaal ja Jaapanis (EH 14), paberi ajalugu (EH 16), "[p]uupaberi ülesleidmine" (EH 22), riidetrükkimine (EH 32) ja ajalehepaber (EH 34).

Teine sari pikemaid artikleid tutvustas mitmesuguseid toiduaineid ja saadusi: "Heeringas" (EH 12), "Mais" (EH 17), "Ernes" (EH 19), "Keedusool" (EH 20), "Meie igapäevane leib" (EH 27), "Heeringapüük" (EH 30), "Riis" (EH 31), "Tubakas" (EH 34). Osa kirjutisi käsitles muid huvitavaid küsimusi nagu "Mis on milliard?" (EH 11), "Kui kaua võib inimene vee alla jääda?" (EH 11), "Kui palju inimesi võiksivad maakera peal elada?" (EH 15), "Kas võib käekirjast inimese iseloomu ära tunda?" (EH 21) jm.

Omaette mahuka kategooria moodustasid ülevaated eri maadest ja rahvastest; nende seas Valgevene (EH 4), Siber (EH 7), Ukraina (EH 8), Soome (EH 12), Iirimaa (EH 13), Austria-Ungari (EH 20), Island (EH 21), Türgi (EH 23), Egiptus (EH 26), Jaapan (EH 28), Uus-Meremaa (EH 29). Artiklites "Venemaa 19. aastasajal" (EH 4), "Venemaa põlluasjandus" (EH 8) ja "Venemaa kapitalistline edenemine" (EH 11) oli juttu ka Venemaa majandusloost. Lõpuks on märkimisväärne, et eesti sõjavangidele peeti vajalikuks tutvustada soome-ugri rahvaid: samojeede (EH 13), tšeremisse (marisid) (EH 17), liivlasi (EH 20) ja Venemaa karjalasi (EH 33).

ILUKIRJANDUS *EESTI HEALE* JA "MEIE AJA" VEERGUDEL

Välja arvatud album *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18* (MA 1) ning kaks saksa keele õpikut, käsitlesid kõik "Meie aja" brošüürid (peamiselt Saksa) poliitikat, geograafiat, majandust ja ajalugu.[28] Nii nagu teistes omaaegsetes ajalehtedes, avaldati aga ka *Eesti Heales* korrapäraselt jutte ja luuletusi, mille valik sõltus ilmselt nii tekstide kättesaadavusest kui ka toimetajate maitse-eelistustest. Samuti avaldati teataval määral sõjavangide omaloomingut.

[28]See on märkimisväärne, sest venekeelses "Rodnaja Retši" sarjas, millest "Meie aja" anded olid tõlgitud, oli sama tähtsal kohal ilukirjandus (Goethe, Schiller, Lessing, Tšehhov, Turgenev, Gorki, Aleksei ja Lev Tolstoi jt).

Proosakirjanduse osas domineerivad konkurentsitult Vene autorite loomingu tõlked: läbi kümne numbri ilmus Nikolai Gogoli jutustus "Jõulu ööl" (EH 1–10), samuti avaldati Anton Tšehhovi följetonid "Nurja läinud" (EH 11), "Luts" (EH 12) ja "Kõnemees" (EH 16) ning Vladimir Korolenko "Tulukesed" (EH 1) ja Maksim Gorki "Väljaviimine" (EH 14). Mitme tekstiga on esindatud ka Soome kirjandus: Juhani Aho "Uusmaa" (EH 13), "Kanna oma risti" (EH 24) ja "Mu tundmused" (EH 27) ning Pietari Päivärinta "Nõid" (EH 30). Saksakeelse kirjanduse tõlgetest leidub kaks proosapala: Peter Roseggeri "Ankrott ja ta Haani" (EH 21) ning "Pusteli kolm lööki" (EH 29). Norra kirjandust esindab Bjørnstjerne Bjørnsoni "Isa" (EH 33).

Kvaliteetkirjanduse kõrval avaldati ka kergemakaalulist lugemismaterjali ja salonginovelle: Henry Falki "Pärandus" (EH 18), O. S. Mardeni "Julgus" (EH 25–26) ning märkimata autorsusega "Saatuse pilge" (EH 17), "Veidrad paberirahad" (EH 19), "Mereröövli aed" (EH 32) ja "Milles peitub õnn" (EH 33). Omaette kategooria moodustasid rahvalikud muinasjutud ja pajatused: "Hall hobune. Ungari muinasjutt" (EH 23), "Arablaste heldus" (EH 27), "Türgi rahva naljajutukesed" (EH 27), "Unustatud. Ungria jutuke" (EH 28), "Vale viis kopikut. Jutustus Poola juutide elust" (EH 31), "Köstri rotikihvt. Soome jutuke" (EH 34).

Luulet avaldati ainult eesti autoritelt: katked *Kalevipojast* (MA 1: 5–7), Hans Pöögelmanni "Puid pillun küdevasse ahju" (MA 1: 14–15), K. A. Hermanni "Kevade laul" (autor märkimata, EH 8), Reinhold Kamseni "Murede maa" (autor märkimata, EH 9), Georg Eduard Luiga "Vaenulik saatus" (EH 10), Anna Haava "Mu süda usub" (EH 11), Marie Heibergi "Kartuliväljal" (EH 13) ja Ado Grenzsteini "Mõttesalmid" (EH 15).

Ainus sõjavangist kaastööline *Eesti Healele* oli aastatel 1915–1918 Danzigi lähedal vangilaagris viibinud Grigori (Georg) Tõnisson (1894–1944), kunstnikunimega Gori. Tõnissonilt ilmus *Eesti Heales* mitu luuletust: "Tõuseb koit" (EH 14), "Jaani ööl" (EH 16), "Laine" (EH 17) ja "Aeroplanide võitlus" (EH 23) ning novellid "Abikaasad" (EH 15), "Pääsuke" (EH 20), "Jumalaga jätmine. Pildike elust" (EH 22), "Võitja" (EH 34) ning võimalik, et ka "Tema käsi. Pildike Austria rahva elust" (autor mär-

kimata, EH 26). Tõnissoni följeton "Jumalaga jätmine. Pildike elust" oli neist ainus otseselt laagrikogemust kajastav kaastöö, rääkides sõjavangide koju Venemaale saatmisest. Ilmselt isiklikel kogemustel Vene sõjaväest põhinevad ka "Pääsuke", novell õrnahingelisest sõdurist, ning sõdurite maadlusmatši kujutav "Võitja".

Teiste sõjavangide omaloomingust ilmus vaid A. Ivani sentimentalistlik-eepiline luuletus "Linda nutab" ("Linda nutab, leski kaebab, / valab valus pisaraid; / Taara tammikutes ohkab, / ägab, rind täis muresid" (EH 15)). Kirjavastuste rubriigis paluti A. Ivanil luuletusi mitte enam saata. Ka sõjavang J. Kl-mannile anti teada, et tema saadetud luuletus on avaldamiseks liiga nõrk (EH 19).

LAAGRIKIRJANDUSE VASTUVÕTT JA SUHTLUS SÕJAVANGIDEGA

Eestikeelse laagrikirjanduse retseptsioonist on vähe teada. Siiski ulatus *Eesti Heale* trükiarv Hindrik Prantsu andmetel kuni 3000 eksemplarini (Prants 1918a), mis tähendas, et ajaleht võis vähemalt teoreetiliselt jõuda märkimisväärse osani eesti sõjavangidest. Vangilaagrites levitati üleskutseid eestlastest sõjavangide nimede ja aadresside saamiseks[29] ning ka lehes endas trükiti tellimisjuhiseid (EH 1, 7).

Ametivõimud siiski rahul ei olnud. 5. aprillil 1918. aastal kirjutas Preisi Sõjaministeerium, et eesti, läti ja leedu sõjavangide poolt emakeelsete ajalehtede tellimist on halbade postitingimuste ja teadmatuse tõttu seni ainult harva ette tulnud.[30] XII ja XIX armeekorpuse vastutusala (Saksimaa) vangilaagritesse tellitud ajalehtede tabel 1918. a juuli algusest näitab, et *Eesti Healel* oli Königsbrucki vangilaagris ainult üks tellija ja Chemnitzis 20, samas kui kuues ülejäänud laagris tellijaid ei olnud (Doegen 1921: 144).

[29]RA, ERA.2124.3.1085 Juhan Randaru (end. Baranov).

[30]SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, l. 274460, Sõjaministeeriumi ringkiri 4197.2.18 U. K. D. R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 5.04.1918.

Juuli lõpul toimunud Preisi Sõjaministeeriumi nõupidamisel rõhutati taas, et ajalehtede, brošüürisarjade ja raamatute vahendamisele ning raamatukogude asutamisele tuleb pöörata eriti suurt tähelepanu. Tingimata oli vaja suuremat rahalist toetust, et võimaldada rohkem ja paremaid kaastöölisi; senised puudused tuli kirjutada asjaosaliste vähesuse ja postitsensuuri kogenematuse arvele.[31] Seejuures polnud *Eesti Heal* muidugi ainuke vangidele lubatud eestikeelne ajaleht. 22. septembril teatas Preisi Sõjaministeerium, et lubatud on ka Tallinnas ilmuvad *Maaliit* ja *Ristirahva Pühapäevaleht*.[32] Mõlema tellimise kohta anti *Eesti Heales* infot (EH 19) või tehti neile reklaami (EH 24, 26, 32). Veidi hiljem lisandus veel *Tallinna Teataja* (EH 32).

Sõjavangide mälestustes esineb eestikeelne laagrikirjandus harva. Küll aga mainib sõjavang Joosep Allikas oma päevaraamatus *Russki Vestniku* lugemist (Allikas 2015 [1917]: 756) ning Eduard Grossschmidt kaebab mälestustes, et "[o]makeelseist ajalehist saavad venelased aga lugeda ainult saksa valitsuse kulu ja kirjadega Berliinis väljaantavat "Russki Vestnik'ku", mida topitakse pooliti sunniviisil kaela" (1936: 118–119). Sõdur Mihkel Kaur seevastu tundis rindel leitud venekeelse *Nedelja* lugemisest suurt rõõmu, "sest meie oma valitsuse poolt me mingit lugemise materjali ei saanud [---] [m]eid peeti siin täiesti nagu kotis" (Kaur 2015 [1939]: 537).

Mõned teated *Eesti Heale* ja "Meie aja" kohta siiski leiduvad. Sõjavang Hans Krüppelmann kuulis *Eesti Healest* esimest korda 25. augustil ning andis septembri algul sisse proovinumbri tellimuse.[33] Hindrik Prants nägi *Eesti Healt* samuti augustikuus Heidelbergis Tõnis Sihveri nimelise sõjavangi käes, kes oli rõõmus, et lehe kaudu nüüd omastele teateid anda saab (Prants 1918a). Sõjavang Jüri Uustalu sai "esimese portsjoni Eesti Healt

[31] SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D. R. O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.6.18.

[32] Hauptstaatsarchiv Stuttgart, M 1/6, Bü 1429, Sõjaministeeriumi ringkiri 2757/8.18. U. K. Lesestoff für Kriegsgefangene, 22.09.1918.

[33] Hans Krüppelmanni mälestused: jaakjuske.blogspot.co.uk/2008/02/eile-sin-esimest-korda-koeraliha.html (18.12.2018).

Berliinist" 17. oktoobril.[34] Veel mõni endine sõjavang mainib, et "[v]angidele jägati ka mingisuguseid eestikeelseid raamatuid"[35] ning "õpetati [---] Saksa kielt, nii vangilaagrites, kui ka põllutööl oleku ajal raamatukesest — Saksa keele kool sõjavangidele — kuid seda nii vähe, et keegi, kes ennem ei mõistnud, ei saanudki äraõppida".[36]

Eesti Heale toimetuse suhtluskanal sõjavangidest lugejaskonnaga oli kirjavastuste rubriik, kust tuleb välja see, missuguste küsimustega toimetuse poole pöörduti. Näiteks teatas toimetus sõjavangidele, et eestikeelseid raamatuid pole Saksamaal saada, kuid neid katsutakse Tallinnast muretseda (EH 6), andis vastuseid järelepärimistele "Meie aja" sarjas ilmunud saksa keele õpikute kohta (EH 15, 33) ning jagas soovitusi edasiseks saksa keele õppimiseks (EH 6). Korduvalt seletati, et ajaleht saadetakse sõjavangidele tasuta ja raha selle eest ei taheta (EH 7, 14, 15, 17).

Suurem osa vastuseid puudutas siiski Saksamaal viibimise praktilisi asjaolusid, kodumaale tagasipöördumist või Saksamaale jäämist. Neil, kes polnud kodumaalt kaua aega sõnumeid saanud, soovitati kirjutada uuesti ja eesti keeles (EH 19, 20); teatati, et vendasid on võimalik palve peale ühisele töökohale paigutada (EH 19) ning kinnitati, et vangid võivad kodumaale tagasi pöördudes isiklikud asjad kaasa võtta (EH 20). Seda, kas Eesti- ja Liivimaa elanikud tohivad pärast sõda Venemaale välja rännata, pidi otsustama iseseisvaks kuulutatud Eesti- ja Liivimaa valitsus (EH 6), Saksa alamaks saamiseks tuli aga esialgu pöörduda palvega laagri komandandi poole (EH 18). Sellest ei võinud juttugi olla, et "Saksamaa valitsuse all seisvate endiste Vene maaosade elanikud sunnitud võiksivad saada, peale sõja Vene riigi piiresse väljarändama" (EH 6).

---

[34]RA, ERA.2124.3.1613, l. 23. Jüri Uustalu mälestused. — Jüri Uustalult on säilinud ka 1967. aastal kirja pandud käsikirjalised mälestused "Soldatina tsaari sõjaväes" (11 masinakirjalehekülge), vt www.ester.ee/record=b1874356*est.

[35]RA, ERA.2124.3.1333, l. 8. Anton Sirp'i mälestused.

[36]RA, ERA.2124.3.1136, l. 6. Johan Rohtla (end. Rosenthal) mälestused.

Pikema pöördumisega esineti koju pääsemise küsimuses. Ehkki Brest-Litovski rahulepingu sõlmimise järel olevat sõjavangide vahetamise küsimus "iseäranis päevakorrale võetud", olid sellega seotud suured praktilised takistused: Saksamaa endised vastased olid oma sisemise korra jaluleseadmisega ametis ning transpordiküsimust oli raske lahendada. Ka Saksamaal olid raskused suured, sest seal olevate sõjavangide arv "palju suurem on, kui eelnimetatud maades" ning ka seal tekitab transport raskusi, "sest et kõik jõuud praegu lääne piirile on koondatud, kus võitlus Saksa rahva elu ja olemise eest käimas on". Seetõttu olid kõik sõjavangid kohustatud kuni kodusaatmiseni oma kohale jääma (EH 8, vt ka EH 6).

Samuti käsitleti pikemalt "kahte tähtsat küsimust": "Kas meie võime siia jääda ja kas meie tohime siin abielusse astuda". *Eesti Heal* oli välja uurinud, et vastavad soovid saab täita, kui sõjavang pole suuremaid karistusi kandnud ja tema amet "kusagil majanduslises ettevõttes võrdlemisi pikaajalise lepingu läbi kindlustatud on". Samuti oli tingimuseks, et "sõjavangilt ta mineviku põhjal niihästi poliitilist kui ka kõlblist laitmata ülespidamist Saksa riigis võib oodata". Abielluda tohtis ainult siis, kui oli luba kauemaks Saksamaale jääda (EH 21).

Viimases numbris, kus teatati ajalehe ilmumise lõpetamisest, hoiatati sõjavange uuesti, et keegi omal käel koju sõitma ei hakkaks. Ühtlasi avaldas *Eesti Heale* toimetus lootust, et "[k]ui meil võimalik on olnud, Eesti sõjavangide saatust Eesti Heale abil vähe rõemsamaks muuta, siis jääb meile meie tööst armas mälestus ja tunne järele" ning soovis sõjavangidele head reisi kodumaale, kus "ootab teid kõigist kütketest vabanenud Eesti Vabariik" (EH 34).

KOKKUVÕTTEKS

Tuhandete Esimese maailmasõja ajal Saksamaal sõjavangis viibinud eestlaste saatusest on teada väga vähe. Seni peaaegu tundmatu on olnud ka nendele mõeldud laagrikirjandus: kord nädalas ilmunud ajaleht *Eesti Heal* ja üheksa andega, suuremalt jaolt vene keelest tõlgitud brošüürisari "Meie aeg". Käesolevas artiklis on nende väljaannete ilmumisasjaoludest, sisust ja vastuvõtust püü-

tud anda nii üksikasjalik ja mitmekülgne pilt, kui allikate kehvavõitu olukord seda praegu lubab.

Ilmselt Berliinis elanud eesti sotsiaaldemokraadi Friedrich Karlsoni toimetatud ja Preisi Sõjaministeeriumi rahaga trükitud väljaanded olid Saksa propaganda tööriistad; osa küünilisest eraldamis- ja erikohtlemispoliitikast, mille peamine eesmärk oli eesti sõjavange saksasõbralikumaks muuta. Võib aga ka arvata, et samal ajal pakkusid *Eesti Heal* ja "Meie aeg" sõjavangidele ka teretulnud kontakti kodumaa ja emakeelega, ning mingil määral isegi kasulikku infot või meelelahutust, sest sugugi mitte kõiki ilmunud tekste ei saa pidada otseselt propagandistlikuks. Hindrik Prants juhtis tähelepanu, et *Eesti Heal* "päris puhtas ja õiges eesti keeles ilmub, mõndapidi paremas, kui seda mitmetes kodumaa ajalehtede kirjastustes näha" (Prants 1918a). Vahest oli seegi juba väärtus omaette.

Korralikule keelekasutusele vaatamata oli "eesti" laagrikirjandusega tegemist suures osas ainult tinglikult, sest avaldatud materjalil olid otsesed sugulussidemed teistele Vene sõjavangidele mõeldud propagandaga, mida mh iseloomustasid üsnagi positiivne kuvand Venemaast ning järelejätmatu kriitika Venemaa liitlaste kohta. Siiski leidus ka otseselt eestlastele suunatud poliitilise sisuga tekste, mis seadsid eesmärgiks Eesti ala eraldamise Venemaa alt ning esitasid visiooni tuleviku Eestist kui puhvertsoonist ja kaubandussõlmest Saksamaa, Venemaa ja Soome vahel. Viimastes numbrites, mille ilmumise ajaks oli Saksamaal puhkenud revolutsioon ja sõjakaotus juba käega katsuda, muutus Saksa sõjatsensuuri alt vabanenud *Eesti Heal* sisult peaaegu tavaliseks Eesti ajaleheks, mis tõi teateid kodumaal valitsevatest rasketest oludest ning rahvuslike riigivalitsusinstitutsioonide töö taasalustamisest.

Raske on kindlaks teha, kui tõhusaks võis Saksa trükipropagandat pidada või mida eesti sõjavangid sellest üleüldse arvasid — säilinud allikate põhjal ei jää muljet, nagu seda oleks kuigi laialdaselt loetud, sest päevikutes ja mälestustes on laagrikirjandusest juttu harva. Näib, et Saksa sõjakaotusele järgnenud segadustes vajusid vastavad püüdlused täiesti unustusehõlma. Juba 1918. aasta hilissügisel ja talvel algas põgenenud või revolutsiooniliste Saksa sõdurite poolt vabastatud Vene sõjavangide val-

gumine ida suunas. Neist paljud, sh kahtlemata ka eestlasi, hukkusid teel. Järgmise aasta suvel sai alguse juba organiseeritum Eesti Vabariigi välisesindajate tegevus veel Saksamaal ja Austrias viibivate meeste kodumaale toimetamiseks (Veiler 1919). Viimased sõjavangid jõudsid Eestisse tagasi 1920. aastate algul.

Artikkel on osa Tartu Ülikooli rahastatavast baasfinantseerimisprojektist PHVAJ16908 "Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil".

LISA 1

Ajalehe *Eesti Heal* ilmumisandmed (1918)

EH 1, kolmapäev, 27. II; **EH 2**, reede, 8. III; **EH 3**, reede, 15. III; **EH 4**, reede, 22. III; **EH 5**, reede, 5. IV; **EH 6**, reede, 12. IV; **EH 7**, pühapäev, 21. IV [siit edasi ilmusid ka kõik järgmised numbrid pühapäeval]; **EH 8**, 28. IV; **EH 9**, 5. V; **EH 10**, 12. V; **EH 11**, 19. V; **EH 12**, 26. V; **EH 13**, 2. VI; **EH 14**, 16. VI; **EH 15**, 30. VI; **EH 16**, 14. VII; **EH 17**, 21. VII; **EH 18**, 28. VII; **EH 19**, 4. VIII; **EH 20**, 11. VIII; **EH 21**, 18. VIII; **EH 22**, 1. IX; **EH 23**, 8. IX; **EH 24**, 15. IX; **EH 25**, 22. IX; **EH 26**, 6. X; **EH 27**, 13. X; **EH 28**, 20. X; **EH 29**, 27. X; **EH 30**, 5. XI; **EH 31**, 10. XI; **EH 32**, 17. XI; **EH 33**, 23. XI; **EH 34**, 1. XII.

LISA 2

Brošüürisarja "Meie aeg" ilmumisandmed (1918)

MA 1 *Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917–18.* Berlin-Steglitz: Kultur, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 16 lk.

Autor märkimata. Sisu: "Rahu maa peal!" (lk 1); "Soovid uuesse aastasse ja ajajärgusse astudes" (lk 2–4); "Eestirahva minevik ja tulevik (Dr. Fr. R. Kreutzwaldi "Kalevipoja" valgusel)" (lk 5–7); "Mida Saksamaa vaenlased enne sõda kirjutasivad" (lk 8–9); "Kaupmehe tuleviku ülesanded" (lk 10–11); "Mineviku mälestused" (lk 12–15); teade *Eesti Heale* ilmuma hakkamisest (lk 16).

MA 2 *Saksa keele algõpetus: Deutsche Sprachfibel für Esten.* Berlin-Steglitz: Kultur, 1918 (Berlin: Arthur Löbe?). 32 lk.

Autor märkimata. Sisu: "Tähestik ja väljarääkimine" (lk 3–5), "Saksa kirjatähed" (lk 5–6), "Nimesõna ja artikel" (lk 6–7), "Õpitükid" (lk 7–9), "Kõned — Gespräche" (lk 10–32).

MA 3 A. Orlowski [= Arthur Luther]. *Saksa keiserriik*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 32 lk.

Tõlgitud raamatust А. Л. Орловский, *Германская империя*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 44 lk.

MA 4 Sergei Metsch. *Saksamaa*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 22 lk.

Tõlgitud raamatust Сергей Метч. *Германия*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1915. 2. исправленное издание. 56 lk.

MA 5 N. Suhanow. *Kuidas maailmasõda tekkis*. Berliinis: Eesti Heal, 1918 (Berlin: A. Löbe). 48 lk.

Tõlgitud raamatust Николай Суханов, *Происхождение мировой войны*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1916. 84 lk.

MA 6 W. Nikolski [= Arthur Luther]. *Saksamaa põlluasjandus*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 30 lk.

Tõlgitud raamatust В. Никольский, *Сельское хозяйство в Германии*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 36 lk.

MA 7 K. Petrow. *Iirimaa*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 40 lk.

Tõlgitud raamatust К. Петров, *Ирландия*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1916. 52 lk.

MA 8 L. Drosdow [= Arthur Luther]. *Saksamaa majanduslised jõuud*. Berlin: Eesti Heal, 1918 (Berlin: Arthur Löbe). 40 lk.

Tõlgitud raamatust Л. Дроздов, *Экономические силы Германии*. Москва [tegelikult Berliin]: Родная Речь, 1917. 56 lk.

MA 9 *Saksa keele kool sõjawangidele: grammatika. Kõned. Sõnastik: Deutscher Sprachführer für estnische Kriegsgefangene)*. Berlin: Eesti Heal, 1918 ([Berlin]: M. Schmersow). 96 lk.

Autor märkimata. Sisu: "Lühikene Saksa keele grammatika" (lk 1–20), "Gespräche. Kõned" (lk 21–46), "Lesestücke. Lugemise tükid" (lk 47–62), "Saksa-Eesti sõnastik" (lk 63–92), "Kõige tarvilisemad reeglivastased ajasõnad" (lk 92–96).

Digiteerituna on nr 1–8 leitavad: www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud?id=8798.

Kirjandus

A l l i k a s, Joosep 2015 [1917]. Päevaraamat. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eestlased ilmasõjas: Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 683–785

B ö h m e 1918 = Беме Э. П. (сост.). *Русская хрестоматия: Книга для изучения родного языка и первая ступень в литературу.* Берлин: т-во И. П. Ладыжникова

D o e g e n, Wilhelm 1921. *Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*. (Kriegsgefangene Völker, Bd. 1.) 6. Aufl. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft

E s s e, Liisi 2016. *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: Sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 38.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

F. R., J. O. 1940. Karlson, Friedrich Karl Gustav. — Hans Kruus, Jaan Olvet, Peeter Tarvel (toim.). *Eesti biograafiline leksikon: Täienduskõide*. Tartu: Loodus, lk 122

G l e b o v 2010 = Глебов Сергей. *Евразийство между империей и модерном: История в документах.* (Новые границы.) Москва: Новое издательство

G r a t z 2016 = Кратц Готтфрид. Артур Лютер и его русские псевдонимы. — Шруба Манфред, Коростелев Олег (сост.). *Псевдонимы русского зарубежъя.* Москва: Новое литературное обозрение, с. 190–206

G r o s s c h m i d t, Eduard 1936. *Sõjavangis: Elamusi Vene laguneval rindel, Saksa vangilaagreis ja punaväes*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus

H a s s e l b l a t t, Cornelius 2006. *Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin—New York: Walter De Gruyter. (Eesti k: *Eesti kirjanduse ajalugu*. (Heuremata: humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn—Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016)

J. L. 1918. Eesti vangide elust Saksamaal.... — *Ristirahva Pühhapäevaleht*, nr 23, 8. VIII, lk 90

K a t k o v, George 1968. German political intervention in Russia during World War I. — Richard Pipes (ed.). *Revolutionary Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 63–88

K a u r, Mihkel 2015 [1939]. Mälestusi maailmasõja päevilt 1914–1917. — Tõnu Tannberg (koost.). *Eestlased ilmasõjas: Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 503–581

K l e i s, Richard (toim.) 1932. *Eesti avalikud tegelased: Eluloolisi andmeid*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

K o l o n i t s k i 1996 = Колоницкий Борис. Берлинская газета "Русский вестник" (1915–1919 гг.). — *Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: Сборник научных трудов*, Вып. 8. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, с. 132–143

K u l d k e p p, Mart 2013. Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse sünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3, lk 321–374

K u l d k e p p, Mart 2015. Pastorisierung ja propaganda 1915: Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. — *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 5. (11.) kd, lk 141–163

K u l d k e p p, Mart 2018. Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 60–74

L a a m a n, Eduard 1964. *Eesti iseseisvuse sünd*. 2. tr. Stockholm: Vaba Eesti

M a r t n a, Mihkel 1930. 1918–19 päevaraamatust. — *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. II köide: *Vabadussõda 1918–1920*. Tallinn: K.-Ü. "Rahvaülikooli" kirjastus, lk 327–350

N a g o r n a j a, Oxana 2010. Des Kaisers Fünfte Kolonne?: Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922). — *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Bd. 58, Nr. 2, S. 181–206

P r a n t s, Hindrik 1918a. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Ristirahva Pühhapäevaleht*, nr 35, 31. X, lk 136

P r a n t s, Hindrik 1918b. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Ristirahva Pühhapäevaleht*, nr 36, 7. XI, lk 139–140

P r a n t s, Hindrik 1918c. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal. — *Tallinna Päevaleht*, nr 114, 30. X, lk 7

P ö p p i n g h e g e, Rainer 2006. *Im Lager unbesiegt: deutsche, englische und französische Kriegsgefangenen-Zeitungen im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext

R i c h a r d E s b e r g 1923. — *Eesti Majandus*, nr 2 (15), lk 225

S e n n, Alfred Erich 1971. *The Russian Revolution in Switzerland 1914–1917*. Madison: The University of Wisconsin Press

S t e p p a n, Christian 2014. The camp newspaper *Nedelja* as a reflection of the experience of Russian prisoners of war in Austria-Hungary. — Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani (eds.). *Other Fronts, Other Wars?: First World War Studies on the Eve of the Centennial.* (History of warfare, V. 100.) Leiden—Boston: Brill, pp. 167–194

T u g l a s, Friedebert 1940. Tuhat üheksasada viies aasta: Mälestusi. — *Looming*, nr 8, lk 593–626

V e i l e r, Aleksander 1919. Eesti sõjavangid Saksamaal. — *Vaba Maa*, nr 285, 29. XII, lk 2

W a n g e r t, Stefan 1920. Die Zeitungen der orientalischen und kaukasischen Kriegsgefangenen in Deutschland. — *Der Neue Orient: Halbmonatsschrift für das politische, wirtschaftliche und geistige Leben im gesamten Osten*, Bd. 7, S. 220–221

MART KULDKEPP (1983) on lõpetanud Tartu Ülikooli skandinavistika bakalaureuseõppe Skandinaavia keelte ja kultuuride alal 2006 ning magistriõppe 2010, filosoofiamagister 2010, filosoofiadoktor 2014. TÜ filosoofiateaduskonna maailma keelte ja kultuuride kolledži germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi skandinavistika osakonna õppeülesannete täitja 2007–2011, assistent 2011–2014, nooremteadur ja teadur 2014–2015, Londoni University College'i Skandinaavia uuringute osakonna / Euroopa sotsiaalsete ja poliitiliste uuringute osakonna Skandinaavia nüüdisajaloo lektor 2015–2018, Skandinaavia ajaloo ja poliitika abiprofessor a-st 2018. *Akadeemias* on avaldanud artiklid "Kaks majorit kahel pool Läänemerd: Väljaöeldu ja väljamõeldu Carl Axel Mothanderi romaanis *President*" (2014, nr 2, lk 235–269) ja "Franchi sõbrad ja mõrvarid: Einar Lundborgi mälestused teenistusest Rootsi Korpuses" (2017, nr 8, lk 1493–1499) ning tõlked Ulfrid Neumanni artiklist "Vastutusstruktuuride muutumisest teaduslik-tehniliste edusammude tingimustes" (2008, nr 1, lk 63–80), Kurt Schmolleri artiklist "Karistusõiguse roll eetiliselt vaieldavates valdkondades" (2011, nr 6, lk 1095–1122), Carl Mothanderi romaanist "President: Ühe veretu revolutsiooni lugu. (Katkend)" (2014, nr 7, lk 195–233) ja Einar Lundborgi käsikirjast "Rootsi Korpusega Eesti Vabadussõjas" (2017, nr 8, lk 1427–1493).

OÙ EST ÇA, AMM EERIKA?

Toomas Kiho

Amm Eerika, suur sõnn sa jõõr!
Nii võimas oled sa!
Ei teisi mina liike tea
see suure laia ilma peal,
kes muu nii võimas oleks ka
kui sa, mu... *Où est ça*!

Su tore rind mind imetand
ja süles kasvatand.
Sind tänan siiralt, alasti,
nii jään sul truuiks surmani!
Ei iial unusta mind sa —
nii usun, *où est ça*!

Sa nagu jumal valvaku,
mu armsam Eerika!
Sa oled minu kaitseja!
Koos võime roojast karista',
kes iial ette satub ka
meil', kallis, *où est ça*!

TÕNU NOORITS. Mati Milius *a. D.* 1984

ÜHEST KEELEKÕNELUSEST

Jaapanlase ja küsija vahel

Martin Heidegger

Tõlkinud Janar Mihkelsaar

J: Teie tunnete krahv Shūzō Kukit.* Ta õppis mitu aastat teie juures.

K: Krahv Kukile mõtlen tihti tagasi.

J: Ta suri nii vara. Tema õpetaja Nishida** pühendas talle epitaafi, mille kallal ta töötas sügavast austusest oma õpilase vastu rohkem kui aasta.

K: Minu suureks rõõmuks on mul foto Kuki hauast ja salust, kus see asetseb.***

Aus einem Gespräch von der Sprache: Zwischen einem Japaner und einem Fragenden. — Martin Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*. Esmakordselt ilmunud: Verlag Günther Neske, Pfullingen, 1959. *Gesamtausgabe*, Band 12. Herausgegeben von Friedrich-Wilhelm von Herrmann. Vittorio Klostermann GmbH, Frankfurt am Main, 1985, S. 79–146.

©1959 Klett-Cotta — J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, Stuttgart.

Avaldame kirjastuse Klett-Cotta loal.

*Shūzō Kuki (1888–1941), Jaapani filosoof, alates 1934 Kyōto Ülikooli professor. *Toim.*

**Kitarō Nishida (1870–1945), Jaapani filosoof, Kyōto koolkonna rajaja. *Toim.*

***Kuki on maetud Hōnen-ini budistlikku templisse Kyōtos, ta hauakivil on stroof Goethe "Ränduri öölaulust". *Toim.*

J: Ma tunnen templiaeda Kyōtos. Külastame koos paljude sõpradega tihti seda hauakivi. Selle aia rajas 12. sajandi lõpus preester Hōnen tookordse keisrilinna Kyōto idapoolsele künkale meeliskelu [*Besinnung*] ja süvenemise kohana.

K: Nii on see templisalu seega sobiv koht varalahkunule.

J: Kogu tema meeliskelu on siiski pühendatud sellele, mida jaapanlased nimetavad *iki*'ks.

K: Seda, mida ütleb see sõna, suutsin ma kõneluses Kukiga aimata alati üksnes ähmaselt.

J: Hiljem, Euroopast tagasipöördumise järel pidas krahv Kuki Kyōtos loenguid Jaapani kunsti ja luule esteetikast. Need on ilmunud raamatuna. Ta üritab seal käsitleda Jaapani kunsti olemust euroopaliku esteetika toel.

K: Aga kas meie tohime niisuguse kavatsuse korral otsida tuge esteetikalt?

J: Miks mitte?

K: Nimi ja see, mida ta nimetab, pärinevad Euroopa mõtlemisest, filosoofiast. Seepärast peab esteetiline käsitlus [*Betrachtung*] jääma Ida-Aasia mõtlemisele põhimõtteliselt võõraks.

J: Teil on arvatavasti õigus. Ainult et meie, jaapanlased, peame otsima tuge esteetikalt.

K: Milleks?

J: See tagab meile tarvilikud mõisted tolle haaramiseks, mis puudutab meid kunsti ja luulena.

K: Kas teil on mõisteid tarvis?

J: Tõenäoliselt jah; sest alates kokkupuutest Euroopa mõtlemisega tuleb ilmsiks meie keele võimetus.

K: Mille poolest?

J: Sellel puudub piiritlev jõud, et kujutada ette objekte vaheldumisi üles- ja allakorraldatuna ühetähenduslikus ühtekorraldatuses üksteisega.

K: Kas te peate seda võimetust tõepoolest oma keele puuduseks?

J: Ida-Aasia maailma paratamatuks saanud kokkupuute puhul Euroopa omaga on kindlasti vaja, et teie küsimuse üle põhjalikult järele mõteldaks.

K: Te puudutasite äsja vastuolulist vaidlusküsimust, mida ma arutasin tihti krahv Kukiga. Nimelt küsimust: kas ida-asiaatidel on tarvilik ja õigustatud püüelda euroopalike mõistesüsteemide poole?

J: Paistab nõnda, nagu polekski enam kõigi maailmajagude moodsa tehnologiseerimise ja industrialiseerimise valguses siin võimalust üksteisest hoidumiseks.

K: Te kõnelete ettevaatlikult ja ütlete: paistab...

J: Muidugi. Sest alati säilib veel võimalus, et nähtuna meie Ida-Aasia *Dasein*'ist on meid endaga kaasa tiriv tehniline maailm sunnitud piirduma pinnapealsusega ja... et...

K: ... seetõttu ei leia tõeline kokkupuude Euroopa *Dasein*'iga* siiski vaatamata sarnastumistele ja segunemistele aset.

J: Võib-olla ei saagi see üleüldse aset leida.

K: Kas me tohime seda nii kindlalt väita?

J: Ma olen viimane, kes seda julgeks teha, sest vastasel korral ei oleks ma Saksamaale tulnudki. Aga ma tunnen vahetpidamata ohtu, mida silmanähtavalt ei suutnud talitseda ka krahv Kuki.

K: Millist ohtu te silmas peate?

J: Et me laseme end eksitada mõistelisest küllusest, mida Euroopa keelevaim pakub; ning selle, mis meie *Dasein*'i kõnetab, alavääristame millekski umbmääraseks ja laialivalguvaks.

K: Ainult et on üks palju suurem oht. See puudutab meid mõlemat, see on seda ähvardavam, mida silmatorkamatumaks ta jääb.

J: Kuidas nii?

K: Oht ähvardab kandist, kus meie ei oska seda arvatagi, [ent] kus peaksime seda just nimelt kogema.

**Dasein* 'olemasolu', Heideggeri esimese peateose *Olemine ja aeg* (1927) üks keskseid mõisteid. *Toim.*

J: Teie olete seega seda ohtu juba kogenud; vastasel juhul ei saaks te sellele viidata.

K: Kogenud ei ole ma seda kaugeltki tema täies ulatuses, küll aga aimanud, ja seda just nimelt kõnelustes krahv Kukiga.

J: Kas te kõnelesite sellest temaga?

K: Ei. Oht tärkas nondest kõnelustest enestest, kuivõrd need olid kõnelused.

J: Ma ei mõista, mida te selle all silmas peate.

K: Meie kõnelused ei olnud õpetatud, kohaselt korraldatud diskussioon. Kus näis midagi säärast toimuvat, näiteks seminaris, seal krahv Kuki vaikis. Need kõnelused, mida ma pean silmas, sündisid justkui vabalt mängides meie kodus, kuhu krahv Kuki tuli mõnikord koos oma naisega, kes kandis siis jaapanipäraseid peorõivaid. Ida-aasialik maailm säras seeläbi heledamalt, ja meie kõneluste oht tuli nõnda selgemalt esile.

J: Ma ei mõista ikka veel, mida te silmas peate.

K: Meie kõneluste oht kätkes keeles endas, mitte selles, *mida* me läbi arutasime, ega ka mitte selles, *kuidas* seda teha üritasime.

J: Aga krahv Kuki valdas ikkagi saksa keelt ja niisamuti prantsuse ning inglise keelt ometi ebatavaliselt hästi.

K: Kindlasti! *Tema* suutis seda, mille üle arutleti, ütelda Euroopa keeltes. Aga meie arutlesime *iki* üle; selle [arutluse] juures jäi *mulle* jaapani keelevaim suletuks; ja seda on ta veel tänapäevani.

J: Keeled, milles kõnelus käis, kandsid kõik üle *euroopalikku*.

K: *Ütelda* püüdis kõnelus siiski olemuslikku *Ida-Aasia* kunstis ja luules.

J: Nüüd ma mõistan juba paremini, kus te haistate ohtu. Kõneluse keel hävitas pidevalt ette võimaluse ütelda seda, mille üle kõneldi.

K: Mõnda aega tagasi nimetasin ma teataval määral kohmakalt keelt olemise kojaks. Kui inimene asub tänu oma keelele olemise kõnetuses, siis asume meie, eurooplased, tõenäoliselt ühes täiesti teises kojas kui Ida-Aasia inimene.

J: Eeldades, et keeled ei ole siin ja seal pelgalt erinevad, vaid põhimõtteliselt teise olemusega.

K: Nõnda muutub kõnelus keelekodade vahel peaaegu et võimatuks.

J: Te ütlete õigusega "peaaegu". Sellegipoolest oli ometi tegu kõnelusega; ja, nagu ma tahaks oletada, paeluva kõnelusega. Ja seda sel põhjusel, et krahv Kuki pöördus oma seminarides, mida ta pidas koos meiega Kyōto ülikoolis, alatihti tagasi kõneluste juurde teiega. Enamasti toimus see juhtudel, kui meie püüdsime täpsemalt mõista põhjust, mis oli teda teie juures õppimise nimel omal ajal mõjutanud Saksamaale reisima. Teie teos *Olemine ja aeg*[*] ei olnud tol ajal veel ilmunud. Aga paljud Jaapani professorid, sealhulgas meie lugupeetud professor Tanabē, läksid pärast Esimest maailmasõda Husserli juurde Freiburgi Breisgausse, et tema juures omandada fenomenoloogiat. Sellest ajast saati on minu kaasmaalased teid isiklikult tundnud.

K: Mida te mainite, peab paika. Ma lugesin nendel aastatel Husserli assistendina korrapäraselt iga nädal härradega Jaapanist Husserli esimest põhiteost, *Loogilisi uurimusi*.[**] Õpetaja ise ei hinnanud tol ajal oma aastasajavahetusel ilmunud teost enam eriti kõrgelt. Mul olid siiski omad põhjused, miks eelistasin teost *Loogilised uurimused* fenomenoloogiasse sissejuhatuse eesmärgil. Ja õpetaja austas minu valikut lahkesti.

J: Meie professorid kuulasid tol ajal — ma usun, et see oli aastal 1921 — ühte teie loengut. Nad tõid Jaapanisse kaasa üleskirjutuse, mille pealkiri kõlab, kui ma ei eksi: "Väljendus ja nähtumus" [*Ausdruck und Erscheinung*].[1]

---

[*]M. Heidegger. *Sein und Zeit*. (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung; 8.) Halle: Niemeyer, 1927. *Toim.*

[**]Edmund Husserl. *Logische Untersuchungen*. I–II. Halle: Niemeyer, 1900–1901. *Toim.*

[1]Õieti: Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks (1920). [Vt *Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks. Theorie der philosophischen Begriffsbildung*. Hrsg. von C. Strube. (Gesamtausgabe, Bd. 59.) Frankfurt am Main: Klostermann, 1993. *Toim.*]

K: See oli kindlasti loengu teema. Ainult et professor Kukil pidid olema ikkagi erilised põhjused, mille pärast ta tuli minu juurde Marburgi.

J: Muidugi, ja ma usun, et põhjused lähevad tagasi tolle loengu juurde, mille üleskirjutusest kõneldi Jaapanis palju ka pärastpoole.

K: Üleskirjutused on kahtemata ähmased allikad; pealegi oli loeng väga lünklik. Sellegipoolest sisaldas ta katset püsida teel, mille kohta ei olnud mul aimugi, kuhu ta võib juhatada. Ainult selle tee lähemad väljavaated olid mulle teada, meelitades mind lakkamatult, ehkki vaateväli ise pidevalt edasi nihkus ja tumenes.

J: Seda pidid aimama ka minu kaasmaalased. Ikka ja jälle oli kuulda, et teie küsimused keerlesid keele ja olemise probleemi ümber.

K: Seda ei olnud ka üleliia raske taibata, sest juba minu habilitatsioonitöö pealkiri *Duns Scotuse kategooriate- ja tähendusõpetus** aastast 1915 sisaldab mõlemat perspektiivi: "kategooriateõpetus" on tavaline nimi oleva olemise arutluse tarvis; "tähendusõpetus" peab silmas *grammatica speculativa*'t, metafüüsilist meeliskelu keele üle selle tõmbes olemise poole. Kõik need suhted olid mulle tookord siiski veel ähmased.

J: Seepärast te ka vaikisite kaksteist aastat.

K: Ja ma pühendasin selle 1927. aastal ilmunud teose *Olemine ja aeg* Husserlile, kuna fenomenoloogia andis ühe tee võimalikkused.

J: Mulle näib siiski, et "keele ja olemise" temaatika jäi tagaplaanile.

K: Ta jäi sinna juba teie nimetatud loengus aastast 1921. Nii oli see ka küsimustega luule ja kunsti kohta. Tollasel ekspressionismiajastul olid mul need valdkonnad pidevalt meeles; veel enamgi, niisamuti oli juba alates minu õpinguaastatest enne Esimest maailmasõda pidevalt meeles Hölderlini ja Trakli luule. Ja juba veel varem, gümnaasiumi viimastel aastatel, täpsemalt

---

*M. Heidegger. *Die Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus*. Tübingen: Mohr, 1916. *Toim.*

1907. aasta suvel, puutusin kokku küsimusega olemise järele Husserli õpetaja Franz Brentano dissertatsioonis. Selle pealkiri kõlab: *Oleva mitmesugusest tähendusest Aristotelese järgi*[*] (ja see pärineb aastast 1862). Selle teose kinkis mulle mu tookordne isalik sõber ja omakandimees, hilisem Freiburgi Breisgau peapiiskop, dr Conrad Gröber. Tol ajal oli ta Konstanzi kolmainukiriku pastor.

J: Kas see teos on veel teie käes?

K: Te võite seda siin näha ja lugeda sissekannet, mis kõlab nii: "Minu esimene juhtnöör läbi Kreeka filosoofia gümnaasiumi ajal." Ma ei räägi seda kõike teile sellepärast, et kujundada arvamust, nagu ma oleksin tookord teadnud juba kõike, mida küsin veel praegugi. Aga võib-olla kinnitab see teile kui Saksa kirjanduse professorile, kes iseäranis armastab ja tunneb Hölderlini loomingut, luuletaja sõna, millega algab hümni "Reini jõgi" neljas stroof: "...Sest / nii nagu algasid, nõnda ka jääd" [...*Denn / Wie du anfiengst, wirst du bleiben*].[**]

J: Küsimine keele ja olemise järele on võib-olla kingitus valguskiirelt, mis teid tabas.

K: Kes tohiks ühe niisuguse kingituse osakssaamist endale nõuda? Ma tean ainult seda üht: kuna keele ja olemise meeliskelu piiritleb minu mõtlemisteed varajasest algusest peale, on nende üle arutlemine seepärast jäänud võimalikult tagaplaanile. Võib-olla on see teose *Olemine ja aeg* põhipuudus, et julgesin astuda liiga vara sammu liiga kaugele ette.

J: Seda saab vaevalt väita teie mõtete kohta keelest.

K: Muidugi vähem, sest ma riskisin alles kakskümmend aastat pärast habilitatsioonitööd ühes loengus arutleda keeleküsimuse üle. See leidis aset samal ajal, kui tegin loengus avalikuks Hölder-

---

[*]F. Brentano. *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1862. *Toim.*

[**]Tlk Mati Sirkel. Vt Friedrich Hölderlin. *Kus aga oht on, seal kasvab ka rohi ta vastu: "Isamaalised laulud"*. Tallinn: Verb, 2006, lk 62 jj. *Toim.*

lini *Hümnide* esimesed tõlgendused.* 1934. aasta suvesemestril pidasin loengu pealkirjaga "Loogika".** See oli siiski meeliskelu λόγος'e üle, milles ma otsisin keele olemust. Selle järel kulus veel peaaegu aastakümme enne, kui ma suutsin ütelda, mida mõtlesin — sobiv sõna puudub veel tänapäevalgi. Mõtlemise perspektiiv, mis näeb keele olemuse [kõnetusele] vastamiseks ränka vaeva, jääb oma täielikus ulatuses veel kinnikaetuks. Seepärast ei näe ma veel, kas see, mida püüan mõtelda keele olemusena, on rahuldav *ka* Ida-Aasia keele olemuse jaoks; kas lõpuks (mis oleks ühtlasi algus) saab hoopiski keele olemus jõuda mõtlevasse kogemusse, mis sedasi kingiks tagatise, et euroopalik-õhtumaine ja ida-aasialik ütlemine jõuaks kõnelusse viisil, milles laulab selline, mis voolab välja ühestainsast allikast.

J: See aga jääb siis mõlemas keelemaailmas veel varjatuks.

K: Seda ma pean silmas. Seepärast on teie külaskäik mulle eriti teretulnud. Kuna te olete juba tõlkinud Kleisti draamasid ja mõned minu ettekanded Hölderlinist jaapani keelde ja kuna te mõtisklustes tunnete ennast eriti koduselt luules, siis olete võimeline hästi kuulma küsimust, mida esitasin juba peaaegu kolmkümmend viis aastat tagasi teie kaasmaalastele.

J: Te ei tohiks minu võimeid üle hinnata, eriti kuna ma näen Jaapani luulest vaadatuna ikka veel vaeva selle nimel, et kogeda Euroopa luulet vastavalt [selle] olemusele [*wesensgerecht*].

K: Isegi kui säilib oht, mis paratamatult kätkeb meie saksa keeles peetavas kõneluses, usun ma siiski, et olen ise vahepeal nii mõndagi õppinud, et paremini küsida kui mitmel eelneval aastakümnel.

J: Tookord läksid minu kaasmaalaste kõnelused teiega teie loengust teises suunas.

---

*Vt *Hölderlins Hymnen "Germanien" und "Der Rhein"*. Hrsg. von S. Ziegler. (Gesamtausgabe, Bd. 39.) Frankfurt am Main: Klostermann, 1980. *Toim.*

**Vt *Logik als die Frage nach dem Wesen der Sprache*. Hrsg. von G. Seubold. (Gesamtausgabe, Bd. 38.) Frankfurt am Main: Klostermann, 1998. *Toim.*

K: Seepärast küsin ma nüüd teilt: millised põhjused ajendasid Jaapani professoreid ja seejärel esmajoones krahv Kukit pöörama erilist tähelepanu tolle loengu üleskirjutusele?

J: Ma saan lähtuda ainult Kuki selgitustest. Täiesti selgeks ei saanud see mulle mitte kunagi, sest ta tarvitas teie mõtlemise iseloomustamiseks tihti sõnu "hermeneutika" ja "hermeneutiline".

K: Ma kasutasin neid nimetusi, niipalju kui mäletan, esmakordselt ühes hilisemas loengus 1923. aasta suvel. Tol ajal ma asusin kirjutama esimese teose *Olemine ja aeg* mustandit.

J: Krahv Kukil ei õnnestunud meie arvates rahuldaval viisil selgitada nende nimetuste sõnatähendust ega mõtet, millele vastavalt te kõnelesite hermeneutilisest fenomenoloogiast. Kuki toonitas üksnes pidevalt, et see nimi peab tähistama fenomenoloogia uut suundumust.

K: Nii võis see tõesti välja paista. Siiski ei pidanud ma selle all silmas ei suundumust fenomenoloogias endas ega üldse midagi uut. Ma üritasin pigem vastupidist: üritasin mõtelda fenomenoloogia olemust algupärasemalt, selleks et sel viisil näidata päristiselt tema kuulumist õhtumaa filosoofiasse.

J: Miks te valisite siiski nimetuse "hermeneutika"?

K: Vastus teie küsimusele seisab teose *Olemine ja aeg* sissejuhatuses (§ 7 C). Aga ma ütlen teile heameelega midagi lisaks sellele, mis kõrvaldab nime kasutuselt juhuslikkuse paiste.

J: Mulle meenub, et just seda on väidetud.

K: Nimetust "hermeneutika" tundsin ma oma teoloogiaõpingutest alates. Tol ajal tundsin ma eriti huvi pühakirja sõna ja teoloogilis-spekulatiivse mõtlemise vahelise suhte küsimuse vastu. See oli, kui soovite, nimelt seesama suhe keele ja olemise vahel, ainult et kinni kaetud ja mulle ligipääsematu, nii et ma otsisin paljude ringiminekute ja eksiteede rägastikus asjatult niidiotsa.

J: Ma tunnen kristlikku teoloogiat liiga vähe, pidamaks sammu sellega, mida te mainisite. Aga silmanähtavalt olete oma päritolu ja õpingute tõttu täiesti teisiti kodus teoloogias kui need, kes loevad pealiskaudselt väljastpoolt midagi, mis kuulub sellesse valdkonda.

K: Ilma niisuguse teoloogilise ettevalmistuseta [*Herkunft*] ei oleks ma mitte kunagi mõtlemise teele jõudnud. Päritolu [*Herkunft*] aga jääb alati tulevikuks.

J: Kui mõlemad üksteist kutsuvad ja meeliskelu sellises kutsumises koduseks saab...

K: ...ja nii tõeliseks olevikuks. — Hiljem leidsin ma väljendi "hermeneutika" uuesti Wilhelm Dilthey ajalooliste vaimuteaduste teoorias. Dilthey tundis hermeneutikat *sellestsamast* allikast, oma teoloogiaõpingutest, iseäranis oma Schleiermacheri-uurimustest.*

J: Hermeneutika on, niipalju kui ma filoloogiat tunnen, teadus, mis käsitleb kirjandusteoste tõlgendamise eemärke, viise ja reegleid.

K: Esimest korda ja mõõduandvalt kujunes see ühingust, mis tegeles raamatute raamatu — Piibli tõlgendamisega. Schleiermacheri käsikirjalisest pärandist anti välja loeng pealkirjaga "Hermeneutika ja kriitika eriti seoses Uue Testamendiga" (1838).** Mul on see loeng käepärast ja loen teile "Üldise sissejuhatuse" kaks esimest lauset:

"Hermeneutika ja kriitika, need kaks filoloogilist distsipliini, kaks kunstiõpetust, kuuluvad kokku, kuna tegelemine ühega neist eeldab teist. Üks on üldjoontes kunst, et mõista õigesti teise keelt, ennekõike kirjakeelt; teine [on] kunst, et hinnata õigesti kirjutiste ja pühakirjade ehtsust ning konstateerida [seda] piisavatele tõenditele ja andmetele tuginedes."

J: Sobivas tähenduses avardatuna saab sõna "hermeneutika" seejärel tähistada teooriat ja meetodiõpetust tõlgendamise igasuguse viisi, näiteks niisamuti kujutava kunsti teoste tarvis.

K: Kindlasti.

---

*Vt eesti keeles kogumikku *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Koost., tlk A. Tool. Tartu: Ilmamaa, 1997. *Toim.*

**F. Schleiermacher. *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*. Hrsg. von F. Lücke. Berlin: Reimer, 1838. (Selle katkend on tõlgitud kogumikus *Filosoofilise hermeneutika klassikat*, *op. cit.*, lk 9–38.) *Toim.*

J: Kas teie kasutate nimetust "hermeneutika" selles avaras tähenduses?

K: Kui ma jään teie küsimuse stiili juurde, siis pean vastama: nimetust "hermeneutika" kasutatakse teoses *Olemine ja aeg veelgi* avaramas tähenduses. "Avara" all ei peeta siin siiski silmas sellesama tähenduse pelka avardamist veelgi suuremale kehtivusalale. "Avar" tähendab: [pärit olemist] tollest avarusest [*Weite*], mis saab alguse [*entspringen*] hakatavast olemusest. Hermeneutika ei tähenda *Olemises ja ajas* ei tõlgenduskunstiõpetust ega tõlgendamist ennast, pigem katset piiritleda tõlgenduse olemust esmajoones hermeneutilisusest [*dem Hermeneutischen*].

J: Mida tähendab siis sel juhul hermeneutiline? Ma ei riski, kuigi see on kohe keele peal, anda järele kahtlusele, et te kasutate praegu sõna "hermeneutiline" meelevaldselt. Kuidas see ka ei oleks, mulle on oluline, kui ma tohin nii ütelda, teilt kuulda teie keelekasutuse autentset selgitust, sest muidu jääb ka võrdlemisi selgusetuks, kust said krahv Kuki mõtisklused tõuke.

K: Ma tulen teie palvele meeleldi vastu. Ainult te ei tohiks liiga palju oodata. Sest see asi on mõistatuslik ja võib-olla pole [siin] ka üldse tegemist asjaga.

J: Pigem sündmusega.*

K: Või asjaoluga.** Siiski satume niisuguste nimedega kiiresti ebapiisavusse.

J: Seda siiski ainult sel juhul, kui meil ei ole juba mingisugusel viisil pilgus toda, kuhu tahaksime oma jutuga välja jõuda.

K: Teil on vaevalt jäänud märkamata, et ma ei tarvita enam oma hilisemates kirjutistes nimesid "hermeneutika" ja "hermeneutiline".

J: Öeldakse, et te muutsite oma seisukohta.

K: Ma hülgasin varasema seisukoha, mitte selleks et vahetada see välja teise vastu, vaid seetõttu, et ka eelmine seisukoht oli üksnes peatus teekonnal. See, mis on mõtlemises püsiv, on tee. Ja mõtlemisteed kätkevad endas saladuslikku, et meie saame neid

---

*Sks k *Vorgang*, ka 'edasikäik, -liikumine'. *Tlk; toim.*

**Sks k *Sach-Verhalt*, ka 'asjast kinnihoid'. *Tlk.*

käia edasi ja tagasi ning koguni, et alles tagasitee juhatab meid edasi.

J: "Edasiminekut" ei mõista te silmanähtavalt progressi tähenduses, vaid... vaid... mul on raske leida õiget sõna.

K: "Edasi" — tollesse lähimasse, millest me tõttame pidevalt mööda ning mis võõrastab meid iga kord üha uuesti, kui seda pilguga haarame [*erblicken*].

J: Mille me laseme seepärast jälle pilgust lahti, et hoida ennast tavapärase ja kasuliku juures.

K: Seevastu tahaks see lähim, millest me pidevalt mööda tõttame, meid pigem tagasi tuua.

J: Tagasi jah, aga kuhu?

K: Hakatavasse [*Anfangende*].

J: Mul on raske mõista seda isegi siis, kui ma pean seda mõtlema sellele toetudes, mida te olete selle kohta ütelnud siiani oma kirjutistes.

K: Hoolimata sellest olete juba sellele viidanud, kui nimetasite olevikku, mis avaneb päritolu ja tuleva üksteise kutsumisest.

J: Seda, mida teie võib-olla oletate, näen ma kohe selgemalt, kui mõtlen oma jaapani kogemusele. Siiski pole ma kindel selles, kas te peate silmas sedasama.

K: Seda saaks kinnitada meie kõnelus.

J: Meid, jaapanlasi, ei võõrasta see, kui kõnelus jätab päristiselt silmaspeetu piiritlemata, selle koguni piiritlematusesse tagasi toob.

K: See kuulub, arvan ma, igasse õnnestunud kõnelusse, mis leiab aset mõtlejate vahel. See suudab nagu iseenesest silmas pidada seda, et too piiritlematu ei libise mitte ainult käest, vaid laotab üha silmapaistvamalt kõneluse käigus valla oma koguva jõu.

J: See õnn puudus arvatavasti meie kõnelustes krahv Kukiga. Meie, noored, nõudsime temalt liiga otse, et ta rahuldaks meie teadmistahet käepäraste teadmistega.

K: Teadmistahe ja iha seletuste järele ei too meid mitte kunagi mõtlevasse küsimisse. Teadmistahe on kogu aeg juba endateadvuse varjatud upsakus, mis rajaneb võltsmõistusel ja selle mõis-

tuslikkusel. Teadmis*tahe* ei *taha*, et see jääks kuuldavõtvalt seisma [*verhoffe*] mõtlemisväärseima ette.

J: Nii tahame tõepoolest ainult teada, kuivõrd Euroopa esteetikale on kohane sellesse suurema selguse toomine, millest meie kunst ja luule saavad oma olemuse.

K: Ja see oleks?

J: Meil on sellele juba eespool mainitud nimi *iki*.

K: Kuki mainis seda sõna tihti, ilma et ma oleksin ometi kogenud sellega üteldut.

J: Sellegipoolest pidi Kukile teie mõteldud hermeneutilisus heitma mingil moel *iki*'le selgitavat valgust.

K: Seda tundsin ma tõesti, ent ei suutnud siiski tema seisukohti mitte kunagi mõista.

J: Mis teid selle juures takistas, seda juba nimetasite: kõneluse keel oli eurooplastele omane; ent kogeda ja mõtelda tuli ometi jaapani kunsti ida-aasialikku olemust.

K: See, millest kõnelesime, oli juba ette peale sunnitud esile tulema euroopalikus ettekujutamisalas.

J: Milles te seda täheldate?

K: Viisis, kuidas Kuki selgitas põhisõna *iki*'t. Ta kõneles meelelise heledusest, mille eredast võluvusest kumab läbi ülemeeleline.

J: Kuki tabas minu arvates selle esitusega seda, mida meie kogeme Jaapani kunstis.

K: Teie kogemus liigub selle järgi meelelise ja ülemeelelise maailma eristuses. Sellele eristusele tugineb see, mida nimetatakse juba pikka aega õhtumaa metafüüsikaks.

J: Viidates metafüüsikat konstitueerivale eristusele, puudutate ohu allikat, millest kõnelesime. Meie mõtlemine, kui ma tohin seda nii nimetada, tunneb küll [midagi] sellesarnast nagu metafüüsiline eristus; ent hoolimata sellest ei saa seda eristust ennast ja seetõttu selles eristatut mõista õhtumaa metafüüsiliste mõistetega. Meie ütleme *iro*, s.t värv, ning ütleme *ku*, s.t tühjus, avatus, taevas. Meie ütleme: ilma *iro*'ta pole *ku*'d.

K: See näib täpselt vastavat sellele, mida ütleb euroopalik, s.t metafüüsiline õpetus kunsti kohta, kui ta kujutab kunsti ette esteetiliselt. Αἰσθητόν, tajutav meeleline, laseb läbi kumada νοητόν'il, mittemeelelisel.

J: Te mõistate nüüd, kui suur oli Kuki jaoks kiusatus piiritleda *iki*'t Euroopa esteetika toel ehk teie juhise kohaselt metafüüsiliselt.

K: Veel suurem oli minu kartus — ja see ka jääb —, et seesugusel viisil jääb kinnikaetuks Ida-Aasia kunsti päristine olemus ja et [see] tõugatakse temale sobimatusse alasse.

J: Ma jagan täielikult teie kartust, kuna *iro* nimetab tõepoolest värvi, ent see tähendab siiski olemuslikult rohkemat kui igat laadi meeleliselt tajutavat. *Ku* nimetab küll tühjust ja avatust, ent sellega peetakse siiski silmas muud kui seda pelka ülemeelelisust.

K: Teie vihjed, mida ma saan jälgida üksnes eemalt, suurendavad minu rahutust. Veel suuremgi kui mainitud mure on minus ootus, et meie kõnelus, mis kasvas välja krahv Kukile tagasi mõteldes, võiks õnnestuda.

J: Teie arvate, et see võiks meid tuua lähemale ütlemata jäänule.

K: Seeläbi oleks meile juba tagatud mõtlemisväärseima ülekullus.

J: Miks te ütlete "oleks"?

K: Kuna ma tajun nüüd *veelgi* selgemalt ohtu, et meie kõnelause keel hävitab juba ette pidevalt võimalust ütelda seda, millest me kõneleme.

J: Kuna keel ise rajaneb meelelise ja mittemeelelise metafüüsilisel eristusel, kuivõrd keele ülesehitust toetavad ühelt poolt hääle [*Laut*] ja kirja [*Schrift*] ning teiselt poolt tähenduse [*Bedeutung*] ja mõtte [*Sinn*] põhielemendid.

K: Vähemalt eurooplastele omases ettekujutamise vaateväljas. Kas teil on ka samamoodi?

J: Vaevalt küll. Aga nagu juba vihjatud, on suur kiusatus võtta appi eurooplastele omased ettekujutamisviisid ja nende mõisted.

K: Seda soodustab protsess, mida ma sooviksin nimetada maailma ja inimese täielikuks euroopastumiseks.

J: Paljud näevad selles protsessis mõistuse võidukäiku. 18. sajandi lõpus, Prantsuse revolutsiooni ajal, kuulutati mõistus ometi jumalannaks.

K: Muidugi. Selle jumaluse jumaldamisega minnakse veel isegi nii kaugele, et iga mõtlemist, mis lükkab tagasi mõistuse kõnetuse kui mitte algupärase, saab veel ainult laimata kui mittemõistust.

J: Leitakse, et teie Euroopa mõistuse puutumatu ülemvõim on tõendatud tolle ratsionaalsuse üleolekuga, mida kinnitab kogu aeg tehniline progress.

K: Sõgedus kasvab, nii et ei suudeta isegi enam näha, kuidas inimeste ja maailma euroopastumine ründab kõike olemuslikku nende lättel. Paistab, et need [lätted] peavad ära kuivama.

J: Sobiv näide selle tarvis, mida te silmas peate, on rahvusvaheliselt tuntud film *Rashomon*.* Võib-olla olete seda näinud.

K: Õnneks jah; kahjuks siiski ainult üks kord. Ma uskusin seal kogevat Jaapani maailma võluvust, mis viib salapärasusse. Seepärast ma ei mõista, miks te toote esile just nimelt selle filmi kui näite kõikehõlmavast euroopastumisest.

J: Meie, jaapanlased, leiame selle esituse olevat tihti liiga realistliku (nt kahevõitlusstseenid).

K: Siiski, kas selles filmis ei leidu samuti vaoshoitud žeste?

J: Sedalaadi silmatorkamatu voolab selles filmis täiusesse, ja seda Euroopa vaatajatele vaevalt märgatavalt. Ma mõtlen liikumatut [*aufruhende*] kätt, millesse koondub puudutus [*Berühren*], mis jääb lõpmata kaugele ükskõik millisest puudutamisest, mida ei tohiks [seepärast] enam nimetada žestiks selles tähenduses, nagu mina arvan mõistvat teie keelekasutust. Sest see käsi on läbinisti kantud eemalt ja veel rohkem eemale kutsuvast kutsest, kuna see on kätte kantud rahust.

K: Aga pidades silmas sääraseid žeste, mis on teistsugused kui meie omad, ei mõista ma siiski täielikult, miks te toote selle filmi näiteks euroopastumisest.

---

*Akira Kurosawa film (1950), millega Jaapani kino sai tuntuks rahvusvahelisel areenil. *Toim.*

J: Seda ei saa ka mõista, kuna ma väljendasin ennast ikka veel puudulikult. Et ennast paremini väljendada, vajan ma just teie keelt.

K: Ja te ei pane seejuures tähele ohtu?

J: Võib-olla annab selle silmapilguks välistada.

K: Senikaua kui te räägite realistlikkusest, kõnelete metafüüsika keeles ja liigute sedasi reaalse kui meelelise ja ideaalse kui mittemeelelise eristuses.

J: Teil on õigus. Ainult et viitega realistlikkusele ei pidanud ma silmas nii väga esituse siin ja seal laiali puistatud massiivsust, mida *mitte*-jaapani publik märkab niikuinii vältimatult.

Osutades filmi realistlikkusele, pidasin ma tegelikult silmas hoopis midagi täiesti muud, nimelt seda, et Jaapani maailm on ülepea tabatud fotograafia esemelisuses ja sellele omaseks tehtud.

K: Te tahate öelda, kui ma õigesti aru saan, et Ida-Aasia maailm ja filmitööstuse tehnilis-esteetiline toode on teineteisega ühildamatud.

J: Seda ma arvan. Ükskõik, millisel viisil ka realiseerub Jaapani filmi esteetiline kvaliteet, kuid juba asjaolu, et meie maailma esitatakse filmis, surub Jaapani maailma selle alasse, mida teie nimetate esemelisuseks. Kinematograafiline esemestamine on siiski üha rohkem pealepressiva euroopastumise tagajärg.

K: Eurooplasel on väga raske mõista, mida te ütlete.

J: Kindlasti, ja ennekõike seepärast, kuna Jaapani maailm on väliselt täiesti euroopalik, või kui soovite, ameerikalik. Varjatud Jaapani maailma (paremini öelduna seda, mis ta on ise) kogete teie seevastu nooteatris.

K: Ma tean selle *kohta* ainult ühte kirjutist.

J: Millist, kui ma tohin küsida?

K: Benli teadusuurimust.*

J: Tal on jaapanlaste hinnangul äärmiselt põhjalik uurimus ja kaugelt parim, mida teie võite nooteatri kohta lugeda.

---

*Vt Oscar Benl. *Seami Motokiyo und der Geist des Nō-Schauspiels* (1952). *Toim.*

K: Ainult lugemisest üksi ei piisa.

J: Te peate seesuguseid etendusi nägema. Aga see ise on juba raske seni, kui te ei suuda asuda jaapani *Dasein*'is. Selleks et saaksite pilku (kuigi ka seda ainult eemalt) midagi tollest, mis piiritleb nooteatri, tahaksin ma teile ühe märkusega abiks olla. Te teate, et jaapani lava on tühi.

K: See tühjus nõuab ebatavalist keskendumist.

J: Tänu niisugusele keskendumisele on siis ainult veel vaja näitleja väheseid žeste, et lasta ebatavalisest rahust ilmneda võimsal [*Gewaltiges*].

K: Kuidas sellest aru saada?

J: Kui näiteks peab ilmnema mägismaastik, siis tõstab näitleja aeglaselt avatud käe ja hoiab seda paigal silmadest ülalpool kulmude kõrgusel. Kas ma tohin seda teile näidata?

K: Ma palun teil seda teha.

(Jaapanlane tõstab ja hoiab kätt kirjeldatud viisil.)

K: See on tõepoolest žest, millega eurooplane saab vaevalt rahule jääda.

J: Seejuures põhineb žest vähem käe nähtaval liikumisel, seega mitte peamiselt kehahoiakul. Seda pärisomast, mida teie keeles nimetatakse "žestiks", on raske ütelda.

K: Ja siiski on võib-olla sellest sõnast abi üteldava [*zu-Sagende*] tõeliseks kogemiseks.

J: Lõpuks kattub see sellega, mida ma silmas pean.

K: Žest on kandva koondumine.

J: Teie ei ütle küllap sihilikult: meie kandmise [*Tragens*], meie kandma pidamise [*Betragens*].

K: Kuna tegelikult kandev kannab end alles meile *kätte* [*zu-trägt*].

J: Aga meie kanname temale vastu siiski enda osa.

K: Kusjuures too, mis kannab ennast meile kätte, on meie vastukandmise juba kättekandmisesse haaranud.

J: Žestideks nimetate teie seega: koondumist, mis algupäraselt ühendab vastukandmise ja *kätte*kandmise.

K: Selle vormeli oht seisneb muidugi selles, et koondumist kujutatakse ette tagantjärele kokkutoodusena...

J: ... selle asemel et kogeda, et kogu kandmine, kättekandmine ja vastukandmine voolab valla [*entquillt*] alles ja ainult koondavast.

K: Kui meil õnnestuks mõtelda žestidest selles tähenduses, siis kust meil tuleks otsida seda, mis teeb teie mulle näidatud žestist žesti?

J: Perspektiivitus pilgus, mis kannab end niiviisi koondununa vastu tühjusele, et temas ja tema läbi ilmneb mäestik.

K: Tühjus on niisiis seesama mis eimiski, nimelt too olelev [*Wesende*], mida meie üritasime mõtelda teistsugusena kõigest kohal- ja ära-olelevast [*An- und Abwesenden*].

J: Kindlasti. Seepärast mõistsime meie Jaapanis ettekannet "Mis on metafüüsika?"* kohe, kui see jõudis tõlgituna 1930. aastal meie kätte; selle teksti julges tõlkida Jaapani tudeng, kes kuulas tookord teie loenguid. — Meie imestame veel tänapäevalgi, kuidas said eurooplased langeda selle ohvriks, et tõlgendasid nimetatud ettekandes arutluse all olnud eimiskit nihilistlikult. Meile on tühjus parim nimetus selle tarvis, mida teie tahate ütelda sõnaga "olemine"...

K: ... mõttekatsetuses, mille esimesed sammud on ka tänapäeval veel vältimatud. See sai kahtlemata suure segaduse ajendiks, mille põhjendus on asjas endas ja mis seostub sõna "olemine" tarvitusega. Sest tegelikult kuulub see sõna metafüüsika keele varamusse, kuid mina omistasin samal ajal selle sõna pingutusele, mis toob ilmsiks metafüüsika *olemuse* ja toob niimoodi metafüüsika alles tema piiridesse.

J: Kui te kõnelete metafüüsika ületamisest, siis peate seda silmas.

K: Ainult seda; ei metafüüsika hävitamist ega ka mitte metafüüsika eitamist. Niisugust tahta oleks lapsik upsakus ja ajaloo hülgamine.

---

*Vt M. Heidegger. Was ist Metaphysik? (1929). — *Wegmarken (1919–1961)*. Hrsg. von F.-W. von Herrmann. (Gesamtausgabe, Bd. 9.) Frankfurt am Main: Klostermann, 1976. *Toim.*

J: Meis tekitas kõrvalt vaadates alati imestust, et teile ei väsitud omistamast tõrjuvat hoiakut senise mõtlemise ajaloo suhtes seal, kus te püüdsite pigem hoopis mõtlemise ajalugu algupärasemalt omaks võtta.

K: Mille õnnestumise üle saab ja tuleb vaielda.

J: Et see tüli ei ole siiani leidnud kätte õiget teeotsa, tuleneb paljude teiste motiivide seas peamiselt segadusest, mille kutsus esile see, et te tarvitate sõna "olemine" ebamääraselt.

K: Teil on õigus; ohtlik on ainult see, et sellest ajendatud segadus omistatakse tagantjärele minu enda mõtlemispingutusele, mis eristab teadlikult enda teel selgelt "olemise" kui "oleva olemise" ning "olemise" kui "olemise", mis peab silmas temale ainuomast tähendust, s.t tunneb tema tõde (valendikku [*Lichtung*]).

J: Mispärast te ei loovutanud sõna "olemine" kohe ja otsustavalt üksnes metafüüsika keelele? Miks te ei andnud tollele, mida te otsisite "olemise tähendusena" aja olemuse kaudu, otsekohe oma nime?

K: Kuidas peab nimetama toda, mida alles otsitakse? Leidmine põhineb ometi nimetava sõna keelitusel.

J: Nii peab tekkinud segaduses vastu pidama.

K: Kahtlemata, ja võib-olla kaua ning ainult nii, et me näeme hoolikalt vaeva segaduse *lahti*harutamisega.

J: Ainult see juhib välja.

K: Aga teed sinna ei saa planeerida nagu tänavat. Mõtlemine andub, ma sooviksin peaaegu ütelda, imelisele tee-ehitusele.

J: Niisugust tee-ehitust, kus ehitajad peavad tihti tagasi pöörduma hüljatud ehitusalade juurde või hoopis naasma veel varasemate juurde.

K: Mind hämmastab teie seisukoht mõtlemistee loomusest.

J: Meil on sellest rikkalik kogemus; ainult see ei ole formuleeritud abstraktse metodoloogia vormis, mis hävitab mõtlemissammude igasuguse liikuvuse. Pealegi olete teie ise mind ajendanud teie mõtlemisteed selgemalt nägema.

K: Kuidas?

J: Kuigi te käite sõnaga "olemine" ümber kokkuhoidlikult, olete hiljuti seda sõna järjekordselt kasutanud kontekstis, milles saab mulle üha rohkem selgemaks teie mõtlemisele kõige olemuslikum. Te viitasite artiklis "Kiri "humanismi" üle"* keelele kui "olemise kojale". Täna, meie kõneluse alguses, osutasite sellele väljendile ise. Ja kui ma seda meenutan, pean täheldama, et meie kõnelus on oma teelt täielikult ära eksinud.

K: Nii see paistab. Tegelikult oleme siiski alles jõudmas sellele teele.

J: Seda ma ei märka hetkel. Me üritasime kõnelda Kuki *iki* esteetilise tõlgenduse üle.

K: Me üritasime seda, ja ma ei saanud seejuures jätta mõtlemata seesuguses kõneluses varitsevale ohule.

J: Me mõistsime, et oht lähtub keele varjatud olemusest.

K: Ja just praegu mainisite teie väljendit "olemise koda", mis soovib vihjata keele *olemusele*.

J: Nii me oleme tõepoolest kõneluse teele jäänud.

K: Arvatavasti ainult sellepärast, kuna me enda teadmata kuuletusime tollele, mis ainukesena laseb teie sõnutsi kõnelusel õnnestuda.

J: See on too piiritlemata piiritlev...

K: ...mille meie jätame tema keelituse rikkumata hääle hooleks.

J: Ohus, et see hääl on antud juhul vaikus ise.

K: Mille peale te nüüd mõtlete?

J: Sellelesamale, mida teie silmas peate — keele olemusele.

K: See on meie kõneluse piiritlejaks [*Bestimmende*]. Aga ühtlasi ei tohi me seda puudutada.

J: Kindlasti mitte, kui peate puudutamise all silmas haaramist oma euroopaliku mõisteloome tähenduses.

---

*Vt M. Heidegger. Brief über den "Humanismus" (1946). — *Wegmarken (1919–1961)*. Hrsg. von F.-W. von Herrmann. (Gesamtausgabe, Bd. 9.) Frankfurt am Main: Klostermann, 1976. *Toim.*

K: Sellise välistan ma tõepoolest. Ka väljend "olemise koda" ei anna meile keele olemuse tarvis ühtegi mõistet; ja seda filosoofide suureks kurvastuseks, kelle rahulolematus näeb säärastes väljendites ainult veel mõtlemise laostumist.

J: Ka mulle pakub teie väljend "olemise koda" palju mõtlemisainet, kuid teistel põhjustel. Kuna mulle tundub, et see väljend puudutab keele olemust, ilma seda kahjustamata. Sest kui see vajab seda, et me jätaksime piiritlevale tema hääle, siis see ei tähenda mitte mingil juhul, et me ei peaks keele olemuse üle järele mõtlema. Otsustav on ainult viis, kuidas seda üritatakse teha.

K: Seepärast kogun ma nüüd julgust tõstatada küsimus, mis on mind kaua aega vaevanud, õigupoolest sunnib mind seda küsimust üles võtma teie ootamatu külaskäik.

J: Ärge pange liiga suuri lootusi minu suutlikkusele teie küsimust mõista. Meie kõnelus on mind vahepeal selletagi selgemalt nägema õpetanud, kui ennatlik on veel kõik, mis puudutab keele olemust.

K: Iseäranis kuna Ida-Aasia ja Euroopa rahvaste jaoks on keele *olemus* täiesti erinev.

J: Erinev on ka see, mida need rahvad nimetavad "olemuseks". Mismoodi peab siis meie järelemõtlemine jõudma vaba õhu kätte [*ins Freie*]?

K: Kõige lihtsamalt niimoodi, et me ei nõua algusest peale liiga palju. Seepärast luban ma endale esitada teile kõigepealt täiesti esialgse küsimuse.

J: Ma kardan, et juba see on hädavaevu vastatav, kui me peame silmas meie kõneluse ohtu.

K: See ei saa nii olla, sest meie läheme selle ohu suunas.

J: Küsige siis.

K: Mida mõistab Jaapani maailm keele all? Veel ettevaatlikumalt küsituna: kas teil on oma keeles sõna selle tarvis, mida meie nimetame keeleks? Kui mitte, siis kuidas kogete teie seda, mida meil kutsutakse keeleks?

J: Seda küsimust ei ole veel mitte keegi mulle esitanud. Ka paistab mulle, et meie oma Jaapani maailmas ei pöörata piisavalt

tähelepanu sellele, mille kohta te praegu küsite. Seepärast pean teid paluma anda mulle mõni silmapilk järelemõtlemiseks.

(Jaapanlane suleb silmad, langetab pea ja vajub pikka mõtiskellu. Küsija ootab, kuni tema külaline kõnelust uuesti alustab.)

J: Leidub üks jaapani sõna, mis ütleb pigem keele *olemust* [*Wesen*], ent samas ei saa seda kasutada sõnana kõnelemise ja keele tarvis.

K: Seda nõuab asi ise, kuna teisiti ei saa keele *olemuses* olla mitte midagi keelelist. Niisamuti on see ka väljendiga "olemise koda".

J: Täiesti eemalt tunnen ma meie sõna (mis on nüüd mul silme ees) sarnasust teie väljendiga.

K: See annab ainult viipe keele olemusse.

J: Mulle näib, et nüüd olete ütelnud vabastava sõna.

K: Siis oleks viibe sõna põhitõmme.

J: Alles nüüd, kui te kõnelete viipest (sõna, mille peale ma ei tulnud), saab mulle selgeks, mida juba oletasin, kui ma lugesin teie artiklit "Kiri "humanismi" üle" ja kui ma tõlkisin jaapani keelde teie ettekande, mis kõneleb Hölderlini eleegiast "Kojutulek". Samal ajal tõlkisin ma Kleisti teoseid *Penthesileia* ja *Amphitryon*.*

K: Siis pidi saksa keele olemus teile välgukiirusel nähtavaks saama.

J: Nõnda see juhtus. Ja tõlkimise ajal tundsin ma alatihti, nagu rändaksin edasi-tagasi erinevate keeleolemuste vahel; seda siiski nõnda, et mulle paistis aeg-ajalt kätte valgus, mis lasi aimata, et täiesti erinevate keelte olemusallikas on seesama.

K: Teie ei otsinud seega üldmõistet, mis peaks hõlmama Euroopa ja Ida-Aasia keeli.

---

*Hölderlini luuletus "Heimkunft" pärineb aastast 1802. Heinrich von Kleisti tragöödia *Penthesileia* ja komöödia *Amphitryon* on mõlemad kirjutatud 1808, esimene neist ilmus 2018 TÜ Kirjastuselt M. Sirkli tõlkes ka eesti keeles. *Toim.*

J: Mitte vähemalgi määral. Kui kõnelete nüüd viibetest, siis ergutab mind see vabastav sõna nimetama teile sõna, mis meile keele olemuse — kuidas ma pean ütlema...

K: ... võib-olla: esile viipab [*erwinkt*].

J: See sobib. Aga ühtlasi ma kardan, et väljendi "olemise koda" määratlus viipena võib teid ja mind eksitada vermima viipamise ettekujutusest keskset mõistet, millega me hõlmaksime ükskõik mida.

K: Seda ei tohi juhtuda.

J: Kuidas mõtlete seda vältida?

K: Vältida täieliku välistamise tähenduses ei saa seda mitte kunagi.

J: Mispärast mitte?

K: Kuna mõistelise ettekujutamise viis juurdub liiga kergesti igas inimesele omases kogemuses.

J: Kas samuti seal, kus mõtlemisel ei ole teatud mõttes käepärast võtta mitte ühtegi mõistet?

K: Ka seal — mõtelge ainult sellele, kui märkamatult te tundsite Kuki *iki* esteetilise tõlgenduse asjakohasena ära, ja seda hoolimata sellest, et see põhineb euroopalikul (s.t metafüüsilisel) ettekujutamisel.

J: Kui ma teid õigesti mõistan, siis te tahate ütelda, et metafüüsiline ettekujutamisviis on mõnes mõttes vältimatu.

K: Seda nägi Kant omal viisil selgesti.

J: Sellest hoolimata mõistame üsna harva tema nägemuse tagajärgi.

K: Kuna Kant polnud suuteline seda seletama sealpool metafüüsikat. Metafüüsika katkematu võim kehtestab end koguni seal, kus meie ei oskaks seda oodatagi — loogika kujunemises logistikaks.

J: Teie näete selles metafüüsilist protsessi?

K: Kahtlemata. Ja rünnak keele olemuse vastu, mis end selles protsessis varjab ja mis on võib-olla otsustav rünnak sellelt suunalt, jääb tähelepanuta.

J: Seda hoolikamalt peame hoidma teid keele olemusse.

K: Oleks juba piisav, kui meil õnnestuks ehitada esmalt ainult kõrvalrada sääraste teede juurde.

J: See, et te kõnelete viibetest, paistab mulle säärase raja jälil olevat.

K: Aga samuti jutt viipest riskib juba paljuga.

J: Me mõistame liigagi hästi, et mõtlev inimene peaks paremaks mitte välja ütelda seda üteldavat sõna [*zu-sagende Wort*], ent seda mitte selle sõna endale hoidmiseks, vaid et kanda see vastu [*entgegentragen*] mõtlemisväärseimale.

K: See on kooskõlas viibete loomusega. Nad on mõistatuslikud. Nad viipavad mei*le* [zu*winken*]. Nad viipavad *eemale* [ab*winken*]. Nad viipavad meid *sinna* selle juurde, kust nad kannavad [*zutragen*] end ootamatult meile kätte.

J: Te mõtlete viipeid kuuluvat kokku sellega, mida selgitasite sõnaga "žest".

K: Nii see on.

J: Viiped ja žestid on teie seisukohalt erinevad märkidest ja koodidest, mis kõik kuuluvad metafüüsikasse.

K: Viiped ja žestid kuuluvad täiesti teise olemusruumi, kui lubate ühtlasi ka minul tarvitada seda kahtlast sõna.

J: Millele te vihjate, kinnitab mulle kaua hellitatud oletust. Teie väljendit "olemise koda" ei tohi me võtta teadmiseks kui paljast mööduvat pilti, mille põhjal saaks ükskõik mida kujutleda. Näiteks seda: koda on kusagile juba enne püstitatud sara [*Gehäuse*], kuhu olemine ära paigutatakse nagu edasi-tagasi teisaldatav ese.

K: See ettekujutus on juba kehtetu, kui meie mõtleme "olemise" mainitud kahetähenduslikkusele. Tolle väljendi all ei pea ma silmas oleva metafüüsiliselt ettekujutatud olemist, vaid pigem olemise olemust, täpsemalt öeldes olemise ja oleva kahestut [*Zwiefalt*], seda kahestut siiski tema mõtlemisväärsuse mõttes.

J: Kui me seda tähele paneme, ei saa too väljend mitte kunagi muutuda lööksõnaks.

K: Selleks on ta juba saanud.

J: Kuna see nõuab tänaselt mõtlemisviisilt liiga palju.

K: Liiga palju, igatahes, liiga palju sellelt, mis ei ole veel saanud küpseks.

J: Te peate silmas, nõnda küpseks, et see kukub puu otsast nagu puuviljad. Mulle näib, et selliseid sõnu pole olemas. Ja ütlus, mis *seda* ootab, ei ole kooskõlas keele olemusega. Teie ise olete ometi viimane, kes väidaks olevat viinud täide säärase ütlemise.

K: Te osutate mulle liiga suurt au. Ma tohin sellele austusavaldusele vastata oletusega, et teie olete keele olemusele lähemal kui kõik meie mõisted.

J: Mitte mina, vaid see sõna, mille kohta te minult pärite; see on sõna, mida ma nüüd pisut julgustatuna tohin teile vaevalt andmast keelduda.

K: Mispärast te kahtlete, kui olete julgemaks saanud?

J: See, mis mind julgustab, tekitab minus ühtlasi kahtlusi.

K: Sellest märkusest ma järeldan, et teie veel tallel hoitud sõna selle olemuse tarvis, mida meie nimetame keeleks, toob üllatuse, mida meie ei söanda hetkel veel oodatagi.

J: Nii võib see olla. Siiski vajab see üllatus — mis puudutab teid niisama suure jõuga, nagu ta on mind hoidnud oma haardes teie esitatud küsimusest saati — võimalust saavutada võnkehari [*auszuschwingen*].

K: Sellepärast te kahtletegi.

J: Julgustatuna teie osutusest, et sõna on viibe ja mitte märk pelga tähistamise tähenduses.

K: Viiped vajavad võimalikult avarat võnkeala...

J: ...kus surelikud üksnes rahulikult edasi-tagasi kulgevad.

K: Seda nimetab meie keel "kahtlemiseks" [*Zögern*]. Seda kohtab tõeliselt seal, kus rahulikkus rajaneb vaoshoitusel [*Scheu*]. Seepärast ei taha ma teie kahtlust segada ennatliku tagantsundimisega.

J: Te tulete nõnda abivalmilt vastu, ja seda rohkemgi kui te arvata võite, minu katsele ütelda seda sõna.

K: Ma ei varja teie eest seda, et teete seepärast mind iseäranis veel kärsitumaks, kuna ma olen seni keeletundjate ja keeleuurijate käest asjatult otsinud vastust oma küsimusele. Selleks et siiski

teie meeliskelu hästi ja peaaegu ilma teie kaasabita [*Zutun*] sihile jõuaks, vahetame rollid nõnda, et ma võtan enda peale vastamise, pidades nimelt silmas teie küsimust, mis puudutab hermeneutilisust.

J: Nii jõuame tagasi kõneluse esiti käidud teele.

K: Millel me ei jõudnud hermeneutilisuse selgitamisega just väga kaugele. Jutustasin teile pigem ainult lugusid, mis näitasid, kuidas ma jõudsin sellise sõnakasutuseni.

J: Mina nentisin seevastu, et teie nüüd enam seda sõna ei kasuta.

K: Lõpuks ma toonitasin, et hermeneutiline (kasutatuna "fenomenoloogia" omadussõnana) ei pea silmas nagu tavaliselt tõlgendamismetodoloogiat, vaid seda [hermeneutilisust] ennast.

J: Siis kaldus meie kõnelus määramatusse.

K: Õnneks.

J: Hoolimata sellest tänan teid selle eest, et tulete veel kord tagasi hermeneutika juurde.

K: Seejuures tahaksin ma alustada selle sõna etümoloogiast. Te näete, et minu sõnakasutus ei ole meelevaldne ja et see sobib ühtlasi põhjendama minu püüdlust selgitada fenomenoloogia kandvat mõtet.

J: Seda enam ma imestan, et olete vahepeal loobunud mõlemast nimetusest.

K: See ei sündinud, nagu palju arvavad, selleks et eitada fenomenoloogia olulisust, vaid selleks et jätta oma mõtlemistee ilma nimeta.

J: Mis võis teil vaevalt õnnestuda...

K: ... kuivõrd avalikkuses ei saada hakkama ilma nimetusteta.

J: See ei saa teid siiski takistada veelgi täpsemalt selgitamast nimesid "hermeneutika" ja "hermeneutiline", millest olete vahepeal loobunud.

K: Ma üritan seda meeleldi, kuna selgitus võib muutuda aruteluks [*Erörterung*].

J: Aruteluks tolles tähenduses, nagu teie ettekandes Trakli luuletusest on mõistetud arutlust.

K: Täpselt nii. Väljend "hermeneutiline" tuleneb kreeka verbist ἑρμηνεύειν. See tugineb nimisõnale ἑρμηνεύς, mida saab seostada jumala nimega Ἑρμῆς mõttemängus, mis on siduvam kui teaduse rangus. Hermes on jumalate käskjalg. Ta toob saatmistu sõnumi; ἑρμηνεύειν on too esitus [*Darlegen*], mis toob teate, kuivõrd see suudab kuulata sõnumit. Säärasest esitusest saab tõlgendus sellele, mida on juba üteldud luuletaja vahendusel, kes [ütleb] ise Sokratese sõna järgi Platoni dialoogis *Ion* (534e): ἑρμηνῆς εἰσιν τῶν θεῶν, "käskjalad on jumalad".

J: Ma armastan teie nimetatud Platoni lühikest dialoogi. Tekstikohas, mida silmas peate, süvendab Sokrates sarnasusi sedaviisi, et oletab rapsoodiate kui selliste kohta, et need toovad luuletaja sõnast teate.

K: Kõigest sellest saab selgeks, et hermeneutilisus ei tähenda üksnes tõlgendamist, vaid esiti juba sõnumi ja teate toomist.

J: Miks te tõstate esile ἑρμηνεύειν seda algupärast tähendust?

K: Kuna see ajendas mind tema abiga iseloomustama fenomenoloogilist mõtlemist, mis avas mulle tee teose *Olemine ja aeg* juurde. Oli tähtis ja on endiselt tähtis tuua oleva olemine nähtavale; muidugi enam mitte metafüüsika kujul, vaid nii, et olemine ise paistesse tuleb. Olemine ise — see ütleb: kohaloleva kohalolemine, s.t mõlema kahestu [*Zwiefalt*] nende lihtsast ühtsusest [*Einfalt*]. See on see, mis haarab inimese tema olemuses kõnetusse.

J: Inimene oleleb vastavalt sellele inimesena, kuivõrd ta vastab kahestu keelitusele ja tunnistab [*bekunden*] nõnda kahestut tema sõnumis.

K: Valdav ja kandev inimolemuse tõmbes [*Bezug*] kahestusse on selle järgi keel. Keel piiritleb hermeneutilise tõmbe.

J: Kui ma pärin teilt nõnda hermeneutilisuse järele ja kui te minult pärite meie sõna selle tarvis, mida teil [sakslastel] nimetatakse keeleks, siis meie küsime teineteiselt sedasama.

K: Silmanähtavalt; seepärast tohime meie kõneluse varjatud tõmmet rahulikult usaldada...

J: ... niikaua, kui meie jääme küsijateks.

K: Te ei pea selle all silmas seda, et meie küsitleme üksteist suure uudishimuga, vaid...

J: ...et lasta see, mis tahaks olla üteldud, üha rohkem valla avatusse [*ins Offene*].

K: Mis tekitab kindlasti liiga lihtsalt mulje, nagu libiseks kõik ära seosetusse.

J: Me kohtame seda paistet, kui paneme tähele mõtlejate eelnevaid mõttesüsteeme ja laseme [nendel] alati meie kõneluses *kaasa* kõnelda. Mida ma äsja ütlesin, olen õppinud teilt.

K: Mida te niiviisi õppisite, on omakorda õpitud mõtlejate mõteldu kuuldavõtmisest. Igaüks on alati kõneluses oma eelkäijatega, enamgi veel võib-olla ja varjatumalt oma järeltulijatega.

J: Mistahes mõtlev kõnelus selle ajaloolise loomuse sügavamas tähenduses ei vaja ometi noid üritusi, mis ajalooteaduse viisil annavad teada mõtlejatest ja nende mõteldust kui möödunust.

K: Kindlasti mitte. Aga meile kaasaegsetele võib saada hädavajaduseks valmistada ette sääraseid kõnelusi, nõnda et meie esitame asjakohaselt varasemate mõtlejate üteldut.

J: Mis võib niimoodi kergesti alla käia pelgaks harrastuseks.

K: Seda ohtu saab vältida, kuivõrd me näeme ise vaeva, et kõneluse viisil mõtelda.

J: Ja niiviisi, nagu seda üteldakse teie keeles, kaaluda igat sõna.

K: Eelkõike aga kontrollida, kas iga sõna saab alati ära kaalutud tema enamasti varjatud lõplikus kaalus.

J: Mulle paistab, et me täidame seda kirjutamata ettekirjutust, kuigi ma pean ka tunnistama, et olen väga kohmakas küsija.

K: Nendeks jääme meie kõik. Me libiseme samuti veel parima tähelepanelikkuse puhul olemuslikust üle — ka praegu selles kõneluses, mis tõi meid hermeneutilisuse ja keele olemuse arutluse juurde.

(*Järgneb*)

TÕNU NOORITS. Hannes Varblane *a. D.* 2003

MA NÄEN AEGA

Eve Pormeister

Mis on aeg? Augustinuse vastust veidi parafraseerides võiksime öelda: kui keegi meilt seda ei küsi, siis me teame; kui küsijale seletada tahaksime, siis ei tea (Augustinus 1993: 270).

Kaua peeti *aega* millekski, mis kulgeb kõikjal ja igal pool ühtemoodi, absoluutseks suuruseks. 20. sajandi alul toimusid aga Einsteini relatiivsusteooria mõjutusel meie arusaamas ajast ja ruumist muutused. Austria matemaatik Kurt Gödel oli 1949. aastal jõudnud koguni järeldusele, et aega tegelikult ei olegi. See olevat "vaid säärane parameeter, millega me korrastame oma teadvuse sisu" (tsit Lublinski 2005). Ning Inglise füüsik Julian Barbour väidab 1999. aastal ilmunud raamatus *The End of Time*: "Aeg on illusioon" (tsit Lizenz... 2000). On vaid "lõputu ajamomentide järjestus", lõputud ajaperioodid, "nüüd'id" (tsit Odenwald 2005). Ajalist korrastatust sisendavad nn *ajakapslid* (vrd From here... 2000; Odenwald 2005; Õnnepalu 2007: 111), mis sisaldavad omamoodi ajalist koemustrit. — "Isegi aasta 1968 on juba eespool valmis, oma aega ootamas," uskus Viivi Luik (1991: 42). — Tegelikult on vaid "*lakkamatu nüüd*" (vrd From here... 2000; Odenwald 2005). Kui siinjuures järgida ajuurijaid, peaks "see *lakkamatu nüüd*" koosnema lõputust jadast umbes kolm sekundit kestvatest *nüüd*'idest. Sest just selle aja jooksul suudab meie aju töödelda "üheks pidevaks ajavooluks" (tsit Lublinski

---

Ettekanne "Ich sehe die Zeit" Viivi Luige romaani *Varjuteater* (2010) saksakeelse tõlke *Schattenspiel* (tlk Cornelius Hasselblatt; Göttingen: Wallstein Verlag) esitlemisel 9. oktoobril 2018 Eesti Vabariigi suursaatkonnas Berliinis.

2005) meie tähelepanekuid maailmast, mis tekivad nõksatades nagu momentülesvõtted.

Lapsele aga ilmutab aeg end hoopiski omal moel ja viisil: "Kogu maakera, kõik muld, savi, vesi ja liiv oli ainult kuju võtnud aeg," kirjeldab Viivi Luik viieaastase lapse arusaama ajast oma esimeses romaanis *Seitsmes rahukevad* (1985: 94). Ka raamaturiiul, raamatud, puud, kartulimaa ja laut, ema ja vanaema pole mitte midagi muud kui "kuju võtnud aeg" (samas).

KUI MITTE ENNE, SIIS ROOMAS

Küsimuse ümber "mis on aeg?" on Viivi Luige mõtted pöörelnud kõik need nelikümmend üheksa aastat (Luik 2010: 12),[1] mil ta ise või *Varjuteatri* minajutustaja oli "ihuüksinda maailma teedel" (201) Igavese Linna poole Babülonis hulkumas. Seda teekonda *barbarite maalt* (280) Euroopa vanasse südamesse (32) Alpidest allpool alustas ta — muide jalgsi (!), nii nagu talle tundub (29) — kolmeaastase lapsena ühel kevadpäeval tähendustiinel 1949. aastal[2] ühes äsja küüditatute talus. Seal nägi ta ühes hinnalises ja paksus raamatus Rooma Colosseumi pilti. Lõppude lõpuks *viivad* ju *kõik teed Rooma* (65). Ja *kui mitte enne, siis Roomas saad sa seda näha ja kuulda*. Niisugust pealkirja kandis minu ettekanne Viivi Luige 70. sünnipäevale ja Ingeborg Bachmanni 90. sünniaastapäevale pühendatud üritusel 2016. aasta sügisel Tallinnas. *Kui mitte enne, siis Roomas* "saad sa teada, et sa elad nagu igaüks ja et igaüks kannab oma elu koormat ja et *mis see muld ja need porised labidad sulle ikka teevad*. Roomas saad sa teada, et sa ei tea, mis see kõik on, ja et sul polegi seda tarvis teada. Ela," kirjutab Viivi Luik *Varjuteatri* lõpulehel (307).

---

[1]Edaspidi tähistatakse Viivi Luige romaanist *Varjuteater* (2010) tsiteeritud lõike leheküljenumbriga tekstis.

[2]Tähendustiine 1949. aasta hulka arvan ma siinses kontekstis ka Karl Gustav Jungi katse reisida 1949. aastal Rooma. Vaata *Varjuteatri* sissejuhatavat tsitaati Jungi autobiograafia *Mälestused, unenäod ja mõtted* tõlkest (2004; tlk Leo Metsar; orig *Erinnerungen, Träume, Gedanken* (1962)).

Mõlema kirjaniku jaoks on Rooma nii topograafilises kui ka esteetilises ja eetilises mõttes olnud tähenduslik. Austria poetessi jaoks ei tähendanud Rooma, kus ta kirjutas, nagu Viivi Luik *Varjuteatris* ütleb, "oma surmaeelseid hulle jutte" (28), mitte ükssnes kodumaad, vaid ka pagulust ja distantsi. Eesti poetessi valdas Rooma jõudes tunne, et ta on "saabunud koju" (35), oma "kodulinna": "Poleks ime, kui kogu senine elu oleks elatudki ainult selleks, et seista ühel päeval kaks või kolm minutit Roomas ja selle kahe või kolme minuti jooksul mõista, et oled sündides endast ühe pildi kaasa saanud, oma õige pildi, ja pead selle pildi elu jooksul iseendaga täitma, nii et kõik piirjooned jääksid kohakuti" (275, vrd 50).

NÄGEMINE

Ma loodan, et ei lähe oletustega liiga kaugele, kui usun, et Itaalia, täpsemalt Rooma, tähendas Viivi Luigele sedasama mis Ingeborg Bachmannile: maad, paika, kus ta koges *tunnetuslikku tõuget*, oma mõõdupuude ja oma silmade *ärkamist* (Bachmann 1980: 17). "Ja kui mina iseennast jõin / ja minu esmasündinud maad / maavärinad kiigutasid, / äratati mind nägema. / Seal juhtus minuga elu," kirjutas Bachmann 1953. aastal ilmunud luulekogus *Die gestundete Zeit* ehk *Ajatatud aeg* ilmunud Itaalia-luuletuses "Das erstgeborene Land" ehk "Esmasündinud maa" (Bachmann 1987: 110–111, 2016: 1554, tlk Aare Pilv). Kuid et *nägemist tuleb õppida* — selle Rainer Maria Rilke tõdemusega, kes oli samuti viibinud Roomas (29), on küllap mõlemad poetessid täiesti nõus.

"Kudas te nii uimased olete, et te kedagi ei näe! Ma tahass tääda, mes olli!" tundis meile juba tuttav viieaastane laps õigustatult nördimust (Luik 1985: 184). "Alati unustatakse ära, et lapsed *näevad*," kahjatseb Viivi Luik meie hiljutises vestluses (Luik, Pormeister 2018: 984). Tõepoolest pole silmad, see "inimese Rotschildi omand", nagu neid nimetab väikeses proosapalas "Kunst" Austria kirjanik Peter Altenberg (1859–1919) (vt ka Altenberg 2017), meile antud ainuüksi *väliste kestade nägemiseks* (Saint-Exupéry 1960: 59). Ja ühe viieaastase silmad on kindlasti teist laadi: tema silmad on justkui "väike külm kaamera, uuemat mar-

ki salateenistuseriist" (Luik 1985: 153, vrd 123), tema silmaterad aga justkui mustad grammofoniplaadid, mille "sisse jäävad kõik nähtud asjad varjule", kirjutab Viivi Luik oma esimeses romaanis (samas: 58).

Nägemine oma tähenduspaljususega on mõlemale poetessile möödapääsematu tajumisvahend igasuguse hoiaku väljendamiseks nende poeetilises universumis. Viivi Luik mõtiskleb selle üle ka oma intervjuuraamatus *Ma olen raamat* (Luik, Rosma 2010) ja Rooma-raamatus *Varjuteater*. Ingeborg Bachmann tegeleb sellega muu hulgas oma 1955. aastal ilmunud Roomavaatlustes "Was ich in Rom sah und hörte" ehk "Mida ma Roomas nägin ja kuulsin", kus ta annab teada, et "silmad on antud nägemiseks" (1987: 609). Paar aastat hiljem kuulutab ta sõjas pimedaks jäänute kuuldemänguauhinna vastuvõtmisel peetud kõnes "Die Wahrheit ist dem Menschen zumutbar" (1959) ehk "Tõe võib inimese kätte usaldada" otsekoheselt, et kunst ei tähenda üksnes *välist märkamist*. "Kõige tähtsam on", kasutades Antoine de Saint-Exupéry sõnu, "silmale nähtamatu" (1960: 54). Ja et tema silmad avaneksid, püüab Ingeborg Bachmann aru saada sellest, "mida me ei või näha" (2006: 182), ilma seejuures valu eitamata. Sest valu juhatab teda "ainsa õpetaja" (Bachmann 1987: 400), *kogemuse* juurde, millele ta oma eeskuju Rilke kombel alati toetub. See on see, mida kirjanik peab inimesele osaks saada laskma, "iseäranis sellise inimese kogemust, kelleks võiks väga hästi olla tema ise või ka teised ning kus ta ise või ka teised kõige inimesemad on" (Bachmann 2006: 182). 2010. aastal räägib Ingeborg Bachmannile toetavalt kaasa Viivi Luik tõdemusega: "Me tunneme maailmas ja teistes inimestes ära ainult selle, mida me oleme kogenud iseendas" (Luik, Rosma 2010: 137). Bachmann-likku *mu silmad avanesid* iseloomustab Luik kui *midagi rohkemat* (samas: 63–64). Nägemise mõte — distantsilt, et ära tunda elu mustrit (168–169) — nõudvat aga olemise mõlema poole märkamist, mõistmist, et "kõige ilusamad lilled kasvavad seal, kus on sõnnikut" (238, vrd Luik, Rosma 2010: 64).

AEG

Kui mitte enne, siis Roomas sai jutustaja näha nii mõndagi, ka vanu õõnsaid õlipuid: "[S]est kui sa pole näinud vana õõnsat õlipuud, pole sa midagi näinud" (286). See nägemine kätkeb Viivi Luige puhul põhjapanevat ajataju ja -arusaama. Sellest on läbi imbunud ka tema romaanid. Esimesed märgid aja kujutamisest ilmnevad juba Luige luuletustes ja esimeses romaanis *Seitsmes rahukevad*. Romaanis *Ajaloo ilu*, milles aega kõnetatakse ühtlasi otseselt, ja üheksateist aastat hiljem järgnenud *Varjuteatris* üleneb aeg koguni üheks põhifiguuriks, ja seda eriti viimati mainitud raamatu väga muljetavaldavas peatükis "Vastuvõtt". *Varjuteatri* esmatrükis osutavad ajateemale kõigepealt kaks mustvalget fotot raamatu sisekülgedel, millel kujutatakse Rooma Colosseumi ja 1945. aastal purustatud Berliini Tiergartenit. Järgmise märgi leiame kohe romaani avavas mõttekäigus, mida Carl Gustav Jung arendab seoses luhtunud Rooma-reisiga 1949. aastal ja mis osutab ajaloolisele lõpetamatusele: "Seal eemal asus Rooma! Seal asus vanade kultuuride veel suitsev ning hõõguv tulekolle, see juurestik, millest saab alguse läänelik, kristlik maailm. Kõikjal ümberringi oli veel tunda antiiki kogu selle halastamatus suursugususes" (7). Just need Jungi mõtted, tunnistab Viivi Luik oma raamatus, olevat "rohkem kui miski muu selgitanud" talle tema "suhet Roomaga" (28). Ilmselt ei ole juhus seegi, et Sigmund Freud avas just Rooma näite varal "üleüldisemat säilitamise probleemi psüühilises" (tsit Höller 2006: 95). Freudi kõigi varasemate arengufaaside edasikestmist viimase arengufaasi kõrval (vt samas) nimetab Viivi Luik *ajakihtide üksteisega segi* olemiseks (46), kõige toimumiseks "*korraga*" (285, vrd Luik 1991: 17). Näiteks Colosseumis tundub talle, "et tänane päev oli vääramatult lähenemas, oli olemas juba siis, kahe tuhande aasta eest, ja et see päev muigas siis nende tolleaegsete inimeste üle, nii nagu mõni tuleviku päev muigab juba praegu meie üle" (34).

Aja *topos* läbib niisiis kogu romaani, ilmutades end peale eespool nimetatu veel nii raamatu kui ka mõne peatüki pealkirjas. Põhitekstis astub aeg lavale kohe avalauses hüüdnime *Igavene Linn* kujul, mille olevat Roomale andnud Vana-Rooma eleegik

Albius Tibullus. Poetessi ajakäsitus ja ajatunne vermivad samamoodi tema jutustamislaadi: ta rändab ajas ette ja tagasi, ilmutab tulevikus minevikku ja minevikus tulevikku ning seob kalendaarsed ajatasandid *lakkamatuks olevikuks, lakkamatuks nüüd*'iks. Ühesõnaga — ajaga "annab teha kõike, mis tarvis" (Luik 1991: 29, vrd Luik 2010: 259, 116), usub Viivi Luik. *Aega* võib ka "peaaegu palja silmaga" *näha*, nagu näiteks Rooma Colosseumis (34).

Aega näeb jutustaja ka *fotoalbumis*, kuid siiski mitte barthes'-ilikus mõttes. Mitte surma, kaduvust ehk ajalikkust ei näe ta kui *foto eidos*'t (vrd Barthes 2015: 26). Fotode kaudu näeb ta pigem "aja üht väga iseloomulikku külge või omadust. Seda, mis avab meie ees igaviku panoraami ning ei pööra surmale tähelepanu, mis teeb surmast väikese vahejuhtumi. Nimelt muretust ja kergust" (Luik, Pormeister 2018: 983). Foto näitavat küll hetke, kuid muutvat "selle otse vaataja silme all igavikuks" (samas).

Aega näeb ta peale selle veel *pruunis kõrrekeses*, mis tuletab koos Hadrianuse armukese, varalahkunud poisi Antinoosi kipspeaga meelde *igavikku* (159, 164, 282), ja Panteonis, selles "Maakeras" (66), kus sa "oled sattunud argipäeva ja igaviku teeristile" (67).

Aega näeb Viivi Luik samuti *puudes*, nendes tõde kuulutavates *pühadustes* (Heiligtümer), nii nagu tajus neid Hermann Hesse: "Puu kõneleb: minus on varjul tuum, säde, mõte, ma olen osa igavesest elust. Minu ülesanne on luua ainukordset, et selle kaudu kehastada ja näidata igavest" (1982, 1973: 75). Esmajoones paarituhandeaastane õlipuu ehk oliivipuu Hadrianuse aias seisab jutustaja ees "nagu aeg ise" (286), "alali[s]se ja igave[s]se olevi[k]ku" kehastus, *teispoolse ja siinpoolse maailma ühendaja* (samas). Ja kui uskuda poetessi, siis olevat õlipuu tegelik eesmärk ja "salajane ülesanne" saada vanaks ja muutuda õõnsaks, et "meid igavikuga kokku viia" (287). Võimalik, et just seepärast võttis jutustaja ette, nagu ta ise ütleb, selle pika, elupikkuse teekonna Rooma (285–286), et näha mõni minut praegust hetke ja Hadrianuse-aegset reaalsust segunenuna "üheks ja sellekssamaks reaalsuseks, piirideta igavikuks" (Luik, Pormeister 2018: 980). Ja mitte kellegi võimuses ei olevat talle selgeks teha, et ta "ei ole

2002. aasta kevadel käinud korraks ühes Antiik-Rooma kevades. Et [ta] ei ole viibinud ühel keiser Hadrianuse vastuvõtul" (285).

Aeg kehastub Viivi Luige jaoks ka *sinises* värvis, tema elu värvis, millele ta oma esimestes luulekogudes omistab erilise koha. Mõjusaks ja väljendusrikkaks kujundiks kasvab *sinilill* romaanides *Seitsmes rahukevad* ja *Varjuteater*.

Aja käes, mida me eksistentsiaalsest perspektiivist lähtudes koos Martin Heideggeriga kui *olemise mõistmise horisonti* tõlgendada võime, on Viivi Luige sõnul ka *elu ja surma* võtmed. Elu ongi poetessi jaoks *kuju võtnud aeg*: kahe pimeduse või kahe aastaarvu, sünniaasta ja surma-aasta vahel. Ent mis surm on, siin me teame kindlalt vaid seda, *et* me peame surema (Kühneweg 1998; tsit Pormeister 2011: 285).

Niisiis: "Elu ja surma võtmed on aja käes, aga mis on aeg, seda me ikkagi, kõigist seletustest ja tõlgendustest hoolimata ei suuda mõista," ütleb Luik meie vestluses (Luik, Pormeister 2018: 987). Tõepoolest: mida me teame, on see, et nn argipäevane aeg kujundab meie elamise ja olemise rütmi (Õnnepalu 2007: 230). Mida me teame, kui rääkida *Flandria päeviku* autori Tõnu Õnnepalu sõnadega, on ka see, et me nimetame ajaks "[o]ma viisi elus olla ja seda tajuda" (samas).

Niisiis: Inimese aeg, kes tajub "aega kaduvana, lõppevana ja lõplikuna" (Luik, Pormeister 2018: 980), lõpeb varem või hiljem. Liigume aga meie, mitte aeg: aeg "ei liigu mitte sel viisil, nagu nemad arvavad, vaid hoopis teisiti. See, mida nad peavad aja liikumiseks, on ainult nende omad nooreea päevad, ainult nende oma vanadus, ainult nende oma surelikkus" (Luik 1991: 19).

Ja: "Kõik liigub, väreleb, muutub, kaob ära ja ilmub jälle," kirjutab Viivi Luik *Ajaloo ilus* (1991: 114).

Niisiis: Puhub vaid igavene, elav tuul: "Kuid näe, väljas puhub igavene tuul, seesama, mis inimesi nagu kuivanud puulehti enda ees ajab. Tuul laulis siis, nagu ta nüüdki laulab: "Jää, kullake, jumalaga. Suur lahkumine on ees…", kuid kes seda ikka kuuleb ja tähele paneb, enne kui omal käes on," kirjutab Viivi Luik *Varjuteatris* (11).

Surma vastu tahtis *Seitsmenda rahukevade* viieaastane laps kirjutada "Suure seinakella käsiraamatu". Sest kell ei tohi seisma jääda (vrd Luik 1985: 10). Aja määratlus ei asu küll olemuslikult kellas, vaid ta juhatab meid ainult teatud hoiakus (*Verhalten*), annab meile teada Martin Heidegger (vrd Corti 2006): "Aeg, mida ma püüan määratleda, on alati 'aeg millekski', aeg, *selleks et* seda ja toda teha, aeg, mida ma vajan, *selleks*, aeg, mida ma saan endale lubada, *selleks et* seda ja toda teostada, aeg, mida ma pean endale võtma, *selleks et* seda ja toda täide viia. [---] Aja lugemine kellakasutuses on fundeeritud endale-aja-võtmises, või nagu me ka ütleme, 'ajaga rehkendamises'" (1975: 364). Sellest käsitusest lähtudes pole imeks panna, et Viivi Luik näeb iga kella sees kinni olevat surma, nagu ta luuletuses "Ei lõpe…" kirjutab: "Käekella sees surm on kinni. / Suur seier teeb haiget pääs" (2006: 475) ja luuletuses "Infarkt" seda ka kujukalt näitab, kus seinakell tuleb seinalt maha, roomab mööda põrandat ja lööb oma plekist seierid inimesele kõrri:

Kell on korraga seinalt maas,
roomab põrandat mööda.

Plekist seierid kõrri lööb,
murrab pliidi ees maha.
Tiksub ise ja aplalt sööb,
kõõritab selja taha.[3]

Siiski: "Jääl liugle, surelik, kuid ära seisma jää…" — tsiteerib eesti poetess Viivi Luik oma intervjuuraamatus *Ma olen raamat* (Luik, Rosma 2010: 147) ja *Seitsmendas rahukevades* (1985: 153) Prantsuse eksistentsialisti Jean-Paul Sartre'it tema raamatust *Olemine ja olematus* (1943).

[3]Huvitav on kõrvutada kellaosuti kujundit ajamotiivina Viivi Luige luuletuses "Infarkt" kogust *Maapäälsed asjad 1975–1978* (Luik 2006: 413) Doris Kareva luuletusega "Kell käib…" (Kareva 2005: 8) ja Kärt Hellerma luuletusega "Kellad lõikavad mulle näkku" (Hellerma 2018: 9–10).

LÕPETUSEKS

Kuni praeguse "nüüd'ini" ei ole Viivi Luik lahti öelnud tõdemusest, et ta tajub aega "igavikuna, ajatusena" (Luik, Pormeister 2018: 980). "Iga hetk kannab endas kõike aega," ühineb meie poetessiga teatud mõttes tema Austria kolleeg Robert Seethaler oma uues romaanis *Das Feld* ehk *Väli* (2018: 195). Ja nii transtsendeerib kirjanik ja poetess Viivi Luik alguse ja lõputa voogava aja sees "inimese kujul ilmunud sõna[na]" (Luik, Rosma 2010: 36) ning *raamatuna* ja *osana maailmast* (samas: 35), võib-olla knechtilikult[4] või hesselikult aste-astmelt, läbi oma ja teiste kogemuste, läbi aja-, ruumi- ja maastike kihtide, läbi "*igavese nüüd*'i". "Suunaks silme ees" (Bachmann 1987: 602) ikka oma Ise ja samas ka transpersonaalne Mina. "Tõeline töö" olevat ju "igaühele ainult see üks: jõuda iseendani", uskus ka Hermann Hesse Demian ehk Emil Sinclair (Hesse 1994: 82). Ja nii on Viivi Luik lakkamatult täitmas oma õiget pilti iseendaga ja iseenda poole teel "nagu silmapiiri poole" (Luik 2017: 358). Ta on teel igaviku poole.

Kirjandus

A l t e n b e r g, Peter 2017. *Prosaskizzen — Kapitel 2. Selbstbiographie*. SPIEGEL ONLINE. Projekt Gutenberg. Vt gutenberg.spiegel.de/buch/prosaskizzen-9535/2 (6.09.2018)

A u g u s t i n u s, Aurelius 1993. *Pihtimused (Confessiones)*. (Hortus Litterarum. Klassika 1.) Tlk Ilmar Vene. Tallinn: Logos

B a c h m a n n, Ingeborg 1980. *Das dreißigste Jahr: Erzählungen*. 15. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch Verlag

B a c h m a n n, Ingeborg 1987. *Ausgewählte Werke*. Band 1. *Gedichte. Hörspiele. Schriften*. Berlin—Weimar: Aufbau-Verlag

B a c h m a n n, Ingeborg 2006. Tõe võib inimese kätte usaldada. Tlk Toomas Kiho. — *Akadeemia*, nr 1, lk 181–183

[4]Josef Knecht on Hermann Hesse romaani *Das Glasperlenspiel* (1943) ehk *Klaaspärlimäng* peategelane, kelle vaimset kujunemist, aste-astmelt edasiliikumist, individuatsiooniprotsessist väljumist ja üleminekut üleisikulise terviku teenimisse autor jälgib.

B a c h m a n n, Ingeborg 2016. [Luule]. — Looming, nr 11, lk 1551–1556

B a r t h e s, Roland 2015. *Camera lucida: Märkmeid fotograafiast.* Tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus

C o r t i, C. Agustín 2006. *Zeitproblematik bei Heidegger und Augustinus.* Würzburg: Königshausen & Neumann. Vt books.google.ee

F r o m h e r e to eternity. 2010. — Science for the Curious Discover. December 01, 2000. Vt discovermagazine.com/2000/dec/20-cover (10.09.2018)

H e i d e g g e r, Martin 1975. *Gesamtausgabe.* Band 24. *Die Grundprobleme der Phänomenologie.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann

H e l l e r m a, Kärt 2018. *Autogramm: 101 luuletust 2016–2017.* Tallinn: EKSA

H e s s e, Hermann 1973. Wanderung. Aufzeichnungen: Bäume. — Hesse, Hermann. *Weg nach Innen.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, S. 74–76

H e s s e, Hermann 1982. *Puud.* Vahelugemine. Loeb Aarne Ükskülа. Eesti Raadio, eetris 26.09.1982. Vt arhiiv.err.ee/vaata/vahelugemine-hermann-hesse-puud (10.09.2018)

H e s s e, Hermann 1994. *Demian: Emil Sinclairi nooruse lugu.* (Loomingu Raamatukogu 5–7.) Tlk Krista Läänemets. Tallinn: Perioodika

H ö l l e r, Hans 2006. *Ingeborg Bachmann.* 4. Aufl. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag

K a r e v a, Doris 2005. *Aja kuju.* Tallinn: Verb

L i z e n z zum Denken. 2000. — FOCUS Magazin, Nr. 18 (2000) PHYSIK. 29.04. Vt www.focus.de/wissen/natur/physik-lizenz-zum-denken_aid_183409.html (10.09.2018)

L u b l i n s k i, Jan 2005. *Gegenwart dauert drei Sekunden.* Vt www.dw.com/de/gegenwart-dauert-drei-sekunden/a-1753097 (6.09.2018)

L u i k, Viivi 1985. *Seitsmes rahukevad: Romaan.* Tallinn: Eesti Raamat

L u i k, Viivi 1991. *Ajaloo ilu.* Tallinn: Eesti Raamat

L u i k, Viivi 2006. *Kogutud luuletused 1962–1997.* Tallinn: Tänapäev

L u i k, Viivi 2010. *Varjuteater.* Tallinn: EKSA

L u i k, Viivi 2017. *Pildi ilu rikkumise paratamatus: Esseed ja artiklid.* Tallinn: EKSA

L u i k, Viivi, Eve P o r m e i s t e r 2018. Ma näen aega: Intervjuu. — *Looming*, nr 7, lk 978–988

L u i k, Viivi, Hedi R o s m a 2010. *Ma olen raamat*. Tallinn: SE & JS

O d e n w a l d, Michael 2005. Alles nur eine Illusion?: Forscher versuchen, die Zeit zu enträtseln. Vt www.focus.de/wissen/weltraum/odenwalds_universum/die-frage-nach-der-zeit-oder-ist-die-gegenwart-nur-eine-illusion_id_4630936.html (10.09.2018)

P o r m e i s t e r, Eve 2011. "Zedern und Grillen wohin man sieht": Zur literarischen Gestaltung der Vergänglichkeit in Judith Hermanns *Alice*. — Friederike Felicitas Günther, Torsten Hoffmann (Hrsg.). *Anthropologien der Endlichkeit: Stationen einer literarischen Denkfigur seit der Aufklärung. Für Hans Graubner zum 75. Geburtstag*. Göttingen: Wallstein Verlag, S. 279–296

S a i n t - E x u p é r y, Antoine de 1960. *Väike prints*. Tlk Ott Ojamaa. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

S e e t h a l e r, Robert 2018. *Das Feld: Roman*. 4. Aufl. München: Hanser Berlin

Õ n n e p a l u, Tõnu 2007. *Flandria päevik*. Tallinn: Varrak

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofiadoktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu väliseesti ja vanema raamatu osakonna raamatukoguametnik a-st 2016. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid "Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde" (1999, nr 7, lk 1505–1509), "Mida tänapäeval tähendab Šveits" (2001, nr 5, lk 977–987), ""Kirjutan, et mu valudest saaks pidu": Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis" (2003, nr 4, lk 813–820), "Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja" (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210) ja "Kas maailm on tunnetatav: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*" (2016, nr 10, lk 1733–1760); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee "Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest" (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli "Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*'i proloogi tõlkele" (2009, nr 11, lk 2100–2105).

ARVUSTUS

IGAV ON, HÄRRASED VANNUTATUD MEHED!

Bruno Mölder, Roomet Jakapi, Marek Volt. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 304 lk.

Kumu selle kohta, et peagi on Eesti filosoofide koostööna valmimas sissejuhatav filosoofiaõpik, levis pikki aastaid. Kui õpik suve lõpul ilmus, asusin seda suure elevusega läbi töötama — ennekõike lootuses, et õpik võimaldab mul olulisel määral ümber korraldada sissejuhatavat kursust filosoofiasse, mida olen Eesti Maaülikoolis pidanud nüüd juba 30 semestrit. Eks ole juba mõnda aega tunda, et klassikaline loeng jääb moodsa aja noorte jaoks igavaks õppetöö vormiks ning seda võiks asjaliku õpiku olemasolu korral asendada aktiivõppe meetodite abil korraldatud arutelu eelnevalt loetud õpikupeatüki üle. Oma loengukonspekte pole ma paraku jõudnud ega suutnud viimistletud käsikirjaks vormistada. Olgu kohe alustuseks öeldud, et raamat valmistas mulle pettumuse ning ma ei näe mingit võimalust anda sellele õppeprotsessis kandvat rolli. Selle hinnangu põhjendustest käesolev arvustus koosnebki.

Minu kriitika ei taotle avada igipõlist vaidlust filosoofia loomuse ja erinevate filosofeerimisviiside üle, vaid üritab jääda rangelt pedagoogiliseks. Olles küll oma loometöös paadunud kontinentaalfilosoof, pean analüütilise kallakuga probleemikeskset lähenemist algajatele mõeldud filosoofiakursuse puhul ülimalt sobivaks. Ka minu kursuse temaatiline ülesehitus kattub suurel määral vastse õpiku peatükkidega ning lisaks olen seminarideks sobiva keerukusastmega alliktekste otsides jõudnud enamasti just analüütilisse traditsiooni kuuluvate artikliteni. Olen seisukohal, et filosoofia sügavusteni tuleb jõuda nii, et esmalt mõistetakse kainet-ranget argumentatsiooni ning alles seejärel liigutakse sealt edasi filosoofiat afitseeriva *mõeldamatuni* — selleks, et algajad kohe sinna juhtida, peab olema Tõnu Luige taoline pedagoogiline geenius, mina seda kindlasti ei ole.

Probleemikeskne analüütiline lähenemine on muide nüüdseks märkamatult vallutanud valdava osa eestikeelsete filosoofia ülikooliõpikute üldmahust. Lisaks äsja ilmunule saab eesti keeles kasutada veel kolme analüütilist filosoofiasse sissejuhatavat teost (Russell 2018; Strawson 2016; Danto 2000) ning ka möödunud sajandi esimesse poolde jäävad õpikud (Joad 1996 [1936]; Koort 1938) on probleemikesksed, kuigi mit-

te analüütilised. Samuti kuuluvad analüütilisse traditsiooni eesti keelde tõlgitud eetikaõpikud (Pojman 2005; Williams 2012), poliitilise filosoofia (Wolff 2005) ning vaimufilosoofia õpik (Lowe 2008). Lisaks Tõnu Luige (2002) loengutele on pisut mandrifilosoofilist mekki Kołakowski (2000, 2007) sissejuhatavates raamatutes ning kõige tipuks leidub eesti keeles Heideggeri *Sissejuhatus metafüüsikasse* (1996), mis pole siiski kindlasti mitte algajate õpikuks sobiv teos. Selline on siis üldine olukord ning kui heita pilk tulevikku, "Avatud Eesti raamatu" sarjas töös olevatele tõlgetele,[1] ei paista sealt mandrifilosoofia üldteoseid tulevat. Võin vanduda, kuulsin kunagi, et Ülo Matjus tõlgib eesti keelde kaalukat Volkmann-Schlucki (1989) raamatut, kuid rahastust saanud projektide nimekirjas seda pole — ehk siis nägin seda unes. Siiski õpetatakse mõnel pool, nt Tallinna Ülikoolis ja Kunstiakadeemias, sissejuhatust filosoofiasse kontinentaalse kallakuga ning saadakse küllap läbi ka õpikuta, alliktekstide toel.

1. KIIDUSÕNAD

Enne kriitika juurde asumist katsun esile tõsta seda positiivset, mis lugedes silma jäi. Kahtlemata on tegu asjatundliku materjaliga, autoriteks on kogenud filosoofiadoktorid ning esitusvigu ma teosest ei leidnud. Paljude teemade puhul sain õpikust isegi uusi teadmisi, mida oma loengutes kasutada; kindlasti on õpik toekaks abimeheks nendele filosoofiaõpetajatele, kes ei ole ise professionaalsed õppinud filosoofid. Kiitust väärib n-ö tänasel päeval aset leidvate teoreetiliste dispuutide ja mõttearenduste kaasamine õpikusse.

Õpik on kirjutatud neutraalses stiilis, s.t tutvustatakse kõigi probleemide puhul erinevate vaidlevate seisukohtade tugevusi ja nõrkusi, võtmata tugevaid filosoofilisi positsioone. Pean seda pedagoogiliselt õigeks hoiakuks, toimin ise samamoodi, sest õppejõu hoiakud võivad algajaid liialt mõjutada. Kuid teisest küljest raskendab selline stiil õpiku kasutamist seminarimaterjalina — kuna peatükkides ei kaitsta läbivalt ühtegi positsiooni, tuleb seminariks kirjeldatud teooriad kuidagi tööle rakendada, *à la* loosida tudengid rühmadesse ja anda vaidluse objektiks mõni konkreetne juhtum vms. Selline töömeetod eeldab aga, et eelnevalt on õpikus avatud positsioone mõistetud, mida pean iseseisva lugemise puhul sageli väga kaheldavaks. Ent kui kulutada kontakttunnid

[1] Vt www.kulka.ee/programmid/avatud-eesti-raamat/aeri-sarjas-valmimisel-raamatud.

õpikus avatud positsioonide selgitamisele, ei jää jällegi aega filosoofilise arutlemise harjutamiseks — suur hulk filosoofilisi positsioone, mille vahel algaja valida ei oska, pole sugugi parem olukord kui suur hulk filosoofiaajaloolisi teadmisi varem tavaks olnud ajaloolise lähenemise puhul. Nii Russell, Danto kui Strawson filosofeerivad oma eelviidatud sissejuhatavates teostes ka ise, mistõttu nende raamatute peatükid on seminarimaterjaliks sobilikud.

2. ÜLDISED PUUDUSED

Selles punktis toon esile õpikus silma hakanud suurimad üldised puudused, järgmises punktis vaatlen raamatut lühidalt peatükkide kaupa. Rõhutan veel kord, et mu käsitluse fookus on pedagoogiline. Kuna raamat on välja käidud laiatarbeõpikuna kõrgkoolidele, siis võtan *arutluse eelduseks*, et selle järgi peab suutma õppida tudeng, kellele õpiku alusel peetud kursus on esimeseks ja sageli ehk ka ainsaks kokkupuuteks filosoofiaga. See tudeng ei ole õppinud eelnevalt ka ei loogikat ega spetsiifilist kriitilise mõtlemise kursust. Kahtlemata saab selline tudeng, kui ta on usin ning kui kursuse käigus on võimalik regulaarselt õppejõu kaasabil lahendada lugedes esinevaid arusaamatusi, õpikut lugedes terve hulga teadmisi mitmesuguste probleemide üle vaidlevate teooriate kohta. Aga ma ei kujuta ette, kuidas selle õpiku alusel peaksid arenema teoreetilise mõtlemise ja kriitilise analüüsi oskused, mis on ka õpiku sünnipõhjuseks olnud kursuse eesmärkidena välja kuulutatud.[2] Avan oma kõhklused järgnevate kriitiliste märkuste abil.

2.1. Ebaühtlane stiil, fokuseerimine ja raskusaste

Kolme õppejõuga kursus on küllap põnev, kuid kolme eri autoriga tekst ei ole tervikuks sulandunud. **Bruno Mölderi** kirjutatud peatükkide raskusaste ületab minu hinnangul kaugelt keskmise algaja tudengi arusaamisvõime, kes ju sugugi ei pruugi olla filosoofiatudeng. Peatükid 2 ja 10 olid nauditavaks ja harivaks piisavat intellektuaalset pingutust nõudvaks lugemisvaraks mulle endale (s.t mitteanalüütikust filosoofiadoktorile), 4. ja 7. peatükis — viimane on Bruno põhiline pädevusvaldkond — oli pedagoogiline lihtsustamine paremini õnnestunud. Kuna peatükid on teoreetiliselt ja mõisteliselt tohutult ülekoormatud, ei saa algaja siit

[2] Vt https://humanitaarteadused.ut.ee/sites/default/files/fl2/files/b6c349a812a48779217318551ee74556.pdf.

muud, kui ehk eksamitestiks eristusi pähe tuupida — juba eristuste terviklik hoomamine on keskmise tudengi jaoks üle jõu käiv väljakutse.

Marek Volt kirjutab lihtsalt ja ladusalt ning tema peatükkide lõpus sisalduvad küsimused on kõige loomingulisemad. Ent Mareki kirjutatud peatükid on liialt keskendunud mõisteanalüüsile, lükitakse üksteise otsa alternatiivseid teooriaid, puudub võrdlev analüüs ning teooriate rakenduslikud arendused (vt eriti ptk 11).

Roomet Jakapi stiil saavutab kõige paremini kompromissi pedagoogilise lihtsustamisvajaduse ja läbiva arutlemisvajaduse vahel. Kõige õnnestunum on Roometi ekspertiisivaldkonda kuuluv 8. peatükk "Jumal"; 9., moraalist pajatavas peatükis jäi eri teooriate esitus napiks (küllap ka kokkulepitud mahupiirangu tõttu) ning puudus üldine võrdlev arutelu. 6., teaduse-peatükis oli puudu üldisest alustavast intriigist, miks teaduse määratlemine/piiritlemine nii oluline teema on.

2.2. Puudujäägid seostamise ja teemavalikute alal

Analüütiline lähenemine ja kolme autori olemasolu viivad minu hinnangul selleni, et ettevalmistamata lugejal ei teki õpiku põhjal terviklikpilti, kuidas kõik kõneldu peaks kokku klappima.[3] See tähendab paraku ka seda, et algajal filosoofiaõppijal ei teki terviklikku filosoofilist maailmapilti, isegi kui ta üritab seda luua. Lugeja on uputatud tehniliste eristuste ja mõisteliste täpsustuste laviini alla ning tal pole võimalik mõista, millised valikud peaksid omavahel kokku sobima. Autorid on ehk küll filosoofilise täpsuse huvides, kuid minu arvates asjata vältinud laiatarbe-eristuste väljakäimist: kas olla idealist või materialist; empirist, ratsionalist, fenomenalist või skeptik, jne. Suurim orientatsioonivajak tekib 4. peatükis, kus käsitletakse küll metafüüsikasse kuuluvaid probleeme, aga ülemäära tavamõistuse tasandile kohitsetuna: jutuks on asjade ja omaduste seos, tuntud universaalidevaidlus ning mõned teised argimõistusliku maailmapildi jaoks tarvilikud entiteedid. Seega on õpikust välja visatud filosoofia üldisim pretensioon — mõelda sellest, *mis üldse on*, mis on maailm, tegelikkus jne. See kohitsemine ei ole mitte mingil juhul analüütilisele filosoofiale iseloomulik, nt mateeria olemas-

[3]Minu käsutuses on fail Tiiu Hallapi kunagistest loengumaterjalidest "Sissejuhatus filosoofiasse eesti filoloogidele", mida hindan vaatlusalusest õpikust paremini seostatuks. Kuna too fail pole enam võrgus vabalt saadaval, loobun kahetsusega detailsemast võrdlemisest, kuid olen valmis seda diskussiooni korras tegema raamatu autoritega.

olu probleem sisaldub kõigis kolmes eelviidatud sissejuhatavas tõlkeõpikus (Danto, Russell, Strawson) ning maailma probleem on algselt sisaldunud ka kolmiku kursuse programmis.[4] Kasvõi näiteks võimalike maailmade küsimuse sissetoomine võimaldaks sobiva lihtsustamise korral esitada igati põnevaid arutlusi. Ning ma ei taipa, miks on õpikus maha vaikitud idealismi olemasolu — seda pole käsitletud ei metafüüsikas, epistemoloogias ega vaimufilosoofias, leidub vaid mokaotsast arutlus skeptitsismi kohta välismaailma suhtes (lk 84–85). Siin on töös üks üldisem printsiip, millest järgmises alapeatükis eraldi.

Jätkan metafüüsika lainel: raamatus on karjuv vajadus põhjuslikkuse analüüsi järele. Just küsimused *mis on tegelikkus?* ning *miks on ta selline?* annavad vajalikud piirjooned üldisimaks filosoofiliseks mõtetööks, mida ei tasu ka algajate puhul peljata. Ning teiseks kuulavad ju filosoofiat ühe või teise teadusharu tudengid, ning kus veel kui mitte filosoofiakursusel tuleks tematiseerida põhjuslike seoste tuvastamise probleem, mis käib kaasas iga teadusega? Praegu seda probleemi õpikus eraldi ei käsitleta, mis jätab negatiivse varju ka teaduse-peatükile (konkreetsetest puudujääkidest allpool). Mitmel puhul libiseb põhjuslikkus vältimatult arutlusse sisse (nt ptk 7.1.2; 8.2.3), ent kuna teemat pole eelnevalt tõsiselt püstitatud, jäetakse vastavates kohtades mulje, justkui oleks põhjuslikkus asi, mille olemasolu üle pole vaja arutleda. Nii Danto kui Strawson on leidnud oma õpikutes põhjuslikkuse jaoks ruumi ning lõpetuseks olgu öeldud, et mõlemad kolmiku õpikust puuduvad metafüüsikateemad on põhjalikult kajastatud juba 1930. aastatel kirjutatud Joadi ja Koorti õpikutes. Ühe metafüüsikaalase peatüki lisamisega saanuks need lüngad täita.

Praktilise filosoofia juurde liikudes: nii eetika, vabaduse kui õigluse peatükkide ühiseks puuduseks on liigne teoreetilisus, rakenduslike analüüside puudumine. Mis puutub eetikasse, siis algajate jaoks hädavajalik, kasulik ning ka põnev olnuks rakenduseetika peatüki lisamine teoreetilise eetika peatüki järele — kui sooviti piirata peatükkide arvu ühe semestri nädalatega (16), siis pedagoogiliselt poleks õpik kaotanud midagi 10., metaeetika peatüki väljajätmisest, mis sobib oma tasemelt edasijõudnutele mõeldud eetikaõpikusse. Kuidas peaks vaene tudeng otsustama, kas olla kantiaan, utilitarist või vooruseetik? Ainult praktilise eetika peatükk, kus rakendataks eri lähenemisviiside järelmeid põletavate probleemide peal, saaks algajal aidata oma intuitsioone teooria abil selitada. Mis kasu on tudengitel eri lähenemisviiside peensuste tundmisest

[4] Vt https://humanitaarteadused.ut.ee/sites/default/files/fl2/files/b6c349a812a48779217318551ee74556.pdf, lk 2, teema 6.

vabaduse ja õigluse mõiste käsitlemisel? Seda teooriat saanuks poole tihedamalt kokku võtta ning ülejäänud trükiruumi pühendada pakiliste probleemide käsitlemisele teooriate konkurentsis (nt sõna- ja kunstivabaduse piirid, mille kohta oleks Eestistki põnevaid näitematerjale võtta; paternalistlike poliitikameetmete õigustamine jne jne). Poliitilise filosoofia puhul oleks oodanud peatükki võimu kui sellise käsitlusest — s.t riigi õigustamine ja küsimus, kes on õigustatud valitsema, õigluse teema jääb poliitiliste protsesside mõtestamisest liiga kaugele.[5]

Lõpuks väljendan nördimust tahtevabaduse peatüki puudumise üle õpikust. See on kahtlemata igati korrektne probleem ka analüütilises filosoofias, see moodustab koos vaimufilosoofiaga minimaalse vajaliku arsenali käsitlemaks küsimust *kes ma olen?*, moodustab vajaliku silla teoreetilise ja praktilise filosoofia vahel ning viimaks — see paelub noori.

2.3. Puudus paradoksidest

Raamat on kõvasti kaldu kainemõistluslike intuitsioonide poole — ja see ei ole kompliment. Peaaegu kõik see, mis on filosoofias veidrat, argiseid intuitsioone kõigutavat, on õpikust lihtsalt välja jäetud (erandiks juba mainitud lühiülevaade skeptitsismi kohta välismaailma suhtes). Idealismi ja immaterialismi väljajäämist juba markeerisin (ometi on ju Roomet Jakapi just Berkeley-ekspert!), samuti ei teravne õpikus tüli puhta mõtlemise ja meeletaju vahel (Parmenides, Zenoni apooriad, Spinoza substants jne). Õpikus ei käsitleta paradokse — isegi mitte valetaja paradoksi tõe peatükis! —, sofisme ega apooriaid. See kõik on minu hinnangul hädavajalik pedagoogiline vürts näitamaks, et filosoofia erineb siiski arveametniku tööst, et raputada noor inimene kaasa mõtlema. Sellega pole öeldud, et autorid peaksid kummardama hämarust — levinud stiiliks analüütilises filosoofias on paradokside ületamise või hajutamise katsed, loogikavigade eksplitseerimine sofismides jms. Õppejõududele, kes kolmiku õpiku alusel loenguid ette valmistavad, soovitan tungivalt haarata teise kätte hiljuti ilmunud Enn Kasaku (2018) raamat paradoksidest — sealt leiab vürtsi peaaegu iga teema juurde.

Ka skeptilisele traditsioonile antakse õpikus väga vähe sõna, puudu on Hume'i klassikaline põhjuslikkusekriitika, mida siin ei leidu eespool avatud põhjustel.

---

[5]Kursuse algses programmis ongi olnud peatükk demokraatiast: https://humanitaarteadused.ut.ee/sites/default/files/fl2/files/b6c349a812a48779217318551ee74556.pdf lk 2, teema 5.

2.4. Puudus mõtlemisoskuste arendamisest

Filosoofiakursus ning ühtlasi selle juurde kuuluv õpik peaks arendama tudengi mõtlemisoskusi — aga kuidas? Vaatlusalune õpik ei ole minu hinnangul ses osas kaugeltki mitte õigel teel, see on vana kooli ehk eilse päeva pedagoogika alusel kirjutatud õpik. Õpiku autorid kuuluvad minuga enam-vähem samasse põlvkonda, kus õpiti umbes nii: õppejõud lugesid materjali ette ning see oli suur vedamine, kui nende jutt oli sama selge ja arutlev kui vaatlusaluses õpikus. Kuulajad kuulasid, hiljem pidid sooritama teatud ülesandeid ning kui need ülesanded nõudsid arutlemist ja/või loovust, vaatas igaüks ise, kuidas hakkama sai. Meie kolmik on sama illusiooni küüsis, et kui erinevaid arutluskäike ette teha, siis tudeng haarab õhust argumente ning kursuse lõpuks hakkab neid ise moodustama. Aga vaat ei hakka! Selleks, et tänapäeva keskmine tudeng (meenutagem Kanti: geeniused aitavad ennast ise ja lollpäid ei suuda keegi aidata) hakkaks arutlema, tuleb rõhk teisale asetada. Mitte teooriate detailsele esitusele nagu kolmiku õpikus, vaid *mõtlemisoskuste sihikindlale arendamisele*. Sellele edumeelsele järeldusele on jõutud Eestis gümnaasiumipedagoogikas ning samamoodi peaks mõtlema ka kõrgkoolis — on müüt, et noor, kes oli alles eile gümnasist, jõuab täna tudengina uuele vaimsele tasemele.

Kuidas tuleks mu ettepanekut realiseerida? Alustame lihtsamast: ei tasu arvata, et argumente võib õpikutekstis vabas jutustavas vormis avada. Neid tuleb nämmutada, formaalselt lahti kirjutada — nagu teeb siinseal Bruno Mölder ja vahel ka Roomet Jakapi (lk 154). Teiseks peaksid ka õpikus sisalduvad ülesanded järjekindlalt mõtlemisoskusi arendama: argumentide rekonstrueerimine, loogika- ja arutlusvigade otsimine tekstikatkendist, argumentide esitamine jne. Praegused ülesanded pärinevad samuti eilse päeva pedagoogikast: mis sa asjast arvad, kuhu mingi mõiste kuulub jms.

Jõuame keerukama ülesandeni: mu järgnev ettepanek on uudne ega tugine sugugi olemasolevate prominentsete õpikute eeskujule. Kui tahta arendada mõtlemisoskusi, siis tuleb neid sissejuhatava kursuse käigus ka eraldi õpetada! Praegu taotakse õpikus küll argumentatsiooni trummi, aga vaene tudeng pole ehk elus ühtegi argumenti näinud, ühtegi loogika põhiseadustki kuulnud. Siin-seal lipsavad õpiku edenedes küll loogika vahendid ja arutlusviisid sisse, aga see kõik ei moodusta süsteemi. Minu ettepaneku kohaselt peaks laiatarbe filosoofiaõpik sisaldama juba päris alguses üht peatükki elementaarsetest mõtlemisoskustest, mida siis teemade käigus järjekindlalt arendatakse — nii autoritekstis kui ka ülesannete abil. Ka siin ei tohi keerukusse uppuda, tegu võiks olla kriitilise mõtlemise ABCga: mis on argument; lihtsamad argumendi-

tüübid ja järeldusreeglid ilma formaliseerimiseta; mõistete liigitamise vahendid (nt Euleri ringid); argumendi rekonstruktsioon lühikese tekstikatkendi põhjal (seda oskust saab hiljem arendada õpiku põhitekstis katkendeid esitades ja analüüsides, ka see aspekt on praegu õpikus alaesindatud); elementaarsed kriitikareeglid; põhiliste arutlusvigade loend ja äratundmine. Selle kõige disainimiseks on olemas hulganisti kirjandust (vt Picard 2009; Pärnapuu 2011; Luks 2011; Matthews, Lally 2010; Baggini, Fosl 2010; Meos 2010) — kui ülesanne tundub autoritele liiga mahukas, siis kutsuge appi mõni kogenud didaktik.

2.5. Kujundusvead

Küllap on autorid teinud kõik, mis oskasid, et õpik oleks hästi loetav, ent kaasaegne õpik vajaks didaktiliselt pädeva toimetaja-kujundaja abikätt, millest on siinkohal puudu jäänud. Õpikus peaks olema rohkem skeeme ja tabeleid (praegu on need muide nummerdatud ainult osalt) ning teksti tuleks rohkem ja paremini liigendada. Ebaõnnestunud on oluliste mõistete eristamine kaldkirjaga ja jutu sees, see ei ole piisavalt silmatorkav (nt lk 21). Vaja oleks rohkem selgemaid esiletõsteid ja loendeid (vt lk 147) ning mõistekaste (lk 264). Kuulukse, et raamatu müük edeneb mühinal, loodan, et TÜ kirjastus võtab teist trükki ette valmistades professionaali appi. Ülikooliõpik ei pea akadeemilise väärikuse rõhutamiseks olema kehvalt kujundatud.

3. PISIPUUDUSED

Üldise kriitikaga õpiku kohta on nüüd algust tehtud, järgmisena võtan lühidalt kokku kriitilised tähelepanekud peatükkide kaupa, lootes, et autorid leiavad siit innustust oma mõtete tihendamiseks järgnevates trükkides.

Õpiku sissejuhatus on napivõitu ega ava (ka analüütilise filosoofia sees aset leidvat) filosoofilist vaidlust filosoofia loomuse üle. Rohkem võiks esitada lahkarvamusi filosoofia kohta, sh erinevaid intuitsioone ja hoiakuid, mis filosofeerima ajendavad (selguse taotlus, analüüs, soov kõike teada, imestus jne) — seda kõike on nauditavalt esitatud ka analüütilise filosoofia raames (vt Russell 1994; Danto 2000: 33–88). Minu kogemuse kohaselt selgitab filosoofia paiknemist teiste distsipliinide seas hästi Berlini (1998) lühike artikkel “Filosoofia otstarve”.

Kuna olen analüütilises tähendusteoorias võhik, on mul õpiku 2. peatüki (“Tähendus”) kohta raske midagi soovitada. Esmalt soovitak-

sin autoril korraldada katse: lasta seda peatükki tudengitel lugeda ning siis viia järgmisel kohtumisel läbi funktsionaalse lugemise test. See annaks mõtteainet algajatele sobiva keerukustasandi valimisel. Sisuliselt tundus mulle, et algaja vajaks seda, et käsitus jõuaks keele kui terviku toimemehhanismide juurde. Ehk saaks tehniliste eristuste vähendamise arvelt suurendada kõnetegude teooria esitust, samuti tuua sisse hilise Wittgensteini tähenduse kasutusteooria? Soovitan autoril üle vaadata üks pedagoogiliselt õnnestunud jutusaade keele olemusest, mida olen oma üliõpilastega korduvalt õnnestunult analüüsinud (saatejuhiks Rein Raud).[6]

Enne tõeteooriate reastamist 3. peatükis vajaksid avamist eelteoreetilised kitsendused — peatükis piirdutakse analüütilisele filosoofiale kohaselt propositsiooniliste* tõeteooriate avamisega. Ühtlasi soovitan lisada käsitlusse kaks positsiooni: a) idealistlikus filosoofias ja monoteistlikes religioonides levinud ontoloogiline tõemõistmine — ilma selleta ei ole võimalik mõista, miks tõde, olles siin peatükis kaine analüüsi objektiks, tekitab inimestes tänini sedavõrd tugevaid emotsioone. Tõsi küll, kuna see tõemõistmine on mittepropositsiooniline, on seda analüütilise filosoofia raamistikus raske kirjeldada, ehk pakub selleks võimalust identsusteooria (vt Engel 2002: 37–40). b) Radikaalne skeptitsism tõe/väära eristamise võimalikkuse suhtes. Vastavusteooria peatükis oleks hariv tutvustada ka valetaja paradoksi.

Teadmise peatükis on täpsuse huvides hajutatud vaidlus ratsionalismi ja empirismi vahel (lk 83), kuid seda tuleks pedagoogilise eesmärgi nimel siiski teravdada — on ju meeletajude või puhta mõtlemise vastandumine siiski Lääne filosoofia ajalugu läbiv joon. Fundatsionismi alajaotuses oleks suurepärane koht avada näitena Descartes'i argument *cogito ergo sum*, mis jääb siin õpikus skandaalsel moel üldse põhjalikult seletamata, kuigi see libiseb läbi vaimufilosoofia peatükist. Pikemat avamist vääriks *intuitsiooni* mõiste kui teatav mõtlemist fundeeriv instants — sellel oleks heuristiline väärtus ka hiljem, teaduse käsitluses (vt Meos 1998: 33–36).

Teadusest kõnelev peatükk on halvasti komponeeritud ning lugejale jääb segaseks, miks üldse teaduse määratlemine nii tähtis probleem on. Vajak ulatub tagasi metafüüsilise küsimuseasetuse puudumisse õpikus — *mis on olev tervenisti?, mis on tegelikkus?* Ka teaduse peatükki võiks alustada klassikalise kõigeteadmise pretensiooni avamisega, klas-

[6] Vt https://arhiiv.err.ee/vaata/vita-brevis-identiteet–2.

*Autor peab silmas teooriaid, kus tõesust peetakse lausete, lausungite või propositsioonide omaduseks. *Toim.*

sikaliseks näiteks on seejuures Laplace'i deemon. Sisse tuleks tuua ontoloogiline mõõde (vt vihjet lk 116) — milline kujutlus tegelikkusest kannab teadusele omaseid teadmispretensioone ja selle muutumist ajas. Mehhanitsistlikust loodusekäsitusest kuni tänapäevase kvantfüüsikani, määramatuse ja ebastabiilsuse (Prigogine) tuvastamiseni looduses. Märkuse korras — säärased, oma aja eesliini teadust tutvustavad ontoloogilised arutlused esinevad juba Koorti (1938) õpikus. Deduktiivse arutluse alapeatükk ei harmoneeru praegu üldise teemaarendusega ja sobiks paremini mõtlemisviiside ja -tehnikate peatükki, mille soovituslikud piirjooned visandasin eespool.

Keha ja vaimu peatükis vajaks täpsustamist ja piiritlemist vaimu mõiste (lk 122) ning selle seos teiste rahvapsühholoogias käibivate mõistetega. Mille poolest erineb vaim teadvusest, psüühest? Kuidas haakuvad mõistega rahvapsühholoogias kasutusel olevad mõisted *meel* ja *hing* (sh võiks kirjandusloetelus viidata ka põnevatele eestikeelsetele artiklitele, kus neid mõisteid eritletakse). Paraku on kõik need mõisted tudengi keelepraktika osadeks ja vältimine ei too selgust. Võiks anda näiteid, kuidas sisaldab vaim ka teadvustamata mentaalseid protsesse.

Tudengile jääb hoomamatuks Descartes'i argument (lk 126), s.t puudub arutluskäik, miks ilmneb inimese enda olemus talle mõtleva olendina (seda võib avada juba ka 5. peatükis, nagu eelnevalt soovitasin). See mõttekäik väärib täpsemat eritlust ning julgen kinnitada, ta paneb noored kaasa mõtlema. Lk 130 kritiseeritakse parallelismi ja okasionalismi, et need teooriad vajavad jumalat — kuid eks vaja seda juba ka Descartes'i dualism, nagu teame tema 6. meditatsioonist, vastasel korral peaks Descartes jääma subjektiivseks idealistiks.

Mõtteharjutusena soovitan tutvustada ka idealismi keha-vaimu küsimuses, samuti vääriks mainimist meie kaasaegne antireduktsionistlik filosoofia — nt Nagel, kellelt on ju ka eesti keeles ilmunud mitmeid kaalukaid tekste.

Jumalat tutvustava peatüki varal ilmnevad puudujäägid põhjuslikkuse ja tahtevabaduse teemade osas. Jumalatõestustega seoses soovitan: a) ontoloogilise argumendi tsitaadi järgselt rekonstrueerida seal leiduv argument rangelt, s.t ahelana; b) lisada kosmoloogilise argumendi analüüsi ette vastav Aquino Thomase tsitaat — mõlemad soovitused tulenevad vajadusest arendada argumentide analüüsi võimet ning jumalatõestused on selleks suurepärane koht; c) ehk oleks võimalik lisada käsitlusse Pascali kihlveo-argument, mis võiks kaasaja noori kõnetada. Kirjanduse loetelusse soovitan lisada järgmised allikad: Leibniz 1990; Augustinus 2008 (selle 11. ptk avab teatavasti Jumala ajavälisuse); Vogel 2015; Kołakowski 2004.

Moraalist kõnelev peatükk ("Õige ja vale") sisaldab palju teoreetilisi positsioone ning ülevaated tunduvad eraldivõetuna napid. Kui autorid võtavad kuulda rakenduseetika peatüki kirjutamise soovitust, siis seal saaks teooriatevahelised vaidlused paremini läbi mängida. Ehk oleks võimalik näpistada ruumi ning mainida deontoloogia peatükis eksistentsialismi ja konsekventsialismi peatükis eetilist egoismi? Väljendasin eespool oma seisukohta metaeetika peatüki ("Moraal ja faktid") keerukusastme sobimatuse kohta sissejuhatavasse õpikusse. Ehk saaks teha veel mõisteskeeme, et kõik võrreldud mõisted saaksid kuidagi skeemidele paigutatud?

Vabaduse peatükis peaks mõisteanalüüsile järgnema rakenduslik osa (vrd Meos 1998: 5. ptk). Erinevad vabaduskontseptsioonid tuleks panna proovile praktiliste probleemide varal: nt sõna- ja kunstivabadus (kasvõi Kenderi juhtum ja Wikileaks); tegevusvabaduse piirid ja paternalism (kasvõi Eesti alkoholimüügipiirangute juhtum). Sama soovitus — panna kuiv teooria juhtumianalüüside käigus elama — kehtib ka õigluse peatüki kohta.

Kuna esteetika osas on eestikeelses õppevaras suur lünk, oleks ehk võimalik enne autori lemmikteemasse süvenemist esitada väike ülevaade esteetikale omastest suurprobleemidest, sh ilu probleem?

Kriitikat sai palju, eks ole kritiseerida alati lihtsam kui luua. Lõpetuseks tänan autoreid, kes pole ju hingelt mitte üksnes pedagoogid, vaid ennekõike filosoofid, et nad julgesid ette võtta nii kaaluka ülesande, nagu seda on õpiku kirjutamine. Loodan, et eelnevad märkused innustavad neid veidigi ning iga järgnev õpiku trükk — ja saagu neid palju! — tuleb eelmisest tuumakam.

Leo Luks

Kirjandus

A u g u s t i n u s, Aurelius 2008. *Pihtimused*. Tlk I. Vene. Tallinn: Logos

B a g g i n i, Julian, Peter S. F o s l 2010. *The Philosopher's Toolkit: A Compendium of Philosophical Concepts and Methods*. 2nd edition. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell

B e r l i n, Isaiah 1998. Filosoofia otstarve. — I. Berlin. *Valik esseid*. Tlk E. Sivonen. Tallinn: Hortus Litterarum, lk 9–27

D a n t o, Arthur C. 2000. *Ühendused maailmaga*. Tlk T. Hallap. Tallinn: Hortus Litterarum

E n g e l, Pascal 2002. *Truth*. Chesham: Acumen Publishing

H e i d e g g e r, Martin 1996. *Sissejuhatus metafüüsikasse*. Tlk Ü. Matjus. Tartu: Ilmamaa

J o a d, C. E. M. 1996 [1936]. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tlk U. Masing. Tartu: Ilmamaa

K a s a k, Enn 2018. *Paradoksid: must auk mõtlemises*. Tallinn: Argo

K o ł a k o w s k i, Leszek 2000. *Horror metaphysicus*. Tlk T. Kallas. Tallinn: Valgus

K o ł a k o w s k i, Leszek 2004. *Religioon*. Tlk J. Sang. Tallinn: Vagabund

K o ł a k o w s k i, Leszek 2007. *Miniloengud maksiprobleemidest*. Tlk H. Lindepuu. Laiuse: Hendrik Lindepuu Kirjastus

K o o r t, Alfred 1938. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus

L e i b n i z, Gottfried Wilhelm 1990. Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal. Tlk V. Parve. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1207–1218

L o w e, E. J. 2008. *Sissejuhatus vaimufilosoofiasse*. Tlk T. Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus

L u i k, Tõnu 2002. *Filosoofiast kõnelda*. Tartu: Ilmamaa

L u k s, Leo 2011. Filosoofilise teksti lugemine ja mõistmine. Õpiobjekt, https://filosoofialugemine.weebly.com/

M a t t h e w s, R., J. L a l l y 2010. *The Thinking Teacher's Toolkit: Critical Thinking, Thinking Skills and Global Perspectives*. London & New York: Continuum

M e o s, Indrek 1998. *Filosoofia põhiprobleemid*. Tallinn: Koolibri

M e o s, Indrek 2010. *Loogika. Argumentatsioon. Mõtlemiskultuur*. www.indrekmeos.xyz/e_raamat/Meos_I_Loogika.pdf

P i c a r d, Michael 2009. *See ei ole raamat: Seiklusi populaarfilosoofias*. Tlk I. Haas. Tallinn: Koolibri

P o j m a n, Louis 2005. *Eetika*. Tlk T. Hallap. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

P ä r n a p u u, Priit 2011. *Loogika printsiibid ja filosoofiline arutlus*. Gümnaasiumi valdkonnaraamat. Sotsiaalained, filosoofia. http://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/sites/6/2016/10/Loogika_printsiibid_ja_filosoofiline_arutlus.pdf

R u s s e l l, Bertrand 1994. Müstika ja loogika. — B. Russell. *Valik esseid*. Tlk E. Sivonen. Tallinn: Hortus Litterarum, lk 28–57

R u s s e l l, Bertrand 2018. *Filosoofia probleemid*. Tlk B. Mölder. Tallinn: Varrak

S t r a w s o n, Peter F. 2016. *Analüüs ja metafüüsika*. Tlk T. Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus

V o g e l, Traugott 2015. *Religioonifilosoofia*. Tlk A. Burghardt, V. Ehasalu, K. Lääs. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut

V o l k m a n n - S c h l u c k, Karl-Heinz 1989. *Einführung in das philosophische Denken*. Franfurt am Main: Klostermann

W i l l i a m s, Bernard 2012. *Moraal: Sissejuhatus eetikasse*. Tlk T. Hallap. Tallinn: TLÜ Kirjastus

W o l f f, Jonathan 2005. *Sissejuhatus poliitikafilosoofiasse*. Tlk T. Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Nihilismi "hea uus ilm": Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus" (2003, nr 7, lk 1464–1484), "Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse" (2013, nr 3, lk 402–427), "Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?" (2013, nr 6, lk 1111–1130), "Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas" (2014, nr 12, lk 2115–2130), "Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile" (2015, nr 5, lk 847–860), "Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid" (2016, nr 12, lk 2174–2198) ja "Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega" (2017, nr 12, lk 2170–2200); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid "Vastu languse ontoloogiale" (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja "Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne" (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche "Fragmente nihilismist" (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja "Fragmente võimu tahtest" (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka kümme arvustust.

ABSTRACTS

ALLAN PUUR, HANNA VSEVIOV. **Fertility development and the prospects for family policies in Estonia**

This article presents an overview of changes in fertility and family policies in contemporary Estonia, based on a series of analyses conducted over recent years.

The first part of the article provides an updated account of the profound transformation in fertility behaviour which started in Estonia in the 1990s and is still well under way. The most important aspect of this transformation is the postponement of childbearing which resulted in the downsurge in the numbers of births and fertility rates. At present, the small generations born during the 1990s are reaching their prime childbearing years, which further reduces the number of births and sustains the excess of deaths over births for several decades to come. On a positive note, however, the article shows that the decline in completed cohort fertility has been far less dramatic than the annually compiled statistics suggest. In the generations born in the 1970s, which were approaching the end of their reproductive period during this decade, the cohort fertility rate is estimated at 1.80–1.85 children per woman, which is 87–89 per cent of the replacement level. Among ethnic Estonians, the fertility is slightly higher. Unlike the period measures, which are pushed downward by the ongoing postponement of childbearing, the cohort fertility rates in Estonia exceed the EU average, which currently stands at around 1.7.

The article also investigates the changes in first, second and higher order births in the generations born in 1965–1985. The results show that the decrease in the mean number of children since the 1990s was driven by increasing childlessness and reduced likelihood of having a second birth. It is estimated that about 13% of women born in 1975 will remain childless, and in the cohorts born in the early 1980s, the proportion may reach 15%. By contrast, the likelihood of having third and higher order births has not noticeably de-

creased. These findings draw attention to an increased polarisation of fertility behaviour in younger generations. As regards sub-groups of the population, the negative association between education and fertility in Estonia and the lower fertility rates among the foreign-origin population are discussed. It is shown that better integration of Russian-speakers to the host society may also have a positive impact in terms of fertility rates.

The second part of article discusses family policies in Estonia. The persistence of the replacement-level family ideals suggests that family policies could be aimed at reducing the gap between the number of children intended and actually born. Further, the article underscores the need for a more comprehensive approach to policy formulation. In order to be successful, family policies should be complemented by appropriate measures in other sectors (e.g. labour market policies, housing policies, integration policies). It also is important for policy developers to consider the heterogeneity in the needs and preferences of individuals and families. The evidence presented in the article draws attention to some sub-groups for which the gap between intended and actual fertility is particularly wide. Finally, the authors insist that resources allocated to family policies should be regarded not only as costs but rather as investments that serve the future of the country. (Auth.)

ALARI PURJU. **Economy of the Baltic Sea Region. Part I**

The article deals with the influence of the European Union on economic ties in relation to the European Union Strategy for the Baltic Sea Region (BSR).

The BSR is the first strategy of an EU macroregion; its implementation started in 2009. The strategy of macroregions is based on various theories dealing with the interaction of different regions. Most generally, a differentiation is made between the old or traditional and the new regionality. Traditional regionality treats the cooperation between regions primarily as cooperation directed top-down to regions of different countries. This is essential, for example, for big infrastructure projects (highways, railways, electricity and gas

networks) where the main decisions are taken at the level of the state. New regionality means development at the initiative of the regions themselves; an essential role in it belongs to business, social and cultural contacts.

The economic ties between the regions of different countries are framed by foreign trade and investments agreements between the states, but an essential part in them also belongs to following the interests of the economic agents of the regions. Value chains of international companies have a significant role in involving the economic agents of regions into global economy.

The BSR includes Finland, Sweden, Norway, Denmark, Iceland, Estonia, Latvia and Lithuania, but also those regions of Germany, Poland and Russia that border on the Baltic Sea. As regional statistics on the economic growth, living standards, foreign trade and investments is relatively limited, the analysis uses the data about states.

In the economic sphere, the benefit of the BSR has been seen in cooperation between the states of the region that have different resources, particularly in linking the rich resource potential of Russia with the industrial potential of the Nordic countries. After Russia initiated warfare in Ukraine in 2014, significant obstacles to this cooperation have appeared, although foreign trade continues to a certain extent.

The parts of the article deal with the main features of economic development in the BSR, the living standards, foreign trade and foreign investments in the region. An overview of the economic level of the states and the extent and influence of the entwinement of their foreign trade and foreign investments help assess the mutual connectivity of the BSR states. According to the structure of foreign trade and investments, the only global economy in the BSR is Germany of whose export 12% goes to the BSR. This is of the same magnitude as German export to China or the US. The BSR is much more essential for Finland, Sweden and Denmark, as 40% of their export goes to the BSR, and for Poland where the proportion is the same. Compared to the other regions of the world, the share of the BSR is the greatest for them. For Norway and Iceland, the BSR is of smaller significance. Of the export of

the Baltic states, 55–75% go to the BSR, which shows their strong economic dependence on this region. The article also analyses foreign investments between the states and their influence on the formation of capital in different states. The article ends with a summary of the economic prospects of the region. (Auth.)

URMAS BERECZKI. **Hungary in search of capitalism with a human face**

In present-day information society where fierce ideological struggle is going on like in the days of the cold war, the press is losing its reliability and, consciously or even unnoticeably, becoming a pawn of influencers motivated by worldview and politics.

Therefore, it can happen that the treatment of a certain theme in the press will be extremely one-sided. The author of the article, who has an education in history and art, has grown up and attended school in Hungary, tries to explain such facts about Hungarian economy that have found almost no coverage in the Estonian press during the last eight years. Giving an overview of the steps by the Christian Democrat Viktor Orbán's government, which came to power in 2010, in overcoming of the economic crisis and stabilising the financial situation of the country, he tries to explain the developments during the whole post-socialist era since the late 1980s to the present and show them in the broader international context. At present, Central Europe, more exactly the Visegrád states (Hungary, Slovakia, Czechia and Poland), is becoming the new motor of European economic development. The volume of their joint foreign trade with Germany, the leading EU economy, is already 55% bigger than the volume of French-German foreign trade. This gives the Central European countries enough economic potential and self-assurance to fight for equal conditions with the western countries of the European Union. Currently, the results of economic analyses show surprisingly that, despite great support by the EU structural funds, more money is moving from the east to the west as profits of Western companies than in the opposite direc-

tion. In conclusion, this means that poorer countries support richer ones. (Auth.)

GEORG TÕNISSON. **"Swallow"**

MART KULDKEPP. ***Eesti Heal* and *Meie aeg*: Literature for Estonian prisoners of war in Germany during World War I. Part II**

The subject of this article is prison-camp literature in the Estonian language in Germany during World War I. Conceived as part of a broader programme of exerting political influence on Estonian, Latvian and Lithuanian prisoners of war, its stated intention was to stoke nationalist, anti-Russian and German-friendly sentiment among the Estonian prisoners in support of German annexationist war aims in Eastern Europe in 1917–1918. The newspaper Eesti Heal *(*Estonian Voice*) and the series of booklets titled* Meie aeg *(*Our Time*) were established by the Prussian Ministry of War in Berlin in early 1918. They continued to be published throughout the year, ceasing publication only in the aftermath of the German defeat in early December. In all likelihood, both were edited by the Estonian social democrat Friedrich Karlson who had lived in Berlin since 1906. He was aided in his efforts by the German linguist Dr Erich Böhme and a couple of Estonian POWs working in the printing shop.*

The Estonian camp literature bears close similarity to similar materials distributed to Russian POWs, particularly the series of booklets titled Rodnaya Retch *and the newspaper* Russki Vestnik. *This means that the purely "national" aspect of their contents should not be overemphasised; for the most part, the propaganda delivered to the Estonian POWs did not differ from that meant for their Russian counterparts. However, there are also exceptions to this prevailing tendency that present an idealised picture of future entrepreneurial Estonia in German-dominated Europe, finally free from the backward Russian influence. The last few issues of* Eesti Heal, *liberated from the constraints of German war censorship, became almost indistinguishable from "normal" Estonian newspapers of the time.*

The effectiveness of this propaganda should be questioned. There are few indications in preserved diaries and memoirs of former Estonian POWs that Eesti Heal *and* Meie aeg *were widely read or even known by their intended audience. However, judging by the occasional replies to the prisoners' letters, published in the newspaper itself, as well as by the large number of non-political texts (including fiction) published alongside political propaganda, it seems likely that Estonian-language camp literature was appreciated at least to some extent by the POWs as a welcome link to their native language and home country. For this reason alone, it also deserves to be better known in Estonian historical scholarship as a facet of the war experience of Estonian servicemen in World War I.* (Auth.)

TOOMAS KIHO. ***Où est ça*, nurse Eerika?**

MARTIN HEIDEGGER. **Dialogue on language between a Japanese and an inquirer. Part I**

*"Dialogue on language between a Japanese and an inquirer" (*Aus einem Gespräch von der Sprache: Zwischen einem Japaner und einem Fragenden*) was first published in the collection* Unterwegs zur Sprache *(GA 12) in 1959 along with Heidegger's other reports and articles on language. A note added to the collection explains that the writing of this dialogue dating from 1953/1954 was motivated by the visit of the Japanese Germanist Tomio Tezuka. Still, it is essential that the text is not a transcript of a conversation between Heidegger and Tezuka.*

The conversation, as its title shows, has been constructed as a dialogue between a Japanese and an inquirer. In it, an attempt is made to bring the worlds of two entirely different "language houses" — the Orient and the Occident — into contact. The possibility of such a dialogue turns out to be questionable, as its success does not depend so much on how or about what the partners speak. The threat is rather in the language in the formation of which Occidental metaphysics has played a decisive role. As the Europeanising world grabs

eagerly for the terminology of metaphysics, the contact between the Orient and the Occident need not succeed regardless of everything.

Therefore, for the dialogue between the Orient and the West to succeed, it is primarily necessary to abandon the metaphysical treatment of language in which sensuality and supersensuality, script and meaning are entwined. Among other things, this means that it is impossible to speak about *the language using the established terminology or developing a (logical) ideal language. This way, the language is unwillingly made into an object, one of the existing things among others. Each talk, on the contrary, turns out to be called into existence by the "essence" of the language. Thus, the talk succeeds if the talk of the language itself is allowed to come into the language. Something like this seems to be happening in the German word* Sage *("saying") and the Japanese word* koto ba. (Transl.)

EVE PORMEISTER. **I can see the time**

The article on time and seeing in the creation of the Estonian writer Viivi Luik is the translation of the speech "Ich sehe die Zeit" that I made at the presentation of the German translation of Viivi Luik's novel Varjuteater *(Shadow Theatre, 2010; translated by Cornelius Hasselblatt as* Schattenspiel*; Göttingen: Wallstein Verlag) in the Estonian embassy in Berlin on 9 October 2018. A few examples from the text and footnotes have been added to the translation.*

Seeing, the sense of vision *and* the eyes *are inevitable for Viivi Luik to express any kind of attitudes in her poetic universe and existence, but they are also essential for the perception of* time. *The motif of* time *already appears in her poems and her first novel* Seitsmes rahukevad *(The Seventh Spring of Peace, 1985), and it becomes one of the protagonists in the novel* Ajaloo ilu *(The Beauty of History, 1991). The time also occupies the same position in the novel* Shadow Theatre *where the central place belongs to Rome — the Eternal City, as Viivi Luik herself or the first-person narrator of her novel have been on the road to it for forty-nine years. The* topos *of time pervades the whole novel, being expressed in*

its images, structure, manner of narration, page design with characteristic black-and-white photos, etc. Nonetheless, in Viivi Luik's words, despite all the explanations, we still cannot understand what time is. *Perhaps, just beside the last phase of development, all the earlier phases continue to exist (Sigmund Freud). Viivi Luik has called it everything happening "at once". Rome, "was still the smoking and smouldering hearth of old culture, these roots from which the Western, Christian world had its beginning" (Carl Gustav Jung). However, in our movement towards departure, towards the earthly finality, we can join the poetess' understanding and perception that the human life — I would say, the existence of everything living* — is time that has taken shape. (Auth.)

Review

LEO LUKS. **Highly honoured jurors, it's boring!**

Bruno Mölder, Roomet Jakapi, Marek Volt. Sissejuhatus filosoofiasse. *[Introduction to Philosophy.] Tartu: University of Tartu Press, 2018. 304 pp.*

AUTHORS

URMAS BERECZKI PhD (1957), adviser to the Hungarian ambassador in Estonia

MARTIN HEIDEGGER (1889–1976), German philosopher

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MART KULDKEPP PhD (1983), associate professor of Scandinavian history and politics at University College London

LEO LUKS PhD (1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

EVE PORMEISTER PhD (1956), librarian at Tartu Public Library, Germanist

ALARI PURJU PhD (1953), visiting professor at Estonian Business School

ALLAN PUUR PhD (1963), professor of demography at the School of Governance, Law and Society at Tallinn University

GEORG TÕNISSON (1894–1944), Estonian journalist

HANNA VSEVIOV MA (1983), head of the Department of Children and Families at the Estonian Ministry of Social Affairs, doctoral student of demography at Tallinn University

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

X

Algus 2018. aasta 6. numbris.

2. august [1945] (neljapäev). Täna sooritas eksami patoloogilises füsioloogias kokkuleppe kohaselt parteiorganisaator major A. Uibo. Eksam toimus tema kabinetis ülikooli peahoones. Küsimused: palavikukõver, C-avitaminoos, seerumtõbi, ipriid, täieline nälgimine. Vastas väga hästi, vastuseid võlgu ei jäänud. Teadis ka nälgimise surma põhjust: valkude lagunemine ja kaotus ning intoksikatsioon. Saatis mind ukseni, ei tänanud.

4. august (laupäev). Aulas pidulik aktus ENSV Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu vastuvõtmise 5. aastapäeva puhul, mis toimus 6. aug. 1940.

Avasõna ütles rektor A. Koort, aktuse kõne pidas H. Haberman, lõppsõna A. Uibo. Osavõtjad registreeriti, mis ka aktuse kutsetel oli teada antud. Sõnavõtud olid huvitavad. Sm. Uibo tähendas väga õieti, et meie kodumaa vabastamine päästis meid barbaarsusse langemisest.

Peale aktuse peahoone ees tähendas minule dekaan, et ta esitise minu määramiseks sisehaiguste propedeutika kateedri juhatajaks on rektori kaudu hariduse rahvakomissarile ära saatnud, paludes mind kinnitada alates 1. aug. 1945.[406]

Peale aktuse pidi Üliõpilasmajas[407] toimuma ENSV hümni lauluharjutus üliõpilastele ja õppejõududele, millest aga alles tei-

[406] Vt Arstiteaduskonna dekaan V. Vadi TRÜ rektorile, 4. VIII 1945. — RA, EAA.5311.87/53.26, l. 23; TRÜ rektor A. Koort ENSV hariduse rahvakomissarile, VIII 1945. — Samas, l. 24.

[407] Üliõpilasmaja asus sel ajal endiselt aadressil Ülikooli tn 20.

sel päeval teada sain. Hümn kinnitati ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 20. juulist 1945, sõnad J. Semperilt,[408] viis G. Ernesaksalt.[409]

6. august (esmaspäev). Vadi motiveeritud ettepanek minu määramiseks propedeutika kateedrile. Ärakiri dekanaadist.

7. august (teisipäev). Saabus posti teel tervishoiu rahvakomissari käskkiri 31. juulist 1945, millega kinnitati ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi Riikliku Teadusliku Meditsiinilise Raamatukogu teaduslik nõukogu koosseisus: nõukogu esimees RTMR direktor G. Loogna, liikmed: tervishoiu rahvakomissari asetäitja dr. A. Reiman, TRÜ arstiteaduskonna dekaan prof. V. Vadi, TRÜ patoloogia laboratooriumi juhataja

---

[408]Johannes Semper (1892 – 21. II 1970 Tallinn), õppis Peterburi Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas keeli, kirjandust ja filosoofiat 1910–1914, Moskvasse evakueeritud Riia Polütehnikumis arhitektuuri 1915–1916, Berliini Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1921–1925, lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1928, *mag. phil.* 1928, Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi, seejärel EÜSi liige. Esimeses maailmasõjas 1916–1918, I Eesti polgu komitee esimees ja Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee abiesimees 1917, Eestimaa Nõukogude Täidesaatva Komitee rahvaharidusosakonna juhataja 1917–1918, Tallinna toitluskomitee kontrolliosakonna juhataja 1918–1919, Asutava Kogu liige sotsiaalrevolutsionääride (esseeride) nimekirjas 1919–1920, Elfriede Lenderi tütarlastegümnaasiumi õpetaja Tallinnas 1919–1920; TÜ õppeülesandetäitja 1928–1940, ajakirja *Looming* toimetaja 1930–1940, Johannes Varese nukuvalitsuse haridusminister ja nn juulivolikogu liige 1940, hariduse rahvakomissari asetäitja 1940–1941, NSVLi tagalas 1941–1944, olles eestikeelsete raadiosaadete toimetaja Moskvas 1941–1942, ENSV Riiklike Kunstiansamblite juht 1942–1944, Kunstide Valitsuse juhataja 1941–1948, ENSV Kirjanike Liidu esimees 1946–1950, aseesimees 1958–1966, sekretär 1966–1970.

[409]Gustav Ernesaks (1908 – 24. I 1993 Tallinn), lõpetas Tallinna Konservatooriumi koolimuusikaklassi 1931 ja kompositsiooniklassi 1934. TK koolimuusika õppejõud 1937–1941; NSVLi tagalas 1941–1944, ENSV Riiklike Kunstiansamblite sega- ja meeskoori juhataja; Riikliku Akadeemilise Meeskoori peadirigent 1944–1975, TK koorimuusika õppejõud 1944–1945, professor 1945–1972, kateedrijuhataja 1946–1948 ja 1951–1961.

prof. A. Valdes, TRÜ bibliograafia kateedri juhataja dots. F. Puksoo (vahepeal Räpinast kadunud[410]), Tartu Ühendatud Kliinikute lastekliiniku juhataja dr. K. Kaur, TRÜ patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja prof. H. Normann, TRÜ hügieeni laboratooriumi juhataja dr. R. Roots, TRK Ravali[411] psühhiaatria inspektor dr. Grüntal[412] ja Riikliku Avaliku Raamatukogu peabibliograaf H. Masing.[413]

8. august (kolmapäev). Vastu õhtut saabus telegramm: "Lennukid 9. augusti hommikul kell 8 aerodroomil. Halva ilmaga rongiga. Komandeerimistunnistus. Loogna."

Kuna ma mingisugust kutset polnud saanud, oletasin, et Tallinnas toimub kiire iseloomuga koosolek. Läksin dekaani juurde tema suvilasse, et komandeerimistunnistust paluda. Ütles, et nii kiiresti seda teha ei saa, soovitas sõita ilma ja tagasisõiduks võtta tunnistus komissariaadist. Ise oli haiglane ja oli otsustanud mit-

---

[410]Friedrich Puksoo vangistati 28. juulil 1945 Tartus Kreutzwaldi tn 12–1.

[411]S.t Tervishoiu Rahvakomissariaadi raviasutuste valitsuse.

[412]Vsevolod Grüntal (1914 – 6. IX 1989 Tallinn), õppis TÜ arsiteaduskonnas 1933–1941 ja 1945–1946, lõpetades selle. Kohtumeditsiinieksperdi abi Tartus 1936–1937; TÜ farmakoloogia instituudi abijõud 1938–1940; Võru bakterioloogialaboratooriumi juhataja 1941, Tartu hävituspataljonis 1941, Saksa vangina Puhja ja Laeva turbatööstuses 1941–1944; TRÜ farmakoloogia kateedri assistent 1944–1945; ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi vaneminspektor ja Tartu polikliiniku arst 1945; TRÜ psühhoneuroloogia kateedri laborant 1946, Tartu psühhiaatriadispanseri juhataja 1946–1950, Tallinna psühhoneuroloogiahaigla peaarst 1950–1959, peaarsti asetäitja 1959–1974, organisatsiooni-, metoodika- ja konsultatiivosakonna konsultant-psühhiaater a-st 1974.

[413]Helmi Masing (Romet; 1910 – 24. IV 2002 Tallinn), lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna germaani ja inglise filoloogina 1937 ja TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna bibliograafina 1946, ENÜSi liige. Riigiraamatukogu ametnik 1937–1941, Tallinna linnaarhiivi vanemraamatukoguhoidja 1941–1944, ENSV Riikliku Raamatukogu bibliograaf 1944–1950, kataloogimisosakonna juhataja 1950–1969, Tallinna Pedagoogilise Instituudi raamatukogunduse ja bibliograafia kateedri vanemõpetaja 1969–1977, TPÜ raamatukogu ametnik 1978–1983.

te sõita. Jäin õhtusöögiks dekaani juurde, kusjuures ka kuulsin, et koosoleku päevakorras, mis ette nähtud 10. aug., on tähtsamateks küsimusteks Teadusliku Raamatukogu ületoomine Tartu ja Tallinna osakonna asutamine, minu alustatud Eesti med.-bibliograafia ja bibliografeerimistöö jätkamine üldse. Õppetöö ülikoolis algab alles oktoobris.

9. august (neljapäev). Rõõm ühest ilusast päevast.

Kogunesime aerodroomile määratud ajaks (Valdes, Kaur, Roots ja mina) angaaride lähedale, kust meid varsti eemale saadeti, sest möödus aeglasel sammul kaks valve all suuremat rühma vange, kes tööle läksid. Lubati ühe aia juures oodata, kus siis ka ühele palgile istusime ja lennukit ootama hakkasime. Ilm oli päikesepaisteline, taevas sinine, ei ühtki pilve.

Kella 10-ne ajal saabus teade, et lennukid jõuavad Tartu kella 12 paiku. Kuna palgilt meid kurjalt ära aeti, oodaku meie tänaval, siirdusime vanausuliste kalmistule Roosi tän. Seal saime kalmistuvahilt pahandada, et suitsetasime. See olla keelatud. Istuda lubati. Valdes rääkis, et vanausulised ei joo viina ega teed suhkruga, vaid sibulaga.

Kella 12-ks siirdusime Roosi ja Jänese tän. nurgale lennuväljale lähemale, kus mõned hõredad puud vähe varju andsid. Saime naabermajast ühe pingi (vahepeal oli meiega seltsinud psühhiaatriainspektor dr. Grüntal, kes oli Tallinnast mõni päev tagasi tulnud verd tooma transfusiooniks ja ei pääsenud enam tagasi — lootis lennukiga nüüd saada), üks väike poiss andis oma pisikese tooli kasutada, ja hakkasime taas vesteldes ja vahel ka suikudes lennukeid ootama. Kuid lennukid jäidki tulemata ja seega jäi ära ka meie sõit.

Taevas aga säras augustikuu päikeses ja kauges sinas liuglesid tasa vähesed rünkpilved.

Rõõm ühest ilusast augustikuu päevast, pealegi söömata ja joomata.

11. august (laupäev). *Postimehes* (nr. 185) 10. aug. 1945 toodud Nõukogude valitsuse avalduse järel 8. augustist 1945 Jaapani valitsusele lükkas Jaapan Ameerika Ühendriikide, Suur-Britannia ja Hiina nõudmise 26. juulist 1945 Jaapani relvastatud jõudude

tingimusteta kapituleerimiseks tagasi, mille läbi kaotas igasuguse aluse ka Jaapani valitsuse ettepanek Nõukogude valitsusele vaheltsobituse kohta sõjas Kauges-Idas. Arvestades Jaapani keeldumist kapituleerimisest, pöördusid liitlased Nõukogude valitsuse poole ettepanekuga lülituda sõtta Jaapani vastu ja lühendada seega sõja lõpetamise tähtaega, vähendada ohvrite hulka ja kaasa aidata üldise rahu kiireimale jaluleseadmisele. Nõukogude valitsus võttis liitlaste ettepaneku vastu ja loeb end 9. augustist 1945 alates sõjaseisukorras olevaks Jaapaniga.[414]

Postimees 11. aug. (nr. 186) tõi esimesi sõjateateid Kaug-Idas 9. ja 10. augustist (Nõukogude Informbüroo teateid), mille järele Nõukogude väed 9. augusti hommikutundidest alates Kaug-Ida aja järgi ületasid laial rindel Mandžuuria (Mandžuoko) piiri Primorjes, Habarovski rajoonis ja Taga-Baikalis, jõudes 10. augusti jooksul võideldes edasi liikudes 20–30 km Mandžuuria territooriumi sisemusse, Taga-Baikalis isegi 170 km Suur-Hingani mäeseljandiku suunas.[415]

Samas lehes leidus ka TASSi teadaanne, mille järgi Jaapani valitsus pöördus 10. aug. Nõukogude suursaadiku Jaapanis J. A. Maliki[416] poole, teatades, et on valmis vastu võtma 26. juuli deklaratsiooni, mõistes, et see deklaratsioon ei sisalda nõuet, mis kitsendaks keisri kui Jaapani suveräänse valitsuse prerogatiive. Analoogne avaldus anti Rootsi kaudu üle Ameerika Ühendriikidele, Inglise ja Hiina valitsustele.[417]

Nende tähtsate sündmuste puhul toimus ülikooli aulas miiting. Selle avas van.-õp. sm. T. Krigul, millele järgnes lühike üle-

---

[414]Vt "Nõukogude valitsuse avaldus Jaapani valitsusele". — *Postimees*, nr 185, 10. VIII 1945, lk 1.

[415]Vt "Nõukogude Informbüroo teateid". — *Postimees*, nr 186, 11. VIII 1945, lk 1.

[416]Jakov Malik (1906–1980), NSVLi täievoliline esindaja Jaapanis 1939–1942, erakorraline ja täievoliline saadik 1942–1945, Liitlasnõukogu poliitiline nõunik Jaapanis 1945–1946, NSVLi välisministri asetäitja 1946–1953 ja 1960–1967, erakorraline ja täievoliline saadik Suurbritannias 1953–1960, NSVLi alaline esindaja ÜROs ja ÜRO Julgeolekunõukogus 1948–1952 ja Julgeolekunõukogus 1968–1976.

[417]Vt "Jaapani valitsuse avaldus Nõukogude Suursaadikule Tokios". — *Postimees*, nr 186, 11. VIII 1945, lk 1.

vaade Jaapani probleemist dots. R. Kleisi poolt. Järgnevas sõnavõtus näitas polk. Lombak,[418] et juba 24 tunnist võimsaist Punaarmee löökidest jätkus, et sundida Jaapanit kapituleeruma. Kuid rahu ei ole veel, enne tulevad välja töötada kapitulatsiooni tingimused ja vastav akt alla kirjutada. Miiting lõppes lühikese resolutsiooni vastuvõtmisega, mille luges ette sm. Feldbach.[419]

Miiting andis kujuka pildi Jaapani probleemist, kahjuks oli suvise aja tõttu osavõtjaid vähe (75).

13. august (esmaspäev). Prof. Haldre on muutunud usklikuks. Istuvat sageli haigete voodiserval ja rääkivat neile Jumala sõnast. Neil päevil käis tema juures keegi haige *rectum*'i kartsinoomiga,[420] kes tema juurde oli saadetud raadium- ja röntgenraviks. Lootkem Jumala peale, kõik on tema kätes, oli ta haigele öelnud, mina üksi ei saa siin midagi teha. Ja kui haige oli avaldanud arvamist, et kõige parem oleks küll elu lõpetada, oli Haldre tähendanud: Seda ärge iialgi tehke, mõelge põrgupiinadele, mis Teid säärasel juhul teises ilmas ootavad...

14. august (teisipäev). Dekaan, iseloomustades ja atesteerides arstiteaduskonna õppejõude, on väljendanud, et kolm ei sobi õppejõududeks: Kaur, Savi, Sõber. Oli nende loenguid pealt kuulanud.

---

[418]Artur Lombak (1896 – 12. VI 1977 Tallinn), lõpetas Punaarmee Tehnilise Sõjaväeakadeemia 1930. NSVL Kaitse Rahvakomissariaadi töötaja 1930–1937, Punaarmee Suurtükiväeakadeemia dotsent 1938–1939, Leningradi sõjakooli kateedrijuhataja 1939–1941; Punaarmees 1941–1945; TRÜ sõjanduse kateedri juhataja 1945–1947, marksismileninismi aluste kateedri vanemõpetaja 1947–1949, dotsent 1949–1960, insener-polkovnik.

[419]Johannes Feldbach (1901 – 3. IX 1972 Tartu), lõpetas Leningradi Pedagoogilise Instituudi 1938. Punaarmees 1919–1922. Vene kirjanduse õpetaja Baškiiri ANSVs ja Moskva oblastis Jegorjevskis 1939–1943; TRÜ vene keele kateedri vanemõpetaja 1944–1945, dotsent 1945–1946, kateedri juhataja 1946–1951, vene kirjanduse kateedri vanemõpetaja 1951–1969; Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Tartu osakonna vastutav sekretär 1960–1962.

[420]S.t pärasoolevähiga.

15. august (kolmapäev). Eila oli saabunud Rootsile telegramm olla lennuvalmis. On palutud teadet ka teistele edasi anda. Kuid lennukid ei saabunud siiski.

16. august (neljapäev). Täna paluti mind telefoni juurde. Rääkis Loogna, oli lennukil saabunud ja palus koosolekule dekanaati 17. aug. kell 11. Seekord toimub koosolek Tartus. Vabandas viperuste eest. Lendurid polla lihtsalt väljasõitnud.

17. august (reede). Nõukogusse koopteeriti juurde Veiderpass, ülikooli raamatukogu abijuhataja A. Tilk,[421] Üprus. Teaduslik raamatukogu otsustati Tallinnast üle tuua Tartu ja Tallinna jätta osakond, kui selleks saab nõusolekut Hionilt ja tarbekorral Moskvast.

Eesti meditsiin otsustati bibliografeerida, esijoones alates 1940. a. peale, hiljem ka vanem osa.

Meid Valdesega paluti oktoobri kuul Tallinna, et kohapeal tutvuda raamatukoguga ja asjatundlikku nõu anda kataloogimise ja bibliografeerimise alal. Nõukogu koosolekud toimuvad kord 3 kuu jooksul.

19. august (pühapäev). Liiguvad visad jutud küüditamisest. Maalt olla toodud Tartu Näituseväljakule palju perekondi. Ühel ööl läinud Tartust läbi 85 vagunit inimestega.

21. august (teisipäev). Aknast paistab näituseväljakueelne raudtee. Seal seisab kaubavaguneid (8) ja nende ees rohkesti siblimist. Paistab seal ka naisi olevat heledates rättides ja kleitides, rohkem aga sõjaväelasi, kui palju seletab silm. Kas viiakse ära küüditatavaid? Püssimehed on ümber.

---

[421] Alo Tilk (1906 – 21. I 1987 Tartu), õppis TÜ filosoofiateaduskonnas ajalugu 1926–1944, TRÜs ajalugu 1944–1946, EÜSi liige. Tartu linnaraamatukogu ametnik 1934–1941, juhataja 1941–1944, Riigi Keskarhiivi ametnik 1941, TRÜ raamatukogu juhataja asetäitja 1944–1949; vangistati 5. IV 1950 Tartus, Erinõupidamise otsusega mõisteti 1950. a oktoobris 25 aastaks vangilaagrisse; kandis karistust Komi ANSVs Uhtas, vabanes 1956. a juunis; EPA raamatukogu komplekteerimisosakonna juhataja 1956–1961, juhataja asetäitja 1961–1972, Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogiahaigla raamatukoguhoidja 1975–1986.

22. august (kolmapäev). Täna aasta eest olin sunnitud Tartust ülikooli varadega lahkuma ja Põltsamaale ning sealt edasi Haapsallu siirduma.

24. august (reede). Rektor on dekaani esitise minu määramise kohta sisehaiguste propedeutika kateedri juhatajaks oma pooldava kaaskirjaga, millele alla kirjutas ka kaadrite osakonna juhataja, 16. augustil edasi saatnud ENSV hariduse rahvakomissarile kinnitamiseks. Ühtlasi on asjadevalitseja Maaroos[422] rektori ülesandel esitise sisu teatavaks teinud haldusprorektorile ja kaadrite osakonnale palga ja töötõendi küsimuste korraldamiseks. Sellest tuleb järeldada, et minu ümberpaigutus kehtib vastavalt esitisele arvates 1. augustist, sest ametlik kinnitus võib viibida või üldse tulemata jääda. Praegu olla veel 40% õppejõududest kinnitamata.[423]

Ühes sisehaiguste propedeutikaga tuleb mul lugeda ka üldist füsioteraapiat.

25. august (laupäev). Tartu vabastamise esimese aastapäeva ja ENSV konstitutsiooni vastuvõtmise 5. aastapäeva tähistamiseks toimus aulas kell 14 teenistujate koosolek, millest kõigile telefoni teel teatati. Koosoleku avas rektor A. Koort, mille järele esines päevakohase kõnega parteiorganisaator A. Uibo (tsiviilis). Lõppsõnana teatas K. Taev, et 26. aug. kell 12 toimub Tamme staadionil ülelinnaline miiting, kuhu minekuks palus teenistujaid koguda kell 11 ülikooli.[424]

---

[422]August Maaroos (1905 – 22. X 1989 Tartu), õppis TÜs matemaatikat 1926–1927, majandust 1927–1930 ning õigusteadust 1930–1934 ja 1938–1942. Valga 2. jaoskonna ja Tartu 3. jaoskonna kohtusekretär, Eesti Panga ja Pikalaenu Panga Tartu osakondade juriskonsuldi sekretär ja abi 1920–1940; TÜ ja TRÜ haldusametnik ja juriskonsult, asjadevalitseja ja teadusprorektori abi 1940–1951; EPA pearaamatupidaja 1951–1971, teadusliku uurimistöö sektori juhataja a-st 1972.

[423]Päeviku veerisel: "Vt. *Postimees* 197 (24. VIII 1945) ja 198 (25. VIII 1945)." — Arvatavasti osutab autor neis lehenumbrites ilmunud artiklitele Tartu "vabastamise" kohta.

[424]Päevikusse on kleebitud väljalõige "Tartu vabastamise aastapäeva tähistamine Tartu R. Ülikoolis" ajalehest *Postimees* (nr 200, 28. VIII 1945, lk 2) ürituse kirjeldusega.

Kell 18 esines naistekliiniku auditooriumis ettekandega "Tervismudast ja mudaravist" vene keeles Moskva Kuurortoloogia Keskinstituudi prof., teeneline teadlane Vassili Aleksandrovitš Aleksandrov,[425] umbes 60-aastane õpetlane raamideta näpitsprillides, halkjate vurrudega ja üle pea kammitud tumedate juustega, mis jätsid vabaks kõrge otsmiku kuni poole kiiruni, hallis viigideta ülikonnas. Aleksandrov oli Liidu Tervishoiu Rahvakomissariaadi ülesandel külastanud kõiki kuurorte Ida-Preisimaal ja Baltimail ja pidi nõuandjaks olema ka meie Terrakomaadile kuurortide väljaarendamisel ja nõukogulisele kõrgusele viimisel. Nimetas Schlossmanni kapitaalset ingliskeelset tööd, mis põhjalik, kuid Lääne-Euroopa orientatsiooniga muda asjus.[426]

Oma ettekandes tähendas ta — Liidu mudad on mineraalmudad, Lääne-Euroopa omad turbamudad, kuna Baltimaade mudad on merimudad (*Seeschlamm*), koosnedes nii mineraal- kui ka turbamudast. Liidus ravitakse heade tulemustega mudaga ka lahtiseid haavu, kusjuures vastuväidetele vaatamata pole kunagi infektsiooni täheldatud. Liidus ei anta vanne enam kuumalt, nagu meil ja Euroopas (50°C), vaid ainult 40–42°C soojendatult, kestvus on aga pikem seepärast 30–40 min. Neil puhkudel jääb ära südame-veresoonkonna ja erkkonna kahjustus. Tarvitatakse ka heade tulemustega külma (toatemperatuur 18–20°C) muda juhtudel, mil sooja ei saa tarvitada: värsked põletikulised protsessid, krooniliste protsesside ägenemised (reuma, günekoloogilised juhud) ehk tarvitatakse kergelt soojendatult (30°C). Tarvitatakse lahjendamatut, lahjendatud muda ja aplikatsioone — viimased kõige otstarbekamad (ka lihtsamad ja odavamad).

Mudas oletatakse uuemate andmete järgi ka faagide olemasolu, mis tähtis just haavade ravi puhul.

---

[425]Vassili Aleksandrov (1877–1956), lõpetas Moskva Ülikooli arsiteaduskonna 1901, meditsiinidoktor 1934. MÜ teaduskonnasisehaiguste kliiniku ordinaator ja assistent 1901–1914, kuurortravi kliiniku asutaja ja direktor Moskvas 1921–1925, VNSFV Tervishoiu Rahvakomissariaadi Kurortoloogia Keskinstituudi professor (a-st 1945) ja kuurordiressursside osakonna juhataja 1925–1956.

[426]Vt Karl Schlossmann, *Estonian Curative Sea-Muds and Seaside Health Resorts* (London: Boreas, 1939).

Muda toimel tekib haigustunud kohas hüpereemia, vereringe paranemine ja kiirenemine, mis soodustab suurenenud valkude resorptsiooni. Seetõttu pääsevad valgud verre, põhjustades endogeense päritoluga proteinkeharavi. Ka aktiveeruvad igasugused rakud. Näidustused: 1) liikumiselundite haigustused, kaasa arvatud tuberkuloos, mis halveneb, 2) günekoloogilised, 3) kõhuõõne elundite haigustused ja 4) epididümiidid, prostatiidid[427] ja vaginaalsed protsessid (ravi: rektaalsed ja vaginaalsed tamponid). Vastunäidustused: 1) müokardiidid, 2) igasuguse päritoluga verejooksud ja 3) krooniliste haigustuste ägenemised.

Liidus kokku 232 kuurorti. Korraldatud viimaste aastate vältel eriteadlaste ekspeditsioonid uute avastamiseks. Kesk-Aasias avastatud Kara-Kumi kõrbes, 45 km Kirovobadist (Aserbaidžan), Naftalani nimeline kuurort, mis töötab 1931. a. peale, kus leiti ainulaadne maailmas toores nafta, mis ei sisalda petrooli ja benzini. Sellest vannid hea toimega reumaatiliste ja günekoloogiliste haiguste puhul.

Ettekanne oli asjalik ja väga huvitav. Jättis hea vanapõlve õpetlase mulje. Kõnetoolil olid mõlemal pool punased astrid.[428]

Avastasin, et sm. Hionil on juba täiesti hallistunud, kuid tihedad üle pea kammitud juuksed.

*

Bernakoff ütles Kaurile, kes ilmus laias suvemantlis (Kaur väga kõhn): Mantel, kuhu sa professori viid. Aunap suikus, käed kapil, Valdesel oli pea vajunud vähe külili, silmad kinni, pr. N. Rägol[429] silmad kinni, pea kõikus vahel ettepoole.

---

[427]S.t munandimanusepõletikud ja eesnäärmepõletikud.

[428]Teksti kõrvale lisatud venekeelne tsitaat "Нафталанская нефть добывается из буровик окважин" — Naftalani naftat toodetakse puuraukudest.

[429]Natalie Rägo (Ljubimova; 1897 – 26. II 1970 Tartu), õppis Petrogradi Kõrgematel Naiskursustel 1914–1917, Novotšerkasski Polütehnilises Instituudis keemiat 1918–1920, lõpetas TÜ keemia osakonna 1926, *mag. chem.* 1927 (keemiakandidaat 1946). TÜ füüsikalise keemia laboratooriumi abijõud 1931–1932, assistent 1936–1940, vanemõpetaja 1941; TRÜ anorgaanilise keemia kateedri juhataja 1944–1958, dotsent 1946–1960.

Paar töölist suikusid silmnähtavalt, leivapätsid süles tööriietel, nõre.

26. august (pühapäev). Seisin muremõtteis akna juures ja vaatasin aeda. Lähenes kiiresti raske vihmapilv, mis hakkaski halli sügisvihma valama, nii et miitingule ei saanudki minna.[430] Varblased, kes veel hetke eest lõbusalt vadistades otsisid põõsastes hiliseid putukaid ja muud toitu, tõusid lendu ja hakkasid rahutult tiireldes otsima peavarju viinamarja tihedas lehestikus, mis katab lehtlat ja tiheda müürina eraldab majaesist muru viljapuuaiast. Nad tungisid lehestikku, tõusid sealt jälle õhku, peatusid hetkeks mõnel põõsal ja pugesid siis (neid tuli järjest juurde) lehestikku tagasi. Lõpuks oli veel vaid häälitsemist kuulda juba vähe punakaks kohati muutuvast lehestikust. Vihma aga sadas. Siis lakkas ta ajutiselt. Ja juba tõusid varblased jälle õhku, asudes põõsastesse oma katkestatud askeldusi vadistades jätkama.

27. august (esmaspäev). Sisehaiguste propedeutika kateedrile on antud kuni propedeutika kliiniku ehitamiseni õppebaasina kasutada Tartu Polikliinik, milles on kavatsetud ajutiselt avada ka 50-voodiline statsionaarne osakond. Sõber oli propedeutika kateedri juhatajana ka polikliiniku juhatajaks. Pöördusin dr. V. Üpruse poole, kes on Vabariiklikute Tartu Kliinikute Valitsuse juhataja abiks, küsimusega, kas on polikliiniku juhataja koha vastuvõtmine möödapääsematu. Vastas, et professorina mind sundida ei saa, kuna ma allun hariduse rahvakomissarile. Arvas, et minu nõusolekuta mind ei määrata, eriti arvestades minu õppekoormust, sest peale propedeutika tuleb mul veel lugeda polikliinikut, füsioteraapiat ja ajalugu.

29. august (kolmapäev). Omnibuses teel Põltsamaale (täistuubitud). Kärbseid sada korda rohkem kui sõitjaid. Lagi mustab neist. Istuvad sõitjate riideil, kätel, eriti naiste paljastel säärtel. Eelmisel päeval olla piimanõu ümber läinud ja kärbsed ligi meelitanud. Mitmel pool teel sõja jälgi: kokkulangenud kaitsepositsiooni ja

[430] S.t "Tartu vabastamise esimese aastapäeva ja ENSV Konstitutsiooni vastuvõtmise 5. aastapäeva" tähistamisele 26. augustil 1945 kell 12 Tamme staadionil, kus pidi toimuma miiting ja esinema sportlased ning kell 16 algama rahvapidu.

kraavi, mõnel pool tankitõkkeid, metsades purustatud ja murdunuid puid suurel arvul. Kärevere ümbruses põlenud talude ahervaremed. Mitmel pool kohendatakse purustatud hooneid, mõnel pool parandused juba lõpetatud, mida tõendavad heledad palgid tuhmunute kõrval. Ahervaremete vahel heinakuhjad mõne ajuti elamu[431] — elu läheb edasi.

Pedja jõel ehitatakse suurt maanteesilda. Reisijad tulevad maha, omnibus liigub aeglaselt üle luha teisele poole silda maanteele. Ronitakse peale, sõit läheb edasi. Pikknurme kohal varemete läheduses tee ääres Punaarmee kangelaste puust aiaga ümbritsetud kalmud. Ühes kohas 4, vähem eemal 1 kalm.

Põltsamaal sillad purustatud. Omnibus tuleb üle jõe mööda laia Punaarmee poolt ehitatud silda vene kiriku läheduses ja suundub Turuplatsile. Valgetel majadel punase värviga loosungid: Бей немецкое зверье, Красной Армии победительнице слава, За слезы жен, за кровь детей, найди злодея и убей.[432] Turu ümbrus põlenud, ka endine linnavalitsus, seltsimaja. Põltsamaa Ühispanga hoone, post säilinud. Suur, turuplatsilt Tartu ja Jõgeva maantee suunas üle jõe viiv sild õhkulastud. Provisoorne jalgsild viib üle. Park tühi ja mahajäetud. Serval üks jäme puu poolel kõrgusel mürsust killustatud. Väike saareke puudega keset pisikest rohtunud tiiki puhkab vaikuses. Ümber pargi traataed, palju suuremaid puid maha võetud. Lamavad sealsamas. Hermanni[433] mälestussammas kõrgendikul endiselt ümbritsetud elupuupõõsastega. "Dr. K. A. Hermann 1851–1908". Inimesi liikumas vähe, linn tundub pooltühi olevat.

---

[431]Nii päevikus.

[432]Vn k *Peksa saksa kiskjaid; Au võitjale Punaarmeele; Naiste pisarate ja laste vere eest otsi üles mõrtsukas ja tapa ta.*

[433]Karl August Hermann (1851 – 11. I 1909 (vkj 28. XII 1908) Tartu), õppis TÜ usuteaduskonnas 1875–1878, lõpetas Leipzigi Ülikooli keeleteaduskonna 1880, *dr. phil.* 1880, EÜSi liige. Põltsamaa kihelkonnakooli abiõpetaja 1869–1971, õpetaja ja tunniandja Peterburis ja Tartus 1871–1878; *Eesti Postimehe* vastutav toimetaja Tartus 1882–1985, *Postimehe* (end. *Perno Postimees*) omanik ja toimetaja 1886–1896; TÜ eesti keele lektor 1889–1909. Tema mälestussammas Põltsamaal avati 10. juunil 1935 (autor Alfred Zolk-Leius).

Suundusin Põltsamaa haigla juurde, mis sõjast polnud kannatanud. Dr. Vipper on endiselt juhataja, dr. Ruus[434] komandeeritud Leeningraadi täienduskursustele, juba mõni nädal seal. Polikliiniku raamatud, mikroskoobid säilinud, puuduvad kitlid ja üks väärtuslik album polikliiniku Dehio-aegsete[435] ülesvõtetega. Võtsime kõik kastid lahti ja naelutasime jälle kinni.

Hiljem külastasin dr. Vipperi ja Põltsamaa õpetaja Herbert Kuurme[436] seltsis kalmistut. Jõgeva maantee ääres. Majad mõlemal pool on kõik põlenud, ka selle ümbruses vaid varemed. Kalmistul näitas Kuurme endise Põltsamaa kauaaegse õpetaja Karl Maurachi[437] kalmu († 1900), kõrval maetud selle poeg Paul,[438] kes ka mõned aastad oli Põltsamaal õpetajaks. Käisime ka Uus-Põltsamaa pärisomanikkude Lilienfeldide[439] kalmistul teise kal-

---

[434]Jaan Ruus (1890 – 18. VII 1957 Põltsamaa), õppis TÜ arstiteaduskonnas 1915–1918 ja 1920–1922, lõpetades selle, EÜSi liige. Vabadussõjas velsker 1918–1920, eraarst Pukas 1922–1923, jaoskonnaarst Tännassilmas 1923–1925 ja Põltsamaal 1925–1953.

[435]Karl Dehio (1851 – 26. II 1927 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1876, *dr. med.* 1877. Prints Oldenburgi lastekliiniku asssistent ja ordinaator Peterburis 1879–1884; TÜ sisehaiguste dotsent 1884–1886, erakorraline professor 1886–1888, korraline professor 1888–1917, polikliiniku ja hospitaalsisehaiguste kliiniku juhataja 1886–1903, sisehaiguste kliiniku direktor 1903–1918, tõeline riiginõunik, TÜ rektor 1918, eraarst Tartus 1918–1927.

[436]Herbert Kuurme (Kuurberg; 1911 – 16. IV 2005 Põltsamaa), lõpetas TÜ usuteaduskonna 1937, *mag. theol.* (Usuteaduse Instituut, Tallinn), EÜSi liige. Põltsamaa koguduse õpetaja 1939–1993, olnud eri aegadel ka Kolga-Jaani koguduse õpetaja, Pilistvere koguduse ning Kursi koguduse hooldajaõpetaja; Viljandi praostkonna abipraost 1965–1977 ja praost 1978–1993, EELK Konsistooriumi assessor 1977–1993, UI praktilise usuteaduse õppejõud ja dotsent 1972–1993.

[437]Carl Maurach (1824 – 24. V 1900 Põltsamaa), lõpetas TÜ usuteaduskonna 1846, korp! Livonia liige. Paistu koguduse õpetaja 1849–1853, Põltsamaa koguduse õpetaja 1853–1891.

[438]Paul Maurach (1862 – 29. VIII 1895 Põltsamaa), lõpetas TÜ usuteaduskonna 1888, korp! Livonia liige. Põltsamaa koguduse õpetaja 1891–1895.

[439]Baltisaksa literaat ja diplomaat Jakob Heinrich von Lilienfeld (1716–1785) sai Uue-Põltsamaa mõisa omanikuks 1750. aastal. Li-

mistu kõrval. Kõik ristid lõhutud, suuri puid maha võetud. Perekonnakabelisse oli kantud heinu ja hagu.

Põltsamaa kalmistu uuemas osas äratas tähelepanu üks osa, kus kalme kaunistasid vaid elupuupõõsad. Kogudus kandvat kalmistu eest rohkesti hoolt. Peale elupuude elupuude osasse teisi põõsaid istutada ei lubata.

Hiljem külastasime kiriklat suure pargiga ja ilusate teedega. Pargist voolab läbi Põltsamaa jõe haru, mida olla kaevanud Carl Maurach ise.[440] Pargi lõpus on haru paisutatud, seal saab supelda, ka on seal suplusonn. Üle jõe viib väike sild. Kirikla suured ruumid ise jätavad vanaaegse mulje, mis palju võiksid pajatada.

Tuli üks ema kaebama, kel eelmisel päeval tütar tulnud maalt leerikleiti passima ja siis jäljetult kadunud. Üks laps olla teda veoautol nutmas näinud.

Õhtul seisin kaua dr. Vipperi korteri suurel lahtisel rõdul, kust avanes vaade muruplatsile väikese veekoguga, valgete veerooside ja pillirooga ja kaugemal suured aiad, vaatepiiril udune metsade viir. Paremal nähtusid pargi suured puud, vasemal võis aimata haigla kontuure puude ja majade taga.

Dr. kutsuti kiiresti haiglasse. Viljandist oli tulnud õpetajate auto, kes olid komandeeritud Põltsamaalt ja ümbrusest täienduskursustele. Vastu tuli Võisiku ja Viljandi teine auto. Autojuhi putka katusel istus madrus, nähtavasti purjus. Võttis revolvri ja tulistas õpetajate sekka, haavates üht 60-aastast õpetajat raskesti. Operatsioon viibis: vool nõrk, riistad ei läinud keema (2 tundi). Lõikusel selgus, et kuul on läbinud vasema kopsu alumise serva, põrna ja mao. Haige suri mõni tund peale operatsiooni.

30. august (neljapäev). Haiglast helistati, et sinna on toodud raskesti vigastatu. Auto on kurvis tema välja visanud. Kolju aluse fraktuur.

---

lienfeldide omandisse jäi mõis 1919. aastani. — Põltsamaa vanale kalmistule maeti kuni 1773. aastani, Lilienfeldid andsid oma mõisast maad kihelkonna uue kalmistu jaoks.

[440]Lisatud märkus "(Biograaf. leksikon)", osutades artiklile "MAURACH, Carl Peter Ludwig" *Eesti biograafilise leksikoni* III vihikus (Tartu: Loodus, 1928), lk 310.

Läksin varakult omnibuse peatuskohta. Seal näidati minule üht lühikest meest sõjaväemundris ja pikka meest harilikus mustas ülikonnas, jalgrattaga. Need hoolitsevat linna julgeoleku eest.

Pea saabus turuplatsile kuuest vankrist viljavoor. Esimesel vankril istusid kaks tütarlast lipuga. Tuldi ära andma normivilja vastuvõtupunkti.[441]

Tartu saabusin takistusteta.[442] Põldudel pandi vilja kokku. Mitmel pool peksti reht. Oli tunda sügist. Tuul sahistas tasa kõrkjaid ja pilliroogu. Hundinuiad seisid täies ehtes.

2. september (pühapäev). Lehtede teate järgi kirjutati täna kell 10.30 Tokio aja järgi Tokio lahe vetes oleva Ameerika liinilaeva "Missouri" pardal Jaapani kapitulatsiooniakt.

3. september (esmaspäev). Täna toimusid Tartu Meditsiinilises Keskkoolis lõpueksamid sisehaigustes. Eksamineerisid dr. Kõrge ja Vapra.[443] Meditsiiniliste Õppeasutiste Valitsuse nõudel toimusid eksamid komisjoni ees, kuhu peale eksaminaatorite kuuluvad arstiteaduskonna ja linna tervishoiuosakonna esindaja. Komisjoni olin dekaani poolt määratud mina. Tervishoiuosakonna esindajaks oli dr. L. Krull,[444] nakkushaigla juhataja. Teadmised olid head. Eksam kestis 4 tundi, 31 tegijat.

10. september (esmaspäev). Uuel Peetri kalmistul on linnapoolses osas kõik suuremad puud rinnakõrguseni maha lõigatud,

---

[441] Veerisele lisatud: ""Punane Viljavoor" (Postimees)." Vt näiteks pealkirja A. Korp, "Esimene Punane Viljavoor saabus Tartu". — *Postimees*, nr 207, 5. IX 1945, lk 3.

[442] Päeviku algtekstist on kustutatud lause jalutamisest Põltsamaa jõe kallast mööda.

[443] Artemi Vapra (Verhoustinski; 1918 – 10. IV 1993 Tartu), lõpetas T(R)Ü arstiteaduskonna 1944 ja 1946, meditsiinikandidaat 1962. Sisehaiguste arst Tartus 1943–1944; TRÜ hospitaalsisehaiguste kateedri assistent 1944–1952, vanemõpetaja 1952–1959, assistent 1959–1971 ja dotsent 1971–1991.

[444] Lilly Krull (1907 – 9. VI 1977 Ahtme), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1934. Arst Tallinnas 1934–1940, Tartu nakkushaigla juhataja asetäitja 1940–1944, peaarst 1944–1950 ja 1950–1952, Läänemaa haigla nakkusosakonna juhataja Haapsalus 1944, arst Ahtmes 1950 ja 1952–1977.

samuti siin-seal suuremad puud uuel Jaani kalmistul. Veske[445] hauda ümbritses 4 kuuske, neist 2 maas, Treffner,[446] Hermann, Rauber[447] alles, kuid väga metsistunud.

Blumbergi kalmul on keegi minu istutatud tamme maha murdnud.

12. september (kolmapäev). Vist septembri esimestest päevadest on Tartus jälle tänavavalgustust. Kuidas linnas on, ei tea, igatahes on Taara puiesteel 3 elektrilampi ja Hermanni t. 3. Siiski keegi pimeduse tulekuga liikuda ei julge, sest esineb palju kallaletunge tänaval ja röövimisi.

20. september (neljapäev). Arvestuspäev ajaloos. Ei tulnud ühtegi üliõpilast. Üks püüdis mind tänaval ülikooli ees, teine tahtnud eksami teha, mind polevat olnud kohal. Tähendasin, et ühtegi õigel ajal ei ilmunud. Tema tahtvat kohe teha. Läksime dekaani kabinetti, mis oli vaba. Ei vastanud ühelegi küsimusele, kuid küsimusele, kes oli Scribonius Largus,[448] vastas — roomlane. Väga

---

[445]Mihkel Veske (1843 – 16. V 1890 Kaasan), lõpetas Leipzigi Ülikooli filoloogiateaduskonna 1872, *dr. phil.* 1872, EÜSi liige. TÜ eesti keele lektor 1874–1885, Tartu Õpetajate Seminari eesti keele õpetaja 1878–1881, Kaasani Ülikooli soome-ugri keelte õppejõud 1886–1890; Eesti Kirjameeste Seltsi abiesimees 1875–1882, esimees 1882–1885.

[446]Hugo Treffner (1845 – 13. III 1912 Tartu), õppis TÜs filoloogiat 1868–1872 ja lõpetas usuteaduskonna 1880, korp! Fraternitas Rigensis liige, hiljem EÜSi asutajaliige. Omanimelise eragümnaasiumi rajaja ja direktor Tartus 1883–1912; Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaid, abiesimees 1881–1887, esimees 1887–1890.

[447]August Rauber (1841 – 1. III 1917 Tartu), õppis Müncheni Ülikooli arsti- ja õigusteaduskonnas 1859–1865, *dr. med.* 1865. Viini anatoomiainstituudi assistent 1866–1868, MÜ eradotsent 1869–1872, Leipzigi Ülikooli professor ja seejärel erapraksises 1873–1886; TÜ anatoomiaprofessor ja anatoomia kateedri juhataja 1886–1911, tõeline riiginõunik.

[448]Scribonius Largus (u 1 – 50 pKr), Rooma arst, osales keiser Claudiuse sõjaretkel Britanniasse; retseptikäsiraamatu *Compositiones medicorum* autor.

õige, sest Larguse *us* viitab Roomale. Need olid kogu tema teadmised.[449]

22. september (laupäev). Kolm purjus venelast kolistasid ukse taga, läksid üles. Avati ketis uks.

– Мы хотим профессора! – Проф. не для Вас. – Мы хотим профессора! – Проф. не для вас. – Мы из НКГБ. – Можете быть если хотите. – Мы вас уведем. – Лучше уходите. – Это вам дорога обойдется. – Я сейчас позвоню в НКГБ. – Если вы культурный человек, оставтье это, мы закрываем дверь и уйдем.[450]

23. september (pühapäev). Ta tuli meie juure mitme aasta eest, must-valge rinna, nina ja käppadega — Miku, meie kass. Nüüd on naabrusesse asunud, vist kartes Bembot, prof. Hiie koera. Ta kraapis ukse taga, kui sisse tahtis, tegi häält, kui välja soovis, jõi jooksvat vett kraanist, koputas aknale, pildus üle selja, käis asja ajamas süljekausil, kõndis aias taga nagu koer, pommitamisel läks voodi alla, rõõmustas meie tagasitulekul peale sõja. Nüüd olla teda lasteaias Taara puiesteel nähtud.[451] Lahkus juba 2 nädala eest. Sõi hernesuppi, tanguputru, pannkooke mehe eest. Tänamata loom siiski, vana Miku.

28. september (reede). Dr. Kalju palus mind enda juurde. Teatas, et Tartu Polikliinikus, mis tema algatusel Tartu täitevkomitee poolt antud sisehaiguste propedeutika kateedrile õppebaasiks, avatakse lähemal ajal 25-voodiline statsionaarne osakond Eesti Jõebasseini sanitaar-meditsiinilise teenistuse poolt. Kokkuleppe põhjal Raudteede Valitsuse ja Terrakomaadi vahel pidi diagnostilise statsionaari avama Raudteede Valitsus, peale teostatud re-

---

[449]Päeviku algtekstis järgneb taas lause: "Mina aga olin, sest tema tahtnud eksami teha, mind polnud aga kohal."

[450]Vn k *Me tahame professorit! — Professor pole teie jaoks. — Me tahame professorit! — Professor pole teie jaoks. — Me oleme RJRKst* [Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadist]. — *Võite olla, kui tahate. — Me viime teid ära. — Parem lahkuge. — See läheb teile kalliks maksma. — Ma helistan kohe RJRKsse. — Kui te olete kultuurne inimene, jätke see, me sulgeme ukse ja läheme ära.*

[451]Tartu II Lasteaed asus Taara pst 8.

mondi polikliiniku 3. korral. Raudteede valitsus on oma kavatsusest loobunud ja nüüd avab statsionaari Jõebassein. See statsionaar minul kasutada baasina. Minu muud ülesanded oleksid vaid konsultandi omad. Mulle antakse 4. korral kabinet, raamatukoguruum ja mõned ruumid haigete läbivaatamiseks. Assistentide ruum asuks statsionaari juures. Kiitis, et mina olevat üks vähestest professoritest, kes kateedri juhataja ameti kõrval ei taha peaarsti ametit (nagu Linkberg, Vadi). Polikliiniku juhatajaks jääb dr. Murašev. Sõber ei olnud kohane, viinud asutise alla, oleks vabastatud, kuid läks õigeaegselt hospitaalsisehaiguste kateedrile üle, lahkudes polikliiniku juhataja kohalt.

Seega mulle ei pakutudki polikliiniku juhataja kohta, mida kartsin. Minu seisukoht pühendada end vaid kaadrite ettevalmistamisele ja teaduslikule tööle olla ainuõige.

30. september (pühapäev). Nägin tänaval Mikut, kutsusin kaasa: Miku, tule. Tuli, teel pildus end üle selja, paistis kutse üle rõõmus olevat.

7. oktoober (pühapäev). Vadi külas proua ja tütrega.[452] Hiljem jõime sinasõprust. Tahtis mulle selgeks teha, et tema arvustus olnud omal ajal õige.[453]

9. oktoober (teisipäev). Tegin algust sisehaiguste propedeutika loengutega. Loen Vabariikliku Tartu I Polikliiniku neljandal korral, kus võrdlemisi suur, kuid vähe madal auditoorium. Kuulajaid oli esimesel loengul 37. Alates 1. okt. töötab minu juures assistendina polikliiniku sisehaiguste jaoskonna arst dr. Natalie Grosdov,[454]

---

[452]Voldemar Vadi oli 1916. aastast abielus Hermine Kusteiniga (1892–1967), pere kolmest lapsest jäi 1944. aastal kodumaale tütar Helgi Vadi (Gabrel; 1920 – 2005 Tartu).

[453]Mõeldud on muu hulgas Voldemar Vadi 1938. aasta hinnangut Herbert Normanni kohta Tartu Ülikooli vakantsele eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (polikliiniku) professuurile kandideerimisel. Vt *Akadeemia* 2018, nr 7, lk 1327–1329.

[454]Natalie Grozdova (Natalia G.; Grosdov; 1911 — 25. VII 2005), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1938, Vene Üliõpilaste Seltsi liige. Jaoskonnaarst Pankjavitsas 1938–1944, Tartu polikliiniku ambulatooriu-

endise Petseri arsti Grosdovi[455] tütar. Loengust võttis osa ka dr. Lydia Männik.[456]

11. oktoober (neljapäev). Lehed langevad ja ühes sellega ka meeleolu. Sügis valdab mõtlemise.

13. oktoober (laupäev). Viimasel ajal käib majast majja kerjamas toiduaineid rohkesti saksa sõjavange, eriti austerlasi. Ütlevad kohe, et on austerlased. Vahel käivad valvega, vahel ilma. Nähtavasti on kerjamine lubatud. Eestis ikka antavat toiduaineid.

15. oktoober (esmaspäev). Kuulajaid on mul 48. Tunnen end inimesena auditooriumis, nii hea on lugeda. Dr. Männik sageli loenguil.

18. oktoober (neljapäev). Esimene lumi. Sajab juba hommikust peale. Ümberringi kõik hall. Hiljem selgines, algas sula. Õhtul 2° külma.

19. oktoober (reede). ATEKis[457] oli keegi rumeenlane Wilhelm Horovič, lauavabrikute asjatundja Tšernovitšõst. Oli 1941 sattunud Liitu ja määratud ehitustrusti, hiljem saadetud Eestisse armetus tervislikus olekus. Eestlased palju aidanud. — Nii et viite

---

mi jaoskonnaarst 1944–1945; TRÜ sisehaiguste propedeutika kateedri assistent 1945–1955; Tartu kliinilise haigla ordinaator 1956–1976, a-st 1976 haiglapersonali arst.

[455]Mihhail Grozdov (Grosdov; 1881 – 1940 Petseri), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1908. Arst Holmis Peterburi oblastis, Irboska haigla peaarst, Petseri linnahaigla juhataja a-ni 1932 ja seejärel Petseri jaoskonnaarst.

[456]Lydia Männik (Mahlstein; 1888 – 15. IX 1969 Tartu), lõpetas M. Rostovtsevi eraülikooli arstiteaduse kursused Tartus 1913, sooritas riigieksamid arsti kutseks Peterburi Naismeditsiini Instituudis 1914, ENÜSi liige. Orissaare jaoskonnaarst 1913–1914, Esimeses maailmasõjas sõjaväearst Vene Linna Liidu haiglas Narvas 1914–1915, Sindi vabriku arst 1915–1916, Tallinna tütarlaste kommertsgümnaasiumi kooliarst 1916–1940, samuti eraarst Tallinnas, Kavastu invaliididekodu arst 1940–1941, Tartu rinnalastekodu arst 1941–1942, Tartu polikliniku arst 1942–1948, Tartu kurttummade kooli arst 1948–1951, Tartu onkoloogiadispanseri ja nakkushaigla arst 1951–1956.

[457]S.t arstliku tööekspertiisi komisjonis.

head mälestused kaasa. — Ma ei unusta iialgi Eestit ja rahvast. Palus luba rääkida saksa keeles. 4. a. pole näinud perekonda. Oli haige inimene: kopsupuhitus, südamelihase kahjustus.

22. oktoober (esmaspäev). Dekaan käies neil päevil Tallinnas oli küsinud hariduse rahvakomissarilt, miks osa õppejõude on veel kinnitamata. Sms. Nuut vastanud, et sellel on nähtavasti poliitilised põhjused ja neid isikuid veel uuritakse. Kui dekaan oli tähendanud, et ka tema on kinnitamata, on sms. N. saatnud ta komissariaadi kaadrite osakonda, et seal põhjusi selgitada. Sealt vastatud, et otsekoheselt on raske vastust anda, kuid lubatud kinnitamise küsimuse selgitamist kiirustada.[458]

27. oktoober (laupäev). Täna käis eksamil patoloogilises füsioloogias üks mu endistest õpilastest. Rääkis, et minu loengud tsirkuleerivad otsitud "õpperaamatuna" ja kui keegi neid laenab, on ta alati mures, kas tagasi saab, ja püüab selle eest hoolitseda. Palus veel, kas ei saaks rühm minu endisi õpilasi kuulata veel minu juures perkussiooni ja auskultatsiooni,[459] milles tunnevad end nõrgana ja mis kliinikutes teeb palju muret. Prof. Vadi lubanud ise veel täienduskursust korraldada, mis aga seni pole teostunud. Avaldas minu õpilaste arvamist, et minu juures saaks nad palju juurde õppida. Ettevalmistus dr. Sõber'i juures olnud nõrk.

31. oktoober (kolmapäev). Heli Valdes III kursuselt, kellele loen propedeutikat, käis palumas avaldist stetoskoopide ostmiseks. Neid olla Tallinnas, Tartus on vaid fonendoskoope. Dekaan annab nõudelehe.

Küsimusele, kas kursusel on soove, vastas eitavalt. Kõik olla loengute ja praktikumidega väga rahul.

1. november (neljapäev). Juba mitmendat päeva harjutab üks Punaarmee osa Hurda tänava asfaldil, kuhu avaneb vaade minu aknast, paraadisammu. Sirgetes ridades mööduvad nad korduvalt, orkestri saatel, tuules lehviva punase-kollasega lipuga,

---

[458]Päevikusse on kleebitud Herbert Normanni "Toiduainetekaart lit. "B"" ja Erna Normanni "I gr. lisatoiduainetekaart".

[459]S.t koputlust ja kuulatlust.

kauguses minust mööda. Hommikuti käivad samal teel harjutamas sõjalist õpetust naisüliõpilased.[460] Ettevalmistused Oktoobrirevolutsiooni 28. aastapäevaks. Kaubahoovi varemetele on ehitatud vangide poolt uhke tribüün.[461]

3. november (laupäev). Praktikumil tähendas üks naisüliõpilane: Kui Teie perkuteerite, on kõlade vahe alati selge elundite piiride määramisel, kui meie seda teeme, pole ühtegi piiri kusagil. Kust see küll tuleb? Vastus on vaid üks: Teie perkuteerite vaevalt üks kuu, mina 24 aastat. Harjutage, küll õpite ka Teie perkuteerima.

5. november (esmaspäev).[462]

7. november (kolmapäev). Ema oli kodus teadvuseta olekus, kaotas selle istudes ahju juures, kandsime Hiiega voodi, A. Hiie jäi tema eest hoolitsema.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 28. aastapäeva paraad ja töörahva demonstratsioon linna turuplatsil, mis seks puhuks pesti ja liivaga kaeti. Kaubahoovi varemetele on ehitatud enam kui 70 m pikkune tribüün, mis kaunistati vanikutega, ja rakenduskunstnikkude poolt valmistatud reljeefid, viisnurgad. Turuhoone dekoreeriti ÜK(b)P Keskkomitee poliitbüroo juhtivate jõudude piltidega. Vanikutega ja väikeste punaste lippudega

---

[460]Päeviku veerisele lisatud: "tütarlastel õppepüssid seljas = sõjalise õpetuse kateedri üliõpilased".

[461]Vt ka "Tartu ehib end pidurüüsse". — *Postimees*, nr 260, 6. XI 1945, lk 3. Artiklis on kirjeldatud tribüüni ja turuhoone ehtimist ning selle juures on foto ka ehitud peahoonest. Seda sõnumit on ilmselt kasutatud ka Herbert Normanni 7. novembri päevikumärkmes.

[462]Päevikusse on lisatud ajalehelõige "TR Ülikool Oktoobripidustusteks valmis". — *Postimees*, nr 260, 6. XI 1945, lk 3. Selles on mh öeldud: "Ülikooli sissekäiku ehivad suur sm. Stalini portree, üleval viis viisnurka, sammaste ääres rohelised vanikud ja lipud. Kahel pool maja tiibadel suured loosungid, paremal: "Nõukogude noormehed ja tütarlapsed! Omandage väsimatult kaasegset tehnikat, teadust ja kultuuri! Töötage ennastsalgavalt meie kodumaa hüvanguks! Elagu Nõukogude noorsugu!" Vasemal asetseb loosung: "Nõukogude teaduse alal töötajad! Rikastage teadust ja tehnikat uute avastustega, leiutustega! Kasutage laialdasemalt teaduse saavutusi Nõukogude Liidu rahvaste, majanduse ja kultuuri edasiseks arendamiseks!"."

kaunistati ka jõeäärsed käsipuud Kivisilla varemete kohalt kuni uue puusillani. Dekoreerimise teostas Heakorra Kontor. Vanikuid läks üle 1000 m, neist 600 m tribüüni ja peoplatsi ilustamiseks, 200 m raekojale ning ülejäänud osa kuulub Raadi pargis asuvate ühiskalmude kaunistamiseks.

Ülikool kogus peahoone ette. Arstiteaduskonnast olid näha esimesel hetkel Karu, Rulli, Kõrge, Pärtelpoeg, Hiie. Sm. Uibo jagas tribüünidele pääsmeid. Läksime rongikäigus Suurele turule ja sealt siirdusime tribüünile.

Täpselt k. 12 saabus keksleval ilusal kõrvil hobusel valgete rihmade[ga] Tartu garnisoni ülem kaardiväe kindralleitnant Strutšenko. Temale raporteeris samuti ilusal hobusel keegi noorem kindralmajor. Seejärel tervitas kindral Strutšenko rivistatud väeosi.

Autribüünil olid kindral Strutšenko, rektor Koort, Tartu linna täitevkomitee uus esimees B. Võrse,[463] Eestimaa K(b)P Tartu linnakomitee sekretär E. Brandt,[464]

---

[463]Bronislav Võrse (Virsa; Virza; Virze; 1911 – 20. V 1987 Tartu), äriõpilane, laoametnik jm ameteis Tartus 1926–1940, Tartu Poksiklubi treener 1932–1935; Natsionaliseerimise Peakomitee sekretär Tartus ja Tartu Tööbüroo juhataja 1940, Tartu nahavabriku direktor 1940–1941, Tartu linna TSN Täitevkomitee aseesimees ja hävituspataljoni liige 1941, Nõukogude tagalas 1941–1942, Punaarmees politruk ja roodukomandör 1942–1945, Tartu linna TSN Täitevkomitee esimees 1945–1949; TRÜ haldusprorektor 1949–1955; Tartu trusti Põllumajandusehitus juhataja 1955–1973.

[464]Eduard Brandt (1907 – 8. XII 1974 Tallinn), lõpetas Leningradi Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna 1930, majanduskandidaat 1954. Õppejõud ja parteitegelane Nõukogude Liidus, Teises maailmasõjas Punaarmees, ENSV peaarbiiter 1945, EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja II asetäitja 1945, EK(b)P Tartu linnakomitee I sekretär 1945–1948, Tartu kunstiinstituudi marksismikateedri juhataja 1949; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri vanemõpetaja 1946–1948, poliitilise ökonoomia kateedri vanemõpetaja 1949–1954, dotsent 1954–1955, kateedri juhataja 1952–1953; ENSV TA majandusinstituudi poliitilise ökonoomia sektori juhataja 1955–1957, TPI poliitilise ökonoomia kateedri õppejõud 1961–1974.

Tartumaa täitevkomitee esimees E. Tõnurist[465] ja rida sõjaväelasi.

Peale paraadi lõppu algas demonstratsioon. Kõige ees sammus Tartu Riiklik Ülikool eesotsas sm. A. Uiboga. Sm. Võrse tervitas ülikooli hüüdega: "Elagu suur seltsimees Stalin, hurra, elagu Tartu Riiklik Ülikool, hurra."

Suurt elevust lõi sm. J. Seeru,[466] Tartu linna haridusosakonna juhataja, kes möödumise hetkel tõstis uljalt tribüüni suunas oma peakatte. Riiklikul teaatril oli kaasas oma orkester.

Paraad ja demonstratsioon jättis suurepärase mulje.[467]

---

[465]Edgar Tõnurist (1920 – 16. VIII 1992 Tallinn), lõpetas ÜK(b)P KK Kõrgema Parteikooli Moskvas 1950, majanduskandidaat 1968. Tartumaa täitevkomitee kaubandusosakonna inspektor 1940–1941, Teises maailmasõjas Eesti korpuses, Tartumaa TK esimees 1944–1947, ENSV põllumajandusministri asetäitja 1950–1953, põllumajandusminister 1954–1961, ENSV Ministrite Nõukogu esimehe I asetäitja 1961–1979, ühtlasi põllumajandussaaduste tootmise ja varumise minister 1962–1965, Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi direktor 1979–1984; ENSV Looduskaitse Seltsi esimees 1966–1981

[466]Jaak Seeru (Seero; 19.III 1902 – 19. XII 1972 Tallinn), õppis TÜ matemaatika-loodusteaduskonnas 1924–1935, õigusteaduskonnas 1936–1942, TRÜ füüsika-matemaatikateaduskonnas 1945–1952, ÜS Raimla liige. Võttis osa Vabadussõjast, kooliõpetaja Tartus jm 1930–1940, Hariduse- ja Kunstitööliste Ametiühingu Tartu komitee esimees 1940–1941, Tartu XVI algkooli juhataja 1940–1941, Saksa vang, Tartu 6. keskkooli direktor 1944–1949, Tartu linna haridusosakonna juhataja 1945–1946; vangistati süüdistatuna riigi vara riisumises ja karistati vabadusekaotusega (1950–1953) koos vara konfiskeerimisega; Tartu Ehitus-Montaažkontori töötaja 1954; Vaimastvere 7-klassilise kooli õpetaja 1957–1960, Uderna 7-klassilise kooli ja algkooli direktor 1962–1972.

[467]Vt ka: "Tartu tähistas Oktoobrirevolutsiooni 28. aastapäeva". — *Postimees*, nr 262, 8. XI 1945, lk 4. Selle väljalõige on lisatud ka päevikusse, kusjuures mõnda kohta on kirjutaja lisanud pliiatsimärkusi. Näiteks lause juures "Peaaegu samaaegselt saabuvad kohale ka Kalakombinaadi töölised ja teenistujad" on fraas *Kepi otsas suur konservitoos*; Tartu Piimakombinaadi esindajatel olnud *plakat lehmaga*; lauset "Erilise tähelepanu osaliseks said Peipsi Jõelaevanduse töötajad-demonstrandid

13. november (teisipäev). Prof. Vadile annetati sületäis krüsanteeme.[468] Istus presiidiumi lauas sm. A. Uibo ja A. Räni vahel, kes mõlemad tema õpilased (tudengid), kuid varsti lõpetavad. Teises reas: sms. Haberman, Paškov[469] jt. F. Leppa polnud näha. Aula oli meeldivalt rohelisega dekoreeritud.[470]

(*Järgneb*)

---

oma aurikuga, mis oli asetatud autole" täiendavad *valgeks värvitud laev "Kingisepp"* ja *Korsten andis kogu aeg suitsu*, jne.

[468]Voldemar Vadi oli 29. oktoobril 1945 nimetatud NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

[469]Vladimir Paškov (1904 – 19. IX 1969 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1925. TÜ närvikliiniku assistent 1926–1927, Tartu Vesiravila laborant-arst 1927–1933, sise- ja närvihaiguste arst Tartus 1933–1941, Tartu polikliiniku arst 1940–1941; NSVLi tagalas ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi käsutuses 1941–1944; Tartu vesiravila juhataja 1945–1946, selle järglase III sisehaiguste kliiniku peaarst 1946–1951, omakorda viimase järglase Vabariikliku Tartu Struumatõrjedispanseri peaarst 1951–1969, ENSV Tervishoiuministeeriumi peaendokrinoloog 1959–1969, ühtlasi TRÜ hospitaalsisehaiguste kateedri õppeülesandetäitja 1968–1969.

[470]Mõeldud on samal päeval toimunud "Tartu linna meditsiinitöötajate ja töötava rahva" ühist konverentsi TÜ aulas. Vt *Postimees*, nr 264, 13. XI 1945, lk 4 (sellest on ajalehelõige ka päevikus). Konverentsi pikemat kirjeldust vt "Tartu linna meditsiinitöötajate ja töötava rahva I konverents". — Samas, nr 266, 15. XI 1945, lk 4.

CONTENTS

Fertility development and the prospects for family policies in Estonia ..... *Allan Puur, Hanna Vseviov* 387
Economy of the Baltic Sea Region. Part I ..... *Alari Purju* 430
Hungary in search of capitalism with a human face ..... *Urmas Bereczki* 442
"Swallow" ..... *Georg Tõnisson* 465
Eesti Heal and "Meie aeg": Literature for Estonian prisoners of war in Germany during World War I. Part II ..... *Mart Kuldkepp* 473
Où est ça, nurse Eerika? ..... *Toomas Kiho* 487
Dialogue on language between a Japanese and an inquirer. Part I ..... *Martin Heidegger* 489
I can see the time ..... *Eve Pormeister* 518
Review: Highly honoured jurors, it's boring! Bruno Mölder, Roomet Jakapi, Marek Volt. *Sissejuhatus filosoofiasse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. ..... *Leo Luks* 529
Abstracts 542
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part X ..... *Herbert Normann* 551

EUROZINE

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022 03

Hind 3.90 eurot